

Ҳавоии
ғазалларида
ҳазил-муййиба

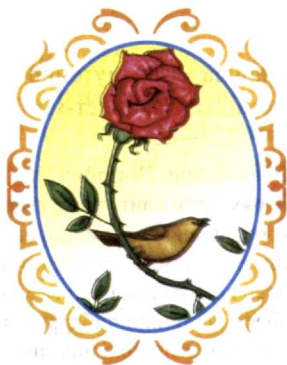

2016/103-5123

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА

Мусанниф: *А. Аъзамов*,
физика-математика фанлари доктори

(Тўлдирилган иккинчи наشري)

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент-2015

УЎК 821.512.133-7

КБК 83.3(5Ў)

A51

Ўзбек аф-ти

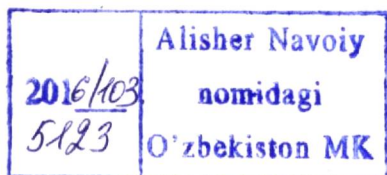
Махсус муҳаррир: академик А.Рустамов

Масъул муҳаррир: доцент В.Раҳмонов

Алишер Навоий ғазалларида ҳазил-мutoйиба / тузувчи А.Аъзамов.
–Тошкент : Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015 -160 б.

Ушбу китобга Алишер Навоийнинг “Ҳазойин_ул-маъоний” девонларига кирган ғазаллардаги ҳазил-мutoйиба руҳидаги байтлар жамланган. Зарур ўринларда байтлар қийин сўзлар лугати ҳамда изоҳлар билан таъминланган. Аруз вазнининг мукамаллиги ва жозибасини намоён этиш ҳамда байтларни ифодали ўқишни қулайлаштириш мақсадида махсус белгилар воситасида руқн ва хижола ажратилган.

Китоб бугунги авлодни буюк шоирнинг табарруқ меросидан баҳраманд этишдай хайрли мақсадга хизмат қилади, деб умид билдирамыз.

ISBN 978-9943-03-655-0

УЎК 821.512.133-7
КБК 83.3(5Ў)

© А.Аъзамов
© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2015

МУҚАДДИМА

Алишер Навоийнинг бадий ва илмий мероси нақадар бой ва ранг-баранг бўлса, буюк тарихий шахс сифатидаги тимсоли ҳам шу қадар кўп кирралидир. Шоирнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган Ойбекнинг “Навоий” романида, Иззат Султон ва Уйғуннинг “Алишер Навоий” драмасида, “Алишер Навоий” бадий фильмида, Абдулҳақ Абдуллаев каламига мансуб портретда бу улуг зот кўпроқ йирик давлат арбоби, умрини жамият ва замоннинг мураккаб, чалкаш муаммоларини ҳал этишга сарфлаган мутафаккир, ижтимоий адолат учун фаол курашчи сифатида тасвирланган.

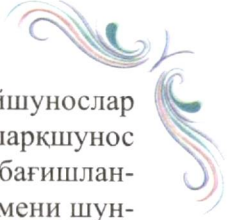
Шўро мафқураси Ўзбекистонда Навоийнинг диний ва тасаввуфий қарашларини тарғиб қилишга-ку мутлақо йўл қўймаган, аммо бу мавзунини ўрганишни ҳам чеклаб ташлаган эди. Шу сабабли шоирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларига бағишланган тадқиқотларда бирёкламалик устувор бўлган. Ҳолбуки, энди Навоийнинг ана шу қарашларини ислом илоҳиёти ва тасаввуф таълимотидан ажратиб ўрганиш мумкин эмаслиги аён.

Тўғри, XX аср давомида Санкт-Петербурглик шарқшунос олимлар бу йўналишда нисбатан эркинроқ тадқиқот олиб бориш имкониятига эга бўлишган. Жумладан, Е.Э.Бертельс Навоий ҳаёти ва ижодини нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси сифатида тадқиқ этган. XX асрнинг охирларида ўзбек олимлари Навоийнинг диний, тасаввуфий ва фалсафий қарашларини эркин ўрганишга киришдилар. Бунинг натижасида мамлакатимиз кенг афкор оммасининг бу борадаги тушунча ва тасаввури тўлдирилди, асл ҳақиқатга яқинлаштирилди.

Шу билан бирга “Навоий” деганда кўпчилиكنинг кўз олдига биринчи навбатда, ҳамон “буюк шоир” деган тимсол келади. Навоий ижодига бағишланган рисола ва мақолаларнинг аксарияти айнан унинг бадиий мероси ва маҳорати масалаларига бағишланган. Навоий шахсиятининг бошқа кирраларини очиб берувчи тадқиқотлар ҳам йил сайин ортиб бораётганига карамай ана шу тимсол ҳамон етакчи ўрин тутмоқда. Балки бу табиийдир. Бирок бугунги кунда мутлақ кўпчилик, айникса ёшлар бу улуғ сиймо тўғрисида унинг ғазаллари билан айтиладиган мумтоз қўшиқлар оркали, шу сабабли анчайин хазин кайфиятли шоир деган тасаввурга эга, десак янглиш бўлмаса керак. Ҳолбуки, бундай тасаввур жуда ҳам юзакидир.

Хусусан, агар биз буюк аждодимиз сиймосидаги мана шундай кирралар билан чеклансак, унинг “портрети”даги муҳим чизгилардан бири – ҳазил-мутуйибага жуда мойил бўлгани назардан четда қолган бўлади. Навоийнинг ўзига хос юмор соҳиби бўлгани тўғрисида Хондамирнинг “Макориму_л-ахлоқ”, Зайниддин Восифийнинг “Бадоиъ-у_л-вақоиъ” асарлари ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналарига айланиб кетган бир қанча ҳикоя ва латифалар гувоҳлик беради (қ. “Эл деса Навоийни”, Тошкент, “Чўлпон” 1991). Навоийни ўз кўзи билан кўрган рассом Маҳмуд Музаҳҳибнинг мўйқаламига мансуб портретда ҳам шоир табиатидаги ана шу жиҳат муҳрлангани диққатга сазовор – унда Навоий ҳозиржавоблик билан кимнидир ёки кимларнидир сўз ўйинида мот қилган ё бўлмасам бирор байт билан қойил қолдирган-у бундан ўзи ҳам завқланиб турган ҳолатда тасвирланган.

Қолаверса, ҳамма замон ва маконда сўз санъати лафзий юмор билан ёнма-ён юрган. Навоий ижодида ҳам сатира ва юмор муҳим бадиий восита сифатида кенг қўлланган. Адабиётшунослигимизда даҳо шоир ижодидаги сатира, айникса, синчиклаб тадқиқ қилинганини таъкидлаш лозим. Бунда соф илмий қизиқишдан ташқари шўро мафкурасининг таъсири, таъбир жоиз бўлса “буюртмаси”нинг роли ҳам катта бўлган, чунки у тузум ўзининг тарихий жараёнга синфийлик нуктаи назаридан келиб чиқиб, сатирадан “феодал ўтмиш”ни қоралашда қурол сифатида фойдаланган. Шунинг учун совет даврида нашр қилиниб, Навоий ижодига бағишланган йирик тадқиқотларнинг деярли ҳаммасида ҳукмрон табақалар, диний арбоблар танқид қилинган сатира намуналарига ҳаддан зиёд ўрин берилган. Ҳолбуки, ана шу намуналарнинг талай қисми аслида ҳазил табиатли бўлиб, сатира эмас, балки юморга нисбат берилиши тўғрироқ бўлади.

Албатта, Навоий лирикасидаги юмор ҳам навоийшунослар эътиборидан четда қолган эмас. Масалан, машҳур шарқшунос Е.Э.Бертельс “Лисону_т-тайр” достонининг таҳлилига бағишланган мақоласида “Навоий достонини қанча кўп ўқисам, у мени шунча кўп мафтун этарди – у ўзининг инсонийлиги, мулоим, илиқ типик туркийча юмори билан мафтун этарди” деб ёзган.

Навоий ғазалиётидаги юмор мавзуси, шунингдек, Садриддин Айний, Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Натан Маллаев, Воҳид Зоҳидов, Абдуқодир Ҳайитметов, Сўйима Ғаниева, Одилжон Носиров, Ёқубжон Исҳоқов, Иброҳим Ҳаққулов, Нусратулла Жумаҳўжаев ва бошқа тадқиқотчилар асарларида у ёки бу даражада тадқиқ этилган. А.Абдуғафуровнинг Навоий сатирасига бағишланган икки жилдли тадқиқотида эса махсус бир боб юморга бағишланган. Унда асосий эътибор Навоийнинг достонлари ҳамда насрий асарларидаги юморга қаратилган, “Ҳазойину_л-маъоний” девонларидан эса

Кўнгул олурда ажаб дилрабо эмиштуксен,
Не дилрабоки, балойи худо эмиштуксен.

Жон азалда меҳр ила бир маҳлиқога учради,
Ул кўз олдурғон била мундоқ балоға учради.

Кўрмак они чун ҳадим йўқ: мени жонон тонимас,
Йўқ ажаб гар они ҳам бу зори ҳайрон тонимас.

Бир кичик ёшлиғ нигоре топмишам нозуккина,
Секретурда тавсанин майдон аро чобуккина.

Жонға чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”
Дерки: “Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати”.

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакта, жоно, жон эрур,
Бу жиҳаттин бир-бириси бирла жонажон эрур,

байтлари билан бошланадиган ғазаллар ҳамда бошқа ғазаллардан олинган бир мунча байтлар юмор нуқтаи назаридан таҳлил этилган.

А.Абдурашидов монографиясида юморнинг, умуман, адабиётда тутган ўрни хусусида ҳам батафсил фикр юритилган. Шундан келиб чикиб, бу ерда Навоий асарларида юмор мавзусининг умумий масалаларига тўхталмаймиз. Ушбу китобдан биринчи мақсад ўқувчи эътиборига “Хазойинул-маъоний” ғазалларидаги ҳазил-мutoйиба байтларни ҳавола этиш бўлса, **асосий мақсад шу баҳонада Навоий ижодини бугунги авлод ўртасида тарғиб қилишдир.**

Ҳап ғазаллардаги ҳазил-мutoйиба байтлар устида борар экан, даставвал, ғазал жанрининг бир муҳим хусусияти устида тўхталиб ўтиш жоиз. Юқорида эслатилганидек, шеър санъатининг бу тури бошдан-охир мutoйибали бўлиши мумкин. Хусусан, “Хазойинул-маъоний” девонларининг ҳар бирида бир нечтадан ана шундай ғазал ўрин олган. Лекин кўпинча ғазалнинг бир ёки бир неча байтигина юморга хос бўлади. Бу ҳолат навоийшуносларга яхши маълум. Ушбу китоб эса кенг ўқувчилар оммасига мўлжаллангани боис, бу ҳодисани изоҳлаш ортиқча бўлмас.

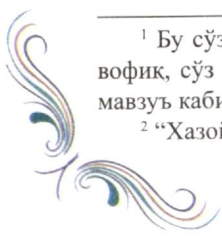
Маълумки, ғазал байтлардан ташкил топади, яъни унинг бандлари (строфалари) икки мисрали бўлиб, **аа, ба, ва,**... тартибида қофияланади. Мумтоз адабиётимизда 4-5 байтли ғазаллар ҳам учраса-да, Навоийнинг аксар ғазаллари 7-9 байтлидир, 11-13 байтли намуналар ҳам оз эмас.

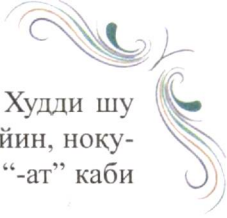
Ғазалнинг ҳар икки мисраси қофияланган биринчи байти **матла** деб, шоир тахаллусини ўз ичига олган охириги байт **мақта** деб аталади¹ (Тахаллус охириги байтда бўлиши шарт эмас, ундан олдинги байтлардан бирида келиши ёки умуман ишлатилмаслиги ҳам мумкин).

Демак, ғазал битганда шоирга камида 6-7, кўпинча эса 7 тадан ҳам зиёд қофиядош сўзни жалб қилишга тўғри келади. Энди тасаввур қилиб кўринг: мисол учун, “-до” қофияли нечта сўз топиш мумкин? Садо, нидо, адо, фидо, жудо², Агар ғазал битувчи фақат шу сўзлар билан чекланса, биринчидан, қофия сийқа бўлиб қола-

¹ Бу сўзлар аслида матлаъ, мақтаъ кўринишида ёзилган. Жорий имлога мувофиқ, сўз охиридаги “ъ” ҳарфи ташлаб кетилади. Аммо матлаъ, шамъ, толий, мавзуъ каби сўзлар ғазалда “ъ” ҳарфи билан ёзилиши тўғри.

² “Хазойинул-маъоний”нинг биринчи ғазали қофияси.

ди, иккинчидан, байтлар сони ғазал меъёрига етмайди. Худди шу сабабга кўра аксар ғазалнавис ишқибозлар “-до” каби қийин, ноқулай кофиялардан қочиб, “-о”, “-он”, “-она”, “-ор”, “-ок”, “-ат” каби кофияларни жуда кўп қўллашади.

Хўп, кофиядош сўзлар ҳам етарли, дейлик. Ғазал битиш учун шунинг ўзи кифоя эмаслиги равшан. Зеро, кофия шеърда бош роль ўйнамайди. Шундайликка шундай-ку, аммо барибир ғазал байтдан байтга кофия орқали тизилиб бориши керак. Мана шу сабабга кўра мумтоз адабиётда бошдан охиргача изчил бир мавзуда битилган – воқеабанд ғазаллар жуда кам учрайди. Аксар ҳолларда ғазал байтлари мустақил мавзу, мустақил мазмунга эга бўлади. Шу нуқтаи назардан қараганда кофия уларни бир ғазалга жамлаш омилидир¹. Е.Э.Бертельс ташбиҳи билан айтсак, байтлар марварид доналари бўлса, кофия – улар тизилган ип, ғазал эса дур шодасига ўхшайди.

Мисол тариқасида Навоийнинг мазмунан мураккаб ғазалларидан бирига мурожаат этайлик:

Ашқдин жисмим биносин қўймади обод ишқ,
Оҳдин берди вужудим туфроғин барбод ишқ.

Ҳажр аро ғурбат яна беморлиғ бирла жунун
Қилди жоним қисмати бу навъ юз бедод ишқ.

Шуъласидин тушти ўт оламга ул юз ҳажрида,
Ҳар қачон кўнглумни қилди ўртамак бунёд ишқ.

Ҳажру дарду сабрсизлиғ келдилар қотил бари,
Лек бу фан ичра бордур барчаға устод ишқ.

Юз фасонам бор ани кўрган замон арз этгали,
Жилва қилгач, войким, бермас бирин ҳам ёд ишқ.

Қатлини ишқ аҳли топмас жон бериб, то айлади
Ғамза тийғи бирла маҳвашлар кўзин жаллод ишқ.

Сендин ўрганган киби Лайлию Ширин зулму кин,
Мендин ўрганмак керак Мажнун билан Фарҳод ишқ.

Васл таҳсили учун, эй шайх, тақво қилма амр
Ким, бу фан ойинин айлабтур манга иршод ишқ.

¹ Агар радиф мустақил сўз бўлса, у ҳам шу каби вазифа ўтайди.

Эй Навоий, офият кўида сен бўл шоду хуш
Ким, мени дарду балоға айламиш муътод ишқ.

Тўққиз байтдан учтаси алоҳида ўринга эга: биринчи байт – матла, охирги байт – макта, ундан олдинги байт – анъанага кўра иртижо (яратган, чарх, фалак, дайр, пири дайр, пири муғ, муғбача, сокий, носих, яъни насихатгўй, дўст ёки ғайр, шайх, шох ёки гадо ва ҳоказоларга мурожаат). Қолган олти байт ўрнини эса бемалол алмаштириш мумкин – бундан ғазал мазмунига путур етмайди. Ғарбдан ўзлаштирилган поэзия анъаналарида тарбияланган ўқувчи учун бундай ҳолат ғалати туюлади, албатта. Лекин бу ҳодисанинг ўз мантикий асоси мавжуд. Гап шундаки, юкоридаги каби ўта мураккаб ғазални битиш осон иш эмас. Буни ойдинлаштириш мақсадида куйидаги ҳолатларга эътибор қилайлик.

Ғазалга “ишқ” сўзи радиф қилиб олинган. Бу сўз Шарк адабиёти ва фалсафасида марказий ўринлардан бирини эгаллаши яхши маълум. У, айниқса, Алишер Навоийнинг ижодий мероси сингари фалсафий адабиёт учун бош ғояни ташкил этади. Бир сўз билан айтганда “ишқ” сўзи жуда катта мазмун ортмоқлаган тушунчадир.

9 байтли ғазалда “ишқ” сўзи радиф сифатида 10 марта такрорланади. Демак, янги ғазал яратишни ният қилган шоир ишқ билан боғлиқ 10 та янги фикр айтиши лозим. Бу-ку у қадар мураккаб юмуш эмасдир. Аммо ғазалда “ишқ” сўзи бош келишиқда эканлигига эътибор қилайлик. Шунга кўра у ҳар сафар гапнинг эгаси вазифасида келади. Демак, ғазалда “Ишқ бу –...” мазмунида ўнта янги фикр айтилиши керак. Бу вазифани энди ғазал у ёқда турсин, ҳатто насрда уддалаш ҳам осон иш эмас. Навоий эса бу билан ҳам чекланмаган – ғоят мураккаб ва ноёб “-од” қофиясини қўллаган!

Бундай қофияли сўзлар мумтоз адабиёт луғатида анча-мунча бор – уларнинг кўпчилиги форс ва араб тилларидан ўзлашган сўзлардир. Уларнинг сони эса кўп эмас. Бунинг устига у сўзлар “ишқ” радифи билан боғланиши керак.

Албатта, доим исталган қофия, исталган радифли бир ёки икки байт битса бўлади. Аслида ғазал шу тарзда туғилади – шоирнинг муайян рухий ҳолатида ғазалнинг матласи вужудга келади. Бу жараён одатда “илҳом фариштаси шоирнинг қулоғига шивирлайди”, деб изоҳланади:

Ашқдин жисмим биносин қўймади обод ишқ,
Оҳдин берди вужудим туфроғин барбод ишқ.

Бу – шохбайтдир. Ҳар икки мисра орасида ажиб параллеллик мавжуд: ашк–ох; жисм–вужуд; бино–туфроқ; обод–барбод, ашк сели – ох бўрони, қўймади–берди, жисм бир бино эканлиги–вужуд аслида тупрок (хок) эканлиги.

Ғазал шоир қалбини забт этган категория – ишқ тўғрисидаги тушунча ва у билан боғлиқ туйғуларни ифода этувчи байт билан бошланмоқда. Бу эса ўз-ўзидан ёзилажак ғазалдаги ҳар бир байт ишқ тўғрисидаги тайин бир формула (навоийшунос ва таржимон С.Иванов ибораси билан афоризм – ҳикмат) хусусиятига эга бўлишини тақозо этади.

Натижада анъанавий ғазалда байтларнинг ўзаро нисбатан мустақиллиги камчилик эмас, фазилатга айланади – бир шеърӣй асарда бир мавзудаги турли фикрларни, хилма-хил кечинмаларни ифодалаш имконияти туғилади.

Бошқа томондан, айнан мана шу хусусият бир ғазални йиллар давомида тўлдириб боришга ҳам имкон беради. Муҳими, ҳар бир байт вазн ва қофия билан таъминланган шунчаки сўзлар тизмаси эмас, балки мустақил асар даражасидаги сўз санъатининг намунаси бўлишига асос бўлади.

Ғазалнинг мана шу хусусияти туфайли ашқ, ох, қўймади обод, берди барбод сўзлари билан ифодаланган оғир матла билан бошланган ғазалда кутилмаганда юмordan холи бўлмаган байтга дуч келамиз:

Юз фасонам бор ани кўрган замон арз этгали,
Жилва қилгач, войким, бермас бирин ҳам ёд ишқ.

“Войким” ундалмаси байтнинг мутойиба эканлигидан далолат бериб турибди. Чиндан ҳам байтда тасвирланган ҳолат кишида табассум уйғотади: “Дийдорига етишганда айтаман деб, юзтача арзни дилимга тугаман, аммо бу ишқ дегани не балоки, кўзим ёрнинг юзига тушар-тушмас, ҳаммасини ёдимдан чикартириб юборади”.

Хуллас, “Хазойинул-маъоний” девонларида бошдан-охир ҳазил мутойиба ғазаллардан ташкари, бир неча байти юмор руҳига эга бўлган кўплаб ғазаллар ўрин олган.

Ушбу китобда ана шундай байтларни жамлашга ҳаракат қилинди. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, юмор анчайин нисбий туйғудир – бир кишини ҳо-ҳолатиб кулдирган байт бошқа бир одамда табассум уйғотмаслиги мумкин. Шунингдек, бу ерда Навоийнинг у ёки

бу даражада ҳазил-мutoйиба билан йўғрилган ҳамма байтлари жамланган, дейиш ҳам ўринли бўлмайди.

Юкорида таъкидланганидек, асосий мақсад бошқа.

“Ҳазойину-л-маъоний”да мutoйибали байтлар бир неча фоизи ташкил этади, холос. Ақсинча, тасаввуф руҳидаги ёки ижтимоий-фалсафий мавзулардаги байтлар анча кўп. Аслида, Навоий ғазалиётининг етакчи мавзуси шу – маърифий ғазал ва байтлардир. Бироқ, эътироф этиш керак, бу турдаги шеърларнинг тили ғоят мураккаб (Бу масалада юпанч – улар нафақат бугунги ўқувчи учун, балки Навоий замондошлари учун ҳам енгил бўлмаган). Бу ходисанинг сабаби равшан – мазкур мавзулардаги байтларда илмий истилоҳлар, арабча калималар, Куръони карим ва ҳадиси шарифлардан иқтибослар, тасаввуф адабиётида расм бўлган мажозий маънодаги сўзлар ва тимсоллар кенг ва эркин ишлатилган (бу юкоридаги ғазалдан ҳам кўриниб турибди). Улардан фаркли равишда Навоийнинг ҳазил-мutoйиба байтларининг тили анча содда бўлиб, аксар ҳолларда бугунги ўқувчи учун ҳам бемалол тушунарлидир.

Шундай экан, мақсадимиз – замондошларимизга яна бир марта мурожаат этиш: “Навоий девонларини ўқинг. Назарда тутингки, девонни ғазалма-ғазал ўқиш асло шарт эмас, чунки ғазалга яхлит шеър сифатида қараш доим ҳам тўғри бўлавермайди. Навоий шеърларини байтма-байт ўқишдан бошлаган маъкул”. Кафолат берамизки, ўрта ҳисобда ҳар ғазалдан бир-икки байт бугунги адабиёт мухлиси учун биринчи ўқишдаёқ бемалол тушунарлидир. Бу эса оз эмас. Мухими, мutoлаани бошлаш ва бир неча байтдан бўлса-да завқ ола билиш. Шундан кейин ғазаллар жозибаси, тилсимли бир сеҳри билан ўқувчини ўзининг бекиёс санъати ва тубсиз оламига тортиб кетади.

2001–2008 й.

Китобнинг бу иккинчи нашрида таҳририй тузатишлар қилинди, муҳими “Ҳазойину-л-маъоний” девонларидан ўрин олган қасида, муҳаммас, мусаддас, мусамман, мустаъзода ва таржиъбандлардан мutoйибали мисралардан тузилган қўшимча илова қилинди.

2014–2015 й.

« ҒАРОЙИБУ С-СИҒАР »
ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Келган эрмиш ¹ ул Масиҳ ўлганларин тиргузгали,
Мен тирик, ваҳ, яхшироқ бу ¹ умрдин ўлмак манга¹.

Масиҳ – Ийсо пайғамбар (а.с.). Ривоятларга кўра, у Аллоҳ иродаси билан дам солиб ўликни тирилтирган. Навоий байтда севгилсининг нафасини Масиҳнинг дамига ўхшатади ва “гўзал латофати билан кимни аввал ўлдирган бўлса, ўз нафаси билан тирилтириш учун келибди, кошкийди, тирик бўлмаганимда мен ҳам унинг нафасидан баҳраманд бўлар эдим”, дея мutoйиба қилади.

Бода ҳажридин оқармиш ¹ кўзларим, эй ¹ пири дайр,
Айлагил май ¹ шишасидин ¹ синдуруб ойнак манга.

Кўзи хиралашганга кўзойнак буюрадилар. “Кўзойнагингни нима қиламан, майингни қизғансанг, ҳеч йўқ шишасининг синиғидан бер, кўзимга ойнак қилай, токи оз бўлса-да, хуморим ёзилсин”.

На хуш бўлғай ¹ иковлан масъул бўлсак васул боғинда,
Қўлум бўлса ¹ анинг бўйнидаю оғзим ¹ қўлоғинда.

Бу ғазал бошдан-оёқ ҳазил-мutoйиба руҳида ёзилган. Агар у қайси замонда яшаган бўлишидан қатъи назар бошқа бирор шоир томонидан ёзилганида, юмор эмас, анчайин бепарда назм намунаси бўлар эди. Лекин Навоийнинг замондошлари ғазални ўқиганда, роса

¹ Аруз вазнини кўрсатиш учун қўлланган белгилар тўғрисида китоб охиридаги иловага қаралсин.

мирикиб кулишган бўлса керак: “Қаранг-а, ҳазрат Навоий шундай ғазал битибдилар-а!”. Буюк шоирнинг ҳаёт тарзи ва эътиқоди билан таниш бугунги ғазалхон ҳам навоиёна юмор намунасидан завқ олмаслиги мумкин эмас:

Даме васл ич'ра волиҳлиғ¹ била рухсо'ри-м_эг-нинда,
Яна бир дам¹ ниёзу аж'з_и-ла бошим¹ аёгинда.

Вола – мафтун; **ниёз** – ёлбориш; **ажз** – ожизлик, чорасизлик.

Тутуб гоҳи¹ занахдонин¹ мукаррар ай'ласам бот-бот¹,
Кўруб гуллар¹ очилган бо'дадин рухсо'ри боғинда.

Занахдон – жағнинг ости, бақбақа; **мукаррар** – такрор.

Шимиб ютсам¹ гаҳе ҳайвон¹ суйидек, зав'қ-дин кўргач,
Тарашшух бо'дадин гул яф'роғи янг-лиғ¹ дудоғинда.

Ҳайвон суйи – оби ҳаёт, Хизир суви ҳам дейилади; **тарашшух** – сизган, сизиб томган.

Гаҳе кўз сур'таримда, юқ'са ҳар ён шо'д-лиғ ашким²
Гу-л_уз-ра қат'ра шабнамлар¹ киби сиймин¹ сақоғинда.

Сиймин – кумушдай; **сақоқ** – жағнинг ёни, қирраси.

Гаҳе бехуд'луғумдин сес'каниб тутсам¹ адаб расми,
Белига чир'машурда шав'қ-нинг ифро'ти чоғинда.

Бехудлиғ – ўздан кетиш, бу ерда: ҳаддан ошиш.

Не келса тонг'ла келсун, бир¹ ту-н_ус-рук ёт'са ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хир'манин тортиб¹ қучоғинда.

¹ Чамаси, хаттот бу мисрада бошқа бир сўзни “**мукаррар**” деб ёзиб кетган.

² “Ғаройибу_с-сиғар” девони нашрларида бу мисра

Ғаҳе кўз суртаримда, йўқса ҳар ён шодлиғ ашким,
тарзида берилган.

Усрук – маст, кайф; гул хирмани – гул шодаси, бир даста гул.

Қачон даврон ¹ манга бир буй¹ла ишратни ¹ раво кўргай
Ки, ўргатмиш ¹ мени ўртар¹га ҳижрон дар¹ду доғинда.

Навоий, сен ¹ киму ишрат майи?! Билмас¹мусенким, ит
Агар қон ич¹са ҳам боши ¹ керақдур ўз ¹ ялоғинда.

Сўнгги икки байт аввалги байтлардаги бор юморни сидириб ташламокда. Ана сизга Навоий табассуми!

Ғаразим – бир ¹ неча кун шо¹ҳиду майдур.¹ Йў-қ_эса,
Эй Навоий, ¹ бу фано дай¹рида не бо¹р манга?

Ғараз – ният, умид; **шоҳид** – бу ерда: гўзал дилбар; **фано дай-ри** – бевафо дунё; фонийлик водийси; мажозан: майхона.

Мумтоз адабиёт намуналарининг ҳозирги нашрларида истеъ-молдан чиққан ва қийин сўзлар луғати ҳам, лозим топилган изохлар ҳам, таомилга кўра, ё китоб охирида, ёки тегишли саҳифа остида берилади. Бу ерда луғат билан изохлар бевосита байтнинг ортидан келтирилади. Бунда гап фақат қулайликда эмас. Қийин сўз қандай изохланмасин, барибир унинг байтдаги маъносига озми-кўпми пу-тур етади. Навоий шеърларидаги сўзларнинг аксари эса кўпмаъно-лик (кўпфункционалик) хусусиятига эгаки, уларнинг ҳаммасини санаб чиқиш доим ҳам осон эмас. Шунингдек, тайин бир сўз гапда қайси сўзлар билан бирга келаётганига (контекстга) қараб, кутилмаган маъно касб этиши мумкин. Масалан, луғатларда ғараз сўзи ният, мақсад, қасд деб таржима қилинади, аммо ҳар уч сўз қўшилиб ҳам бу сўзнинг юкоридаги байтга мос маъносини тўлиқ ифодаламайди.

Бундан ташқари, кўп ҳолларда сўзнинг қисқа изохини келти-ришнинг ўзи кифоя қилмайди. Мисол учун, “Масих – Ийсо пайғам-бар” деган изохнинг ўзи юкоридаги биринчи байтнинг мазмунини ойдинлаштириш учун кифоя эмас.

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, ҳар қандай шарҳ, ҳар қандай талқин – субъектив ҳодиса, шарҳловчининг ёндашувига боғлиқдир. Демак, Навоий шеърларини мутолаа қилганда ўқувчи маълум маънода тадқиқотчи даражасига кўтарилиши, изохларга танқидий ёндашиб, ға-зал мазмунига чуқурроқ кириб боришга интилиши мақсадга мувофиқ.

Шу боис бу китобда луғат ҳам, изоҳлар ҳам байт билан бирга берилади. Бу ўринда муаллиф йўл қўйилган нокисликлар учун китобхондан маъзур тутишни сўрайди.

Чиқти ақлу ¹ фаҳм_м_и_ла саб¹ру кўнгул тан ¹ мул_к_дин,
Чиқмайин ҳар ¹ лаҳза заҳмат ¹ бергучи жон¹дур манга¹.

Сўз санъатига эътибор беринг: **тан, ақл, фаҳм, сабр, кўнгил, жон.**

Ҳар неча де¹димки кун-кун¹дин узай сен¹дин кўнгул,
Ваҳки, кун-кун¹дин батаррак ¹ мубтало бўл¹дум санга.

Кун-кундин – бу сўзда *такрир* санъати бор. Байтда бу санъатнинг яна ҳам кучлироқ намунаси – *такрирли сўзнинг такрорини* кўрамыз. Бундан ташқари биринчи мисрада бу сўз “бугун бўлмаса эртага” маъносида, иккинчи мисрада эса “кундан кунга” маъносида қўлланганки, бу энди *тажнис* – омоним сўзлар қўллаш санъатининг нозик намунасидир.

Эй кўнгул, тар¹ки насиҳат ¹ айладим, о¹вора бўл,
Юз бало ет¹маски, мен ҳам ¹ бир бало бўл¹дум санга.

– “Мен доноларнинг насиҳатларига қулоқ солмадим. Эй кўнгул, сенга юз бало етмагандай мен ҳам бир бало бўлдим”.

Бу байтда ҳам *такрирге асосланган тажнис* санъатини кузатамиз: “юз бало” иборасида “бало” сўзи офат, ташвиш маъносида, “бир бало” иборасида эса “дард, бошоғриғи” маъносида келмоқда. Бу иборалардаги 100 ва 1 сонлари ҳам сўз санъати ташкил этади (*ихтиро*). Масалан, **юз** сўзи ўрнига **кўп** деб ўқилса, маъно сақланади, аммо зикр этилган санъат йўқолиб, байт ғариблашади.

Қаҳри_нг_ўл_са,¹ барча ишим¹дин малолат¹дур санга,
Лутфу_нг_ўл_са,¹ юз менингдек¹дин фароғат¹дур санга.

¹ Байтга юмор хослиги изоҳ талаб эмас. Агар шарҳ келтирилса, байтдан олинадиган завқ умуман олганда сусаяди. Шунинг учун кўпинча байтнинг ўзини келтириш билан чекланилиб, навоёна мутойибадан мустақил завқланиш ўқувчига ҳавола этилади.

Байт қарама-қарши маъноли сўзлар санъати (*тазод*)нинг мукам-
мал намунасидир: **қаҳринг – лутфинг, малолат – фароғат, мен – ўз-
галар.**

Лутфу·нг_о·зи | жон олур, қаҳ'ринг кўпи ҳам | ўлтурур –
Бул·ъа·жаб ҳо'ледурур, о'ё, на ҳолат'дур санга?

Ғазал қофиясининг мукамаллигига эътибор беринг: **малолат-
дур–фароғатдур–на ҳолатдур...– ...ча офатдур.** Навоий бу билан
чекланмаган. Байт ичида қофиядош сўзлар келиши ҳам санъат бўлиб,
у *мусажжаъ* деб аталади: **жон олур–ҳам ўлтурур–ҳоледурур.**

Пан·д_э·шитмай | севди·нг_о·ни, | эй кўнгул, чек' дарду ранж,
Оздурур ҳар | лаҳза гар юз | мунча офат'дур санга.

Оздурур – 1) оз, камдир; 2) оздиради, чўлу биёбонда адашти-
ради.

Навоий ўз кўнглига мурожаат этади, у билан баҳсга киришади,
гина, маломат қилади. Бундай мисралар шоир қалбидаги дарддан
нишона бўлиши истисно эмас. Юқоридаги каби байтда кўнгилга
таъна енгил мutoйиба руҳи билан суғорилган. Биз бундай ҳолатга
яна кўп марта шохид бўламиз.

Эй қуёш, меҳ'r_аҳ·лини куй'дурма бу во'дийдаким,
Гар·м·равлар | оҳидин мун'ча ҳарорат'дур санга.

Бу ерда энди қуёшга таъна қилинмоқда: “Ҳароратингни-ку
ошиқу дардмандларнинг оҳидан оласан (яъни зарядланасан), эвази-
га ҳеч йўқ меҳр аҳлини куйдирма!”

Байтда **қуёш – куйдирмок – гарм (иссиқ) – харорат** сўзлари мар-
варид шодасидай тизилиб, *таносуб* санъатини ҳосил қилмоқда.

Ўзгалар ҳус'нин тамошо | айласам, чиқ'сун кўзум,
Ўзга бир кўз | ҳамки ҳуснунг'ни тамошо | айласа.

Бу ҳам Навоийнинг машҳур байтларидан бири. Эътибор бе-
ринг: ҳар икки мисрада **ўзга, ҳусн, тамошо, кўз** сўзлари такрорла-
ниб, санаса бир кўлнинг бармоқлари етмайдиган миқдорда шеър
санъатлар ҳосил қилган.

Шунингдек, иккинчи мисра икки хил талқинга йўл қўяди: 1) “агар ўзга бир кўз ҳуснингни тамошо айласа, чиксин кўзим” – бу талқинда асосан рашк ифода этилган бўлади; 2) “агар ўзга бир кўз ҳуснингни тамошо айласа, у кўз чикиб кўр бўлсин”, – энди бу шунчаки рашк эмас, балки шоирнинг “дуойи бад” шаклидаги мутойибаси.

Мана бу байтда эса соф рашк туйғуси юмор билан ифодаланган:

Рашк-дин жо'нимға ҳар нар'гис кўзи бир | шуъладур,
Бо-ғ-а-ро но'гаҳ хиро-м-ул | сарви раъно | айласа.

Хиром – таманно билан юриш, сайр қилиш; **сарви раъно** – қомати сарву юзи атиргулдай гўзал.

Эй Навоий, | эр эсанг дунё арусин | қил талоқ,
Бир йўли бўл'ма забун бу | золи макко'р-ол-лида.

Арус – келинчак, қаллиқ; **забун** – таслим, мағлуб; **золи маккор** – алдоқчи кампир, ялмоғиз.

“Дунёнинг хою хаваслари ўзини келинчаклардай ёш ва чиройли қилиб кўрсатади. Эй Навоий, бу маккорага тағин алданиб қолма: аслида у ёш ҳам эмас, чиройли ҳам эмас, балки никоб тутиб олган бир алвасти”.

Ола-м-аҳ-ли'дин агар йўқ'тур жигаргун | соғаре,
Ко-ш-ки юз | минг қадаҳ ху'ни жигар ҳам | бўлмаса.

Жигаргун – жигарранг (қизил); **хуни жигар** – жигар қони; **соғар** – қадах, бу ерда: қадах тўла май (*истиора*).

Байтнинг мазмуни аслида аччиқ. Лекин худди шунинг учун ундаги сўз ўйинида навоиёна мутойиба мавжуд.

Ўлтурурлар | ҳамдаминг бўл'сам, ўлармен | бўлмасам,
Бўлмаган, жо'но, сенинг бир'лан бадло бўл'ган бало.

Ҳам рамад тек'кан кўзунгга | чашми бедо'рим фидо,
Ҳам учуқ чиқ'қан лабингга | жони афго'рим фидо.

Рамад – касалланиш оқибатида кўзнинг ёшланиши; **чашми бедор** – уйқусиз кўз; **жони афгор** – афгор бўлган, хасталанган жон.

Ул кўзу бу ' лабга умрум ' боғу гулзо'риндағи
Наргису гул ' барги, йўқким, ' боғу гулзо'рим фидо.

Биринчи байтда севгилининг образи юмор билан тасвирланган бўлса, иккинчи байтда у яна бир сўз санъатида намоён бўлмоқда: касал кўзга наргисни, учукли лабга (атиргул ёки лоланинг) гулбаргини фидо қилмоқчи бўлган шоир “бу гапим тагин севгилимнинг дилини оғритмасин” дея сўзига тузатиш киритади: “Йўк-йўк, унисига бутун боғу, бунисига ҳамма гулзорим фидо”.

Шундай қилиб, бу байт *ружусъ* – ўз айтганини ўзи рад қилиб, фикрни кучайтириш санъатининг нафис намунасидир.

Жон агар ши'рин лабингга ' ўлғали дар'хў'р э'мас,
Айла-й_ал_фо'зинг учун, эй ' тал'х гуфто'рим, фидо.

Ўлғали – бўлгани; **дархўр** – муносиб, арзирли; **алфоз** – лафзлар, сўзлар.

«“Лабим учун атиги жонингни фидо қиласан, холосми?” деб норизо бўлсанг, майли, эй нордон сўзлимиз, жоним шу сўзларинг учун фидо бўла қолсин».

Эй Навоий, ' неча оз-озгина май мад'расада,
Дай'р_а'ро кир'ки, ичар шай'х тўла, шоб' тўла.

Иккинчи мисрада ийҳом ва тазод санъатларининг мураккаб шакли: 1) **шайх** – кекса; **шоб** – ёш; 2) **шайх** – тақводор, пир; **шоб** – шодлик, кайфу сафо.

“Эй, Навоий, мадрасада яширинча оз-оздан ичиб ўтирасанми? Бор майхонага – ёшу қари билан лик тўла. Шайхларинг ҳам тўлдириб-тўлдириб ичмоқда. – Йўғ-э? – Ишонмаганининг ўзига қийин!”

Сўз санъатининг бу қадар мураккаб, чуқур намуналарини насрий баёнда бериш имконсиз.

Онча даврон ' бирла кўрдум ' аҳли даврон'дин жафо,
Ким кўзумга ' тўтиёдек ' бўлди жонон'дин жафо.

Онча – шу қадар; **аҳли даврон** – замондошлар; **тўтиё** – кўзни равшанлаштирадиган дори.

Чу айлар жил'вайи хус·н_ул¹ парий ушшо'қ_a·ро, нетгай
Юзин ёшур'маса бўлган¹ замон мен тел'ба ҳам пайдо.

Жилвайи хусн – хуснини кўз-кўзлаш; **ушшоқ** – ошиқлар, мух-
лислар.

Кўюнг, йиғлай'ки кўнглумнинг¹ ғубори пас'т·роқ бўлсун
Ки, ман·'и гар'd_э·тар ногаҳ¹ ҳавода бўл'са нам пайдо.

Манъи гард этмок – чанг-ғуборни босмок.

Ул шў·х·ки¹ майдон аро¹ кўрганга со'лур тийғ,
Кўрмасга со'лур етса На'воий сари¹ амдо.

Амдо – атайин, жўрттага.

Дема: “Ҳижро'нимда чекмай'сен фиғону¹ нола кўп», –
Жис·м айлар'му фиғон, бўл'гач нафас жон'дин жудо?

«Жондан жудо бўлган жисм қандай қилиб фиғон қилсин? Тагин
“Нолаю фиғон қилмаяпсан-ку, демак, мени яхши кўрмайсан”, дега-
нингга ўлайми?»

Ранжу заъфим¹ бўлмиш андоқ'ким сўрар кел'ган улус
Ҳолим айлар'лар савол, ам'мо эшитмас'лар жавоб.

Ранж – кийналиш, азоб чекиш; **заъф** – заифлик; **улус** – эл, одамлар.

Гар Навоий'нинг куюк бағ'рида қондур,¹ не ажаб,
Хо·м·сў·з_ў'лур ёлин уз'ра тушуб куй'ган кабоб.

Хомсўз – чала пишган, бир томони қонли, бир томони куюк.
Бу байт олинган ғазалнинг матлаъи:

Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб,
Барқи ломиъдур саманди, гарди андоқ'ким саҳоб¹.

¹ “Шу қадар шўх ва чакқонки, машқ майдонида от чоптирар экан, саманининг
туёғидан сачраган учқунлар – чакмоқни, чанги эса булутни эслатади”. Ҳазрат от-
нинг такаси тошга урилиб учқун сачратишини кузатган, албатта.

Ғазал нишонга ўқ отиш мусобақаси мавзусида бўлиб, аслида, бошдан-охир юмор билан суғорилган.

Ўша даврда бундай мусобақани ўтказиш учун баланд хода ўрнатилган ва унинг учига қовоқ осиб қўйилган. Мерганлар камондан ўқ отиб, ана шу қовокни уришлари лозим бўлган. Бундай мусобақаларда йигитлар қаторида кизлар ҳам иштирок этган бўлса керак:

Ўқи рашки'дин эрур кўк'сум аро кўн'глум қуши
Ул кабутар'ким, қабақ и'чинда қилғай ' изтироб.

Юмор айникса мана бу байтда оригинал образда ифодаланган:

Ногаҳон от'қайму, деб бир ' ўқ қабақ шак'ли била
Боши усти'га келур май'донда ҳар кун ' о·ф·тоб.

Қадаҳни ич'тию юз ло'ба билан тут'ти манга
Ки, анинг ич'кани-ўқ қил'ди мени мас'ти хароб.

Лоба – ёлбориш, ўтинч, илтимос; **ичгани-ўқ** – ичганининг ўзиёқ.

Юз сўзумдин ' бирига бер'мас жаво·б_ул ' нў·ш·лаб,
Оғзини йўқ'тур десам, во'қиъки, ҳе·ч_эр'мас ажаб.

Нўшлаб, нўши лаб, нўшин лаб – ширин лаб. Навоий даврида моделлар “бели бор ё йўқ”, “оғзи бор ё йўқ” каби мезонлар билан ўлчанган бўлса керак.

Нуқтаи хо'линг недин ши'рин лабинг ус'тидадур?
Нуқта чун остин бўлур ҳар ' қайдаким ёзилса “лаб”.

“Лаб” сўзидаги «б» ҳарфининг араб алифбосида ёзилиши: ب

Вас·л не янг'лиғ муяссар ' бўлғусидур, ' чун эрур
Дилбарим – но'зук мизожу ' мен – бағоят ' беадаб.

Ваҳки, кўнглум'ни шико·ф_эт'ти кулумсуб ' оғзи,
Ғунчаларни ' нети·б_оч·ти ' бу табассум, ' ё Раб?!

Шикоф – ёриқ, чок, йиртилиш.

Ўхшатишлар занжирига эътибор беринг: **очи́ла бошлаган ғунча – ку́лумсираган оғиз – кўнгу́лнинг чок бўлиши.**

Нёча ул ой | меҳридин шай'до кўнгулни | овутай,
Телбага ёл'гон ҳикоят | бирла берган'дек фириб?

Фириб – алдаш, чалғитиш.

«Қачонгача шайдо кўнгулни “сабр кил, кут, меҳрини кўргазиб қолар”, дея алдайман?» Бу байтда ҳам муаллифнинг ўз кўнгли билан “мулоқоти” сезилади. Иккинчи мисрадаги образ эса Навоий ҳаётни нақадар яхши билганига яна бир шаҳодат.

Ошиқу шай'долиғимни | ман'ъ_э_тар зо'ҳид, кўрунг
Ким, ҳунар ҳам | бор эмиш но'дон киши ол'лида айб.

Деб эмиш: “Бир | кун келиб кўн'гли яросин | буткарай”.
Келса буткил, | эй кўнгул, бу | сўзга худ бўл'мас бутуб.

“Эй кўнгул, бу ваъдадан эриб, тагин тузалиб ўтирма, келганидан кейингина тузал”.

Дарду ғам қо'либ, Навоий | жони чиқти | оқибат,
Ҳаж_р_э_линдин | хонумонин | борди ул мискин солиб.

Эл – қўл.

Жон жойида қолиб, дарду ғам чикса яхши бўларди...

Югурур ҳар | киприкимга | ортилиб бир | қатра ёш,
Шў_х ёшлар | декки ўйнар'лар чубуқ мар'каб қилиб.

Чубуқ – чўп, чивик, калтак; **маркаб** – от, миниш учун улов.

Ушбу хижрон | кечасин туш | кўрсам эрди ногаҳон,
Ўлгай эрдим | ваҳ_м_дин, ал'батта, заҳрам | ёрилиб.

Заҳра – ўт, саффо халтаси. Айтишларича, киши каттик кўркса, ўт пуфаги ёрилар экан. “Ўтакаси ёрилди” ибораси ҳам шундан.

Еру кўкда ¹ истабон пай'до эмас Хиз'ру Масих,
Қочтилар гўё дудоғинг ¹ оби ҳайво'нин кўруб.

Оби ҳайвон – оби ҳаёт (ким ичса, қиёматгача ўлмайдиган афсонавий булоқ суви).

Хизр – оби ҳаёт ичиш насиб этган пайғамбар, **Ийсо Масих** – ўликни тирилтириш қобиляти ато этилган пайғамбар, ислом дини таълимотига кўра тирик ҳолида арши аълога олиб чикиб кетилган.

“Севгили дудоғининг хосияти шу кадарки, унинг олдида оби ҳаёт ҳам, Ийсонинг нафаси ҳам ҳеч нарса эмас. Хизр ҳам, Ийсо ҳам ўлмаган, аммо уларни ҳеч ким кўра олмайди, чунки ҳар иккиси ҳам хижолатдан қочиб осмонга чикиб кетган”.

Эътибор қилинг: кўпинча Навоийнинг атиги кичик бир иборасини ҳам қисқа шарҳлаш имкони йўқ.

Кўнгулки ит'ти қилиб тий'ра хонумо'нимни,
Қовай агар ¹ яна келса, ¹ юз'ини қо'ра қилиб.

Итти – кетди, қочди, кўздан ғойиб бўлди; **тийра** – қоронғу; **қовмоқ** – қувмоқ, ҳайдамоқ, **Юзини қора қилиш** – уялтириш, шарманда қилиш.

Санъатга эътибор беринг: тийра, яъни **қоронғу** сўзи таркибида “қора” сўзи, мазмунида эса “қора” рамзи мавжуд.

Кўнгулни ё'ра қилиб ул'ки тикти кўк'сумни,
Ёқамни тик'мак эрур кўк'рагимни по'ра қилиб.

Ажаб: маҳбуба ошиқ қўйлагининг чокини тикиб берса, кўнглимни яра қилдинг, деб шикоят қилади, ёқангизни тикиб берай деса, кўкрагимни пора қиласан, деб нолийди. Нима қилсин бечора?

Кулса лаъ'ли, ¹ ваҳки, қолмас ¹ менда бир ўп'кунча ҳуш,
Ҳаш-в_э_рур, кўнг'лумки, айтур'сен, лаби хан'донин ўп.

Лаъл, ақиқ – қизғиш, тўқ сариқ, зарғалдоқ рангли қимматбаҳо тош, одатда лабга нисбат берилади; **ҳашв** – ортикча, ноўрин айтилган сўз; **хандон** – кулувчи, масрур.

“Эй кўнгул, ёрингни жилмайган пайтида ўпиб кол”, дейсан. Бунинг иложи қани – унинг хурсандлигини кўриб қувонганимдан, ўпишга ҳолим қолгани йўк”.

Ёна солди | ҳаж·р ҳам тан, | ҳам кў·нгул, ҳам | жонга ўт,
Солди ўт ҳиж·рон ма·нга, ё | Рабки, сол ҳиж·ронга ўт.

Эй Навоий, | тан қолиб, жо·нимни олиб | борди ёр.
Солди ул бор·гонга ўт, ҳиж·рон вале – қол·гонга ўт.

Ёна – яна; **вале (валек, ва-л)** – ва лекин.

Ўт агар ит·са жаҳондин, | охи·м_ўлса, | ғам эмас,
Еткурай бир | дамда юз ав·валғи ўт миқ·дори ўт.

«Агар дунёда олов қолмаса, энди нима қиламиз, деб ғам еманглар. То менинг “ох”им бор экан, бир нафасда ҳаммага ўт етказиб бераман».

Водийи ҳиж·ронда ағё·рига ё·р_ўл·дум, не тонг
Гар бўлур ғу·ли биёбо·ний била де·вона дўст.

“Ҳижрон водийсида сарсон юрар эканман, ғанимларга шерик бўлиб қолсам. Худди девоналар биёбонда девлар билан дўстлашгани каби”.

Ривоятларга кўра, биёбонларда девлар йўловчиларга уларни йўлдан адаштириш учун одам қиёфасида йўлиқар экан. **Ғули биёбоний** деганда ана шулар тушунилади.

Дин ҳавас ай·ласа·м_ўл·тур | манги·з,_эй муғ·бачалар
Ким, бурун тав·ба ушатқан | куни бўлмиш·мен маст.

Навоийнинг шаклан риндона ғазалларининг кўпчилигига юмор руҳи хос. Жумладан, юкоридаги байт ҳам шу жинсга мансуб. Фақат унинг мазмунида баҳсли бир нуқта мавжуд. Байтда “Эй гўзаллар, мен дин арконларига қатъий амал қилишни ҳавас қилган бўлсам, ўлдирмангиз. Аввал тавба қилган эдим, уни мастлик сабабли бузганман”. Лекин бундай талқин анъанавий риндона байтларга мос

келмайди. Хусусан, у мазкур байт олинган ғазалнинг куйидаги мисраларига ҳам зид:

Мени усрук | кўрубон жо'мим ушатма, | эй шайх,
Ким, бу янглиғ | мени мас·т_эт'га·н_эрур жо'ми аласт.

Яъни, “Эй шайх, мени кайфда кўриб, май идишимни синдирма, чунки менинг мастлигим сабабчиси у эмас, менинг ўзим, ўз жисмим”. Шу нуқтаи назардан аввалги байтнинг қуйидагича талқини жоизрок бўлса керак: «Дин ҳавас айласам, “Навоий тавба қилар экан-да” дея безовта бўлманглар, киши мастлигида нималар демайди». Чамаси, юқоридаги байт матни янглиш кўчирилган.

Кў·нгуллар но'ласи зулфунг | камандин но'гаҳон кўргач,
Эрур андоқ'ки, қушлар қич'қиришқайлар | йилон кўргач.

Ҳазрат бундай манзарани қачонлардир кўрган, албатта. Уни байтдаги каби ҳусни таълил санъатида қўллаш – ассоциатив тафаккурнинг юксак даражада намоён бўлиши.

Кў·нгуллар нақ'дини торо'ж_э·тарга ёп'моғинг бурқа
Анингдекдур'ки, юз боғлар | қароқчи ко'р·вон кўргач.

Бу манзара-чи? **Бурқа** – юзга тутиладиган парда, ниқоб, вуаль.

Қошин кўргач | ҳасаддин ис'тарам эл кў'зи боғланғай,
Нечукким, кўз | тутарлар эл |я·нги ой о'ш·ко·р_ўл·ғач.

Ҳозир расм бўлганидек, **ян ги** деб ўқилса, вазн бузилади.

Рўза ойин | кўрма·й_ил·гинг'дин қадахни | солмағил,
Ле·к ол бай'рам ҳилоли | ҳам кўрунган | тун қадах.

Рамазон ойи кўрингач, эртасидан рўза тутилади. Байрам ҳилоли кўринган окшом эса рамазон ойининг охириги куни бўлиб, эртасига Ийд рамазон байрам қилинади. “Байрам арафаси куни тонг отишини кутиб ўтирма, рўзанинг охириги кунида оғзингни очдингми, дархол қўлингга қадах ол-у байрамни бошла”.

Ғариб кел'мади ширин | лабингға ач'чиғ сўз,
Эмас ғариб чучук ме'ва бўлса хас'та талх.

Синоним ва антонимлар қўлланишига эътибор беринг:

ширин ↔ аччиқ
↑↓ ↑↓
чучук ↔ талх

То'нг_э_масдур, | бўлса ҳар сар'ви парийрух'со_р шўх,
Ле_к_э_рур сар'ви парийрў'юм менинг бис'ё_р шўх.

Тонг эмас – ажабланарли эмас, таажжубга ўрин йўқ.

Гар менинг шў'хи ситамко'рим парийзо'д_ўлмаса,
Мумки_н_э_рмас | одамий бўл'моғли_ғ_ул миқ'до_р шўх.

Аввалги байтда севгили парийга ўхшатиш билан эди, бу бандда у умуман одам зотиға мансуб бўлмаса керак, дея ҳукм қилинмоқда.

Гар десангким | жонға етмай | ҳар замон бир | жав_р_дин,
Эй Навоий, | пан_д_э_шит: "Ё_р_истама бис'ё_р шўх".

Жавр – жабр, ситам; **бисё**р – кўп, хаддан зиёд.

Ҳам *тажнис*, ҳам *издивож* санъати: ёр. – бисёр. Бундан ташқари **бисё**р сўзи ғазалнинг матласида кўп, хаддан зиёд маъносини билдираётган бўлса, мақтасида “бошқа” деган маънода ҳам келмоқда.

Оғзидин ач'чиғ сў_з_айтиб | зоҳи_р_этса | заҳри чашм,
Ай_б_э_мастур | писта шўру | то_нг_э_мас бо' до_м талх.

Заҳри чашм – аччиқ билан, зардали қараш.

Оғиз – писта, кўз-қовоқ – бодом. Ҳар иккиси ҳам аслида ширин ноз-неъмат, лекин баъзан... (*ташбиҳ* – ўхшатиш киноя санъатиларининг синтези).

Қоварлар ит'лари ул кўй ' а-ро фиғо'нимдин,
Не итки, кўп ' улуса, эл ' аро бўлур ' мардуд.

Нозик нуктага эътибор қилайлик: шоир нафакат ўзини итга киёсламокда, айни пайтда эл (одамлар)ни уни қувган итларга ўхшатмокда. Мухими, иккинчи ташбих бир қарашда сезилмайдиган, пардали йўсинда айтилмокда (*киноянинг кинояси*).

Сай·д_ўл·ди кў·нгул ' кўзлари·нга, ' ваҳ, қутулурму
Бир қушки, анинг ' қасдида бўл'ғай ики сайёд?

Бу байтда юмор – ташбихда, албатта.

Сайд ва **сайёд** сўзлари бир йўла икки санъатни ўзида мужассам этмокда – *иштиқоқ* (бир ўзакли сўзларни қўллаш) ва *радд-ул-ажз мин ас-садр* (биринчи мисра бошидаги сўз иккинчи мисра охирида такрорланиши).

Оразинг муш'тоқидур бу ' кўзки, бўлмиш ' дар·д·манд,
Гарчи бордур ' дар·д·лиғ кўз'га ёруқлиқ'дин газанд.

Ораз – юз, чехра; **газанд** – зарар, зиён-заҳмат.

Бу ерда ҳам навоиёна ташбих: “ёрнинг юзи куёшдай ёруғлик таратиб, қараган кўзни оғритса ҳам, барибир кўз қарагиси келаве-ради”.

О·р_э·тар паш'минадин аб'лаҳ тилаб зар'риштани
Ким, эшак ҳал'вони андоқ'ким сомон кўр'мас лазиз.

Пашмина – жун мато (сўфийларнинг жун матодан тикилган дағал кийими); **зарришта** – тилла ипли мато (бойликни кўз-кўз қилувчи кимматбаҳо кийим). Бу байтда юмор чакана эмас, аммо сатира кучлироқ.

Парим бўлса, ' учиб қочсам ' улустин то ' қанотим бор,
Қанотим куй'са учмоқдин, ' юурсам то ' ҳаётим бор.

Ул балиғ тут'қанда солиб ' шас·т, онинг ' рашкидин
Судин ойрил'ган балиғ янғ'лиғ кў·нгул то'покидур.

Шаст – қармоқ; **топок** – типирчилаш, безовталик.

Бу байтда кўнгул баликка ўхшатилар экан, “кўнгил овламок” иборасига ишора бор: “Қани эди балик ўрнига менинг кўнглимни овласа”, дея ҳам рашк, ҳам хавас туйғуси изҳор қилинади.

Хоҳ тасаввуф руҳидаги, хоҳ ижтимоий-фалсафий мавзудаги, хоҳ ошиқона ёки риндона байт бўлсин, Навоий оригинал образ яратиш учун умри давомида кўрган, кузатган ҳар бир эпизоддан маҳорат билан фойдаланган. Жумладан, мутойиба байт битиш борасида ҳам – юқоридаги байт олинган ғазалда қармоқда балик овлаш билан боғлиқ образлар жалб этилган.

Оғзим ачитқан дам-бадам | ул лаъли шак'кархан·д_э·рур,
Ваҳ-ваҳ, ту·з_эр'миш улки, мен | қилдим гумон'ким қан·д_э·рур.

Ачитмоқ – қалампирдай оғизни ачитмоқ; **шаккарханд, шакарханд** – чиройли кулувчи, ширин табассумли.

Чамаси, ошиқ маъшукасини ўпмоқчи бўлгану, яхшигина таъзирини еган.

Дунё ару'си зулфини | тутқан не о' гаҳ фақ·р·дин?
Ган·ж_ис·тамас | улким, йилон | тутмоқ била | хурсан·д_э·рур.

Байтдаги юмор очиқ-ойдин. Мазмун эса мутойибадан йироқ: бу дунё ҳою хаваслари – келинчак; ана шу хавасларга берилган киши – киз боланинг сочини ўйнашга берилган одамга ўхшайди, бундай ҳаёт тарзига эга киши фақр (маънавий баркамоллик йўлидаги муҳим босқич) тўғрисида тушунчадан йироқ бўлиб, илон тутувчига ўхшайди – хазина билан қизикмай, илон тутганидан хурсанд бўлиб юраверади (Ер остига яширинган хазинани илон қўриқлайди, деган ривоятга ишора). Байт зулф (яъни йўғон килиб ўрилган узун соч) нинг шаклан илонга ўхшаши асосига қурилган.

Лаъли шавқи'дин кўнгул хур'сан·д_э·рур ху'но·б_и·чиб,
Телбага ран'гин су берсанг, | май дебон хуш'ну·д_э·рур.

Васли·н_ис'таб | кўп эналдим, |қовди қўйи'дин мени,
Бўлса мубрим | шева, албат'та гадо мар'ду·д_э·рур.

Эналмоқ – ялинмоқ, ёлбормоқ; **мубрим** – кистайверадиган, шилким; **шева** – бу ерда: а) одат, феъл-атвор; 2) гапириш йўсини; **мардуд эрур** – рад этилади.

Шоир ўзини бир телбага, бир гадога ўхшатмоқда (ташбих).

Лаълидин ко'м_ол_мағунча ¹ билмадим шй'ринлиғин,
Барги гул зам'бу_р коми ¹ ичра киргач ¹ бо_л_э_рур.

Лаъл – бу ерда: лаб, дудок (*истиора*); **ком** – 1) мурод ҳосил бўлиши, манфаат, 2) оғиз, бўғиз; **замбур** – асалари.

Бу ерда ҳам *ташбих* билан ҳусни *таълил* ниҳоятда гўзал чиққан, “ком” калимаси ҳосил қилган сўз ўйини эса (биринчи ўринда *ийҳом*, кейингиси – *тажнис*) байтни шоҳбайтга айлантирмоқда.

“Тиргузуб, – деб'сен, – Навоий ¹ жонига мин'нат қўяй”,
Гар сен ўлтур'сангки ул жон ¹ бирла миннат' до_р_э_рур.

«“Ўлар ҳолга келган Навоийни тирилтириб – жонига оро кириб, бир миннатдор қилиб қўяй”, дебсан. Э, вох, ўз қўлинг билан ўлдирсанг, жоним сендан миннатдор бўлади». Бу байтда «жон бирла» иборасини «жон деб» маъносида ҳам тушуниш мумкинки, бундан байт яна бошқа бир жило билан товланади.

Деб эмиш: “Но'мамға қилмай'дур Навоий ¹ жон нисор”,
Анда жон бўл'са қачон бу ¹ нав-ъ иш он'дин келур?¹

Жон нисор қилмоқ – бу ерда: жонини фидо қилмоқ.

“То Навоийнинг танида жон бор экан, қачон уни сенга нисор қилмаган?”

Агар Маси'х дуоси ¹ ўлугни тир'гузу_р_э_ди,
Не нут_қ_эрур'ки, сўкунчинг ¹ била ўлуг ¹ тирилибдур².

¹ Мумтоз адабиётда «ъ» харфи мустақил ундошдир (айн ёки ҳамза). Хусусан, у бу мисрадаги каби ўта чўзиқ хижо охирида бир ўзи қисқа хижо ҳосил қилиши мумкин. Бундай ҳолларда «ъ» ундош тарзида талаффуз қилиниши керак (Бундай ундош, масалан, **мutoлаа** сўзида икки “а” унлиси орасида қатнашди: **му-то-ла-ъа**).

² **Масиҳ** сўзининг иккинчи бўғини ўта чўзиқ бўлиб, аслида у **Масийҳ** тарзида талаффуз этилиши лозим.

Дуо – сўқунч (сўқиш, сўқиниш) жуфтлиги – *таъзод*, **ўлугни тиргузур** – **ўлуг тирилибдур** жуфтлиги – *такрир* санъати.

Навоийгача бўлган даврда “туркий тил аруз вазнида шеър ёзиш учуй ўнғай эмас” деган гап юрган. Бунинг тагида “туркий тилда умуман шеър ёзиб бўлмайди” деган фикр ётмаган, чунки Навоийнинг Лутфий, Саккокий, Хоразмий, Сайфи Саройи каби салафлари томонидан мукаммал шеърлар битилган. Мазкур иддао мохиятан “бу тилдаги кўп сўзлар шеърга тушмайди” деган даъвони ифода этган. Навоий бундай фикрлар мутлақо асоссиз эканлигини ҳам назми, ҳам “Мухокамату-л-луғатайн” рисоласи оркали тўлиқ исботлаган. Жумладан, келтирилган байтда буюк шоир **сўқинчдай** “дағал” сўзни арузга солиб, гўзал образ яратган.

Лаълидин мас'т_ў-лубон бор'ди хуморим | марази,
Турфа майдур | буки, ҳам ус'руку ҳам со'ғ_э-тадур.

Лаъл – лаб, дудоғ (*истиора*); **хумор марази** – хумор бошоғриғи; **усрук** – кайф, маст.

Иккинчи миерадаги лирик қаҳрамон таажжубида “тажоҳули ориф” – билатуриб, ўзини билмасликка солиш, ажабланиш санъати бор.

Бу байтда **май** сўзи “висол майи” маъносида келаётгани шубҳасиз. Шу билан Навоий бу сўзнинг мумтоз адабиётда учрайдиган кўплаб талкинларидан бирини изоҳлаб кетмоқда.

Сўрду-м,_оғ-зи | таъми тал-х_эр | миш, ажаб йўк | ўлмагим
Менки, бу янг'лиғ ачиғ таъм | оби ҳайво'нимдадур¹.

Оби ҳайвон (оби ҳаёт) ичган одам умуман қиёматгача ўлмаслиги керак. Инсон учуй бундан ортиқ лаззат бўлиши мумкинми? Байтда эса...

Сўрмоқ – 1) ўпмоқ: «Ўпсам, аччиғи чикди. Оби ҳаётимки талх экан, ўлмасдан бошқа нима қиламан?» 2) сўрамоқ: «Оғзининг таъ-

¹ Аруз талабига кура байт

Сўрду-м,_оғ-зи | таъми тал-х_эр | миш, ажаб йўк | ўлмагим
Менки, бу янг'лиғ ачиғ таъм | оби ҳайво'нимдадур.

тарзида ҳижоларга бўлиниши лозим эди. Бироз чекиниш бўлса-да, ўқиш учун қулайроқ йўл танланди.

мини сўрасам (бўса умиди билан), “талх” дея жавоб қилди. Оби ҳаётимки аччиқ экан, ўлганим яхши эмасми?»

То ҳаёлинг ' гаҳ кўнгул, гаҳ ' кўз_а-ро меҳ'мон эрур,
Кўз била кўнг'лум ароси'да ҳасаддин ' қон эрур.

Тий·ғ_ила душ'во-р айлаб'сен Навоий ' қатлини,
Чехрадин бур'қаъни олғил'ким, бaсe o'сон эрур.

«Навоийни тиг билан қатл қилиш сенга қийинлик қилса, уни ҳалок қилишнинг жуда осон йўли бор-ку: ёпинган пардангни кўтариб, юзингни оч, шунинг ўзи кифоя».

Шo-д-лиғдин ' гулшани вас ' лингда йиғлаб ' чекса-м_оҳ,
Ёпма юзким, ' гулга бўлмас ' ел-ёғиндин ' ғам баҳор.

Десам хус-н_аҳ'лини кўрманг'ки, золимдур'лару қотил,
Кў-нгул айтур: “Кўрай, шояд'ки мундо-қ_эр'ма-с_эр-кинлар”.

Ўзбек тилигагина хос ибора: эрмас эркинлар.

Ул куёш ю'зига боққан ' сойи ортар ' кўз ёшим,
Меҳ·р тоби'ди-н агарчи ' ҳар неким, ўл'дур, қурур.

Меҳр – бу ерда: куёш; **ўлдур** – ҳўлдир, намдир. Акс далилга асосланган ҳусни таълил санъати: “Нимаки ҳўл бўлса, куёшнинг тобидан курийди, унинг куёшдай юзига боқсам, кўз ёшим куриш ўрнига, баттар нам бўлади”.

Ғуборин ' тилаб йиғ'лама ҳар ' да-м,_эй кўз
Ки, ашкинг'ди-н-_ўқ ер ' юзи нам ' бўлуптур.

Мумтоз адабиётда, жумладан, Навоий ижодида ҳам ёр билан боғлиқ (оёғининг, кўчасининг, изининг, отининг ва ҳ.к.) чангини кўзга тўтиёдек суртиш – кўп учрайдиган ибора. Бу байтда шоир истехзо билан “ёрнинг ғуборини тилаб овора бўлма, кўз ёшингдан унинг кўчаси тугул, ер юзида чанг колмади”, дея муболаға қилади.

Эй Навой, ¹ иш-қ ман ын ¹ элга иршо^д ай ладинг,
Ол ло ҳ-Оллоҳ, ¹ бў не макру ¹ ҳийлаю дас^тон бўлур?!¹

Манъ – таъқиқлаш; **иршод айлаш** – насихат қилиш, таълим бериш, йўл кўрсатиш; **“Оллоҳ-Оллоҳ”** – қаттиқ ҳайратланишни ифодаловчи ундалма; **дастон** – 1) достон; 2) ҳийла, фириб сўзларининг синоними.

Байтдаги юмор – шоирнинг ўз “иши” (насихати)нинг бемаъни-лигидан ўзи завқ олиб қулишида.

Бармоғи ҳай^{рат} билаким ¹ лаъли хандон ¹ ичрадур,
Ул алиф янғлиғдуруким, ¹ филмасал жон ¹ ичрадур.

Филмасал – мисли, худди.

¹ (алиф) ҳарфи “жон” сўзининг ўртасида келади: جان

Бу байтда юмор йўқ деса ҳам бўлади (маҳбуба бармоғини тиш-ласа тишлабди-да). Юмор шу ғазалнинг кейинги байтида:

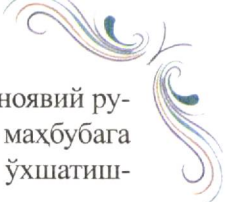
Хони ҳусни ¹ завқини бил^{макка} ёхуд ¹ бармоғи
Лаъли хандон ¹ ичра эрмас^{ким}, намакдон ¹ ичрадур.

Хон – хонтахта, дастурхон; **хони ҳусн** – ошиқ кўришга мушар-раф бўлган маъшуқа жамоли; **намакдон** – туздон.

Ҳайратдан тишланган бармоқ “жон” сўзидаги алифга ўхша-тилган эди. Аммо шоир бу билан коникмайди-да, бошқа оригинал образга мурожаат этади: маҳбубанинг юзи кўнгилни меҳмон қиладиган дастурхон бўлса, оғиз ундаги туздон, тишланган бармоқ туз қолганми ё йўқми – билиш учун туздонга тикиб кўрилаётган бар-моқдай.

Бу ерда бир йўла 4-5 сўз санъати синтез қилинган. Аввалги байтдаги ҳарфий санъат таъкидланган эди. Ҳар икки байтда бир нечтадан ташбиҳ – ўхшатишларни кўрамиз. Биринчи байтда ай-тилган “бармоғи лаъли хандон ичрадур” деган фикрдан қайтилиб, “намакдон ичрадур” деган бошқа ўхшатиш келтирилмоқдаки, бу ружуъ (қайтиш) санъатидир. Одатда ружуъ санъатида кейинги фикр олдин айтилганини кучайтириши керак. Бу ерда эса Навой аксин-

¹ Нашрларда: “...ҳийлаву дастон бўлур”. Вазнга таъсир этмагани учун, ҳозир-ги нутққа мос шаклга солинди.

ча, “лаъли хандон эмас, намакдон” демокдаки, натижада киноявий ру-
жуъ ҳосил бўлган. Сиртдан қараганда киноя шеър объекти – маҳбубага
қаратилгандек. Аслида, Навоий “лаъли хандон” каби сийқа ўхшатиш-
лардан нарига ўтолмаган шоирлар устидан киноя қилмокда.

Бир байтга шунча маъно, шунча санъатни сиғдириш, ҳеч
шубҳасиз, юксак истеъдод намоишидир.

Навоий шеърларида ғазал жанрига хос унсурлар – қофия ва
вазн, бадий сўз санъати, оригинал образлар, шеърга сингдирилган
туйғу ва кечинмалар ҳамда буюк шахс руҳий оламининг мавжла-
ниши – барчаси аъло даражада. Булардан қофия ва вазн мукамал-
лиги – аниқ ўлчанадиган шаклий унсурлар бўлиб, уларни мумтоз
шеърят “тарозисида тортиб” кўриш мумкин (масалан, компьютер-
да дастурлаш йўли билан). Бадий сўз санъати эса доим ҳам осон
пайқаладиган шеър унсури эмас.

Адабиёт тарихида шеърнинг бу унсурини пайқаб, ундан завқ
олишдан таълим берадиган “илми бадиъ” (бадийлик фани) мавжуд
бўлган ва бу соҳага оид кўплаб рисоалар битилган. Лекин шунга
қарамай, шеърда қандай сўз ўйинлари ва санъатлар қўлланганини
санаб чиқиш доим ҳам осон эмас. Қолаверса, А.Рустамов “Наво-
ийнинг бадий маҳорати” рисоласида таъкидлаганларидек, “назм
султони”нинг шеърларида ҳали “илми бадиъ” мутахассислари ном
бериб, таснифга киритмаган, ҳатто умуман қайд этмаган сўз санъ-
атлари ҳам талай.

Биз ҳам бу китобда терилган мисоллардаги сўз санъатини байт-
ма-байт шарҳлашга ожизлигимизни эътироф этамиз. Шунинг учун
кўп ўринларда бу завқбахш юмуш китобхоннинг ўзига ҳавола қили-
ниб, айрим ўринларда изоҳлар келтирилади.

Эйки, майдин ¹ холий эрмас, ¹ деб мени таъ'n_ай_ладинг,
Боре кўргуз ¹ ониким, бу ¹ дай·р_аро маъ'сум эрур.

Яна бир риндона байт: «(Эй, мутаассиб), мени май ичишдан
сақланмайсан, деб таъна киласан. Май ичмаган бирорта одам бор
бўлса, қани, кўрсат-чи!» Таънага жавоб юмористик руҳда, албатта.
Чунки Навоий замонида ҳам, ҳозир ҳам оғзига бир томчи май олма-
ган (маъсум) одамлар топилади. Бундан шундай хулоса чиқади: На-
воий бу байтда “май” деганда мажозий ичимлик, масалан, муҳаб-
бат майини назарда тутмокда: “бу дунёда ишқ-муҳаббат майидан
бир томчи бўлса ҳам татимаган одам зотини топиб бер-чи”.

Куйидаги бир жуфт байт “кемада сузаётган ёр” мавзусида. Шоирнинг таржимаи ҳолидан у кема сузадиган денгизда бўлгани кайд этилмаган. Лекин Ҳирот-Самарқанд йўлида Навоий Жайхун (Амударё)ни камида икки марта кесиб ўтгани аниқ. Ўша даврда бу дарё ниҳоятда серсув бўлган ва Термиз атрофида ҳам, Қорақўл яқинида ҳам кенг ёйилиб оққан. Навоий Амударёдан кема (паром)да сузиб ўтган, албатта.

Биринчи байтда шоир кема баҳонасида айрилиқ манзарасини чизади:

Саб·р кўнглум¹да, кў·нгул ул¹ ойда, ул ой¹ кемада,
Ваҳки, бўриб, ¹ телмуруб кўз,¹ мунграйиб жо·ним қолур.

Навбатдаги байтда эса лирик қаҳрамон “ёр тушган кема-ку суза бошлади, энди дамимни чиқармай турай, токи нафасим ели кемани узоққа суриб кетмасин” дея мутуйиба қилади:

Дам тутулган¹дин ўлар эл¹дек етибмен¹ ўлғали,
Сурмасун деб¹ кемасин бас¹ким нафаслар¹ асралур.

Ай·б этманг¹ бош кўтармай¹дур дебон хум¹хонадин,
Қилмайинму¹ сажда топсам бу сифат меҳ·ро·б·лар?!

Телба кўнглум,¹ ваҳки, ҳар со¹ат биров со¹ри борур,
Ман·ъ қилдим¹ эрса, бағрим¹ оғриғудек¹ ёлборур.

Қўйду·м_эр·са,¹ келтурур мунг¹луғ бошимға¹ юз бало,
Қўймасам жон¹ға зарар ет¹гуде·к_ў·зи¹дин борур.

Қўймасам бу,¹ қўйсам ул. Ваҳ,¹ бўлса юз жо·ним фидо
Ул кишига¹ким, ҳазин жо·нимни ондин¹ кутқорур.

Бу уч байтда шоирнинг ўз кўнгли билан мунозараси баён қилинган. Уларда мутуйиба кучли, лекин мутуйиба остида ҳазин дард яширингани ҳам сезилиб туради.

Оғзи била¹ pista ў¹ чашур пучу¹луғидин,
Билмонки ў¹шул оғзи¹ очуқ қайда¹ бутуптур?

Ўчашмок – ўчакишмок, бу ерда: тортишмок; **пучулуг** – 1) пучуклик; 2) пучлик (ичи бўшлик).

Булбул киби ¹ хушгўй ¹ Навойни ¹ қилиб хор,
Ул гулни кў ¹рунг – жони¹би бадгўй ¹ тутуптур.

«Ўзини гулга ўхшатадиган гўзални қаранг: эътиборини булбулдай куйловчи Навой қолиб, қарғадай хунук овозлига қаратмиш». Юзи гўзал дегани доим ҳам диди гўзал дегани эмас-да.

О·х_ў·тидин ¹ шиква гар ай¹лар Навой – ¹ ай·б_э·мас,
Телбаларнинг ¹ ҳар неким, оғзига келса, ¹ айтилур.

Шиква – шикоят.

Ар·з қил тад¹риж илаким, ¹ шо·д·лигдин ¹ ўлмайин,
Эй Навой, ¹ келса ногаҳ ¹ дилситонимдин хабар.

Иртижо санъатининг ажиб намунаси – ажал тиканига танбиҳ:

Санчилган ¹ ажал хори, ¹ иш·қ_уч·ра¹са билғайсен
Ким, жонға ¹ бало нишин ¹ ҳаж·р_ўз·га¹чарак санчар.

Ажал хори – ажалнинг ташрифи тикан санчилишига қиёсланмокда.

Лабинг баҳо¹насиз эл қо¹нини тўкар ¹ ҳар дам,
Манга чу ет¹ти иш, албат¹та, бир баҳо¹на қилур.

Гар Навой ¹ сий·м·барлар ¹ васфи·н_ай·лаб ¹ кўрса ранж,
Йўқ ажаб – невр¹чунки хо·м_эт¹кан тамаъ ран¹жур эрур.

Сиймбар – бадани кумушдай (сутга чайиб олингандай) ок, ниҳоятда гўзал; **васф** – таъриф, мактов; **ранж** – 1) қийинлик, қийинчилик, машаққат; 2) касаллик, ҳолсизлик; **тамаъ** – таом, тановул; **ранжур** – касал, беҳол, қийналган.

«Навой гўзалларни мактаган эди, хом нарсa еган одам касалга чалингани каби машаққат тортди – ранжишига сабаб бўлди». Байтда нима учун шоир ранж тортгани ошкор айтилаётгани йўқ, бунинг

сабаби – иккинчи мисрадаги **хомтамаъ** сўзида яширинган – «Ёрини макташдан шоирнинг муроди эътибор топиш эди, бу билан у хомта-малик қилди ва оқибатда хом емиш егандай ранжур бўлди». Ийҳом санъатининг нодир намунаси – хомтамаъ сўзи “хом эткан тамаъ” тарзида ёзилган.

Ҳижрону ви'солин кў'пу оз дема,¹ Навоий,
Юз шук'р де'ким, кўпи ¹ бориб, ози ¹ қолиптур.

Тазод санъатининг мураккаб шакли:

хижрон	↔	кўп
↕		↕
висол	↔	оз

Иккинчи мисра “дарднинг кўпи кетиб, ози колди” иборасини эсга солади (*ирсоли масал*).

Сириш'к ай'лади хокий ¹ танимни ан'доғким,
Қадам кўяй ¹ деса уйку ¹ кўзумга, то'йиладур.

Сиришк – кўз ёши; **хокий** – лой.

Уйқунинг қадам кўяман деб тойиши жонлантириш санъати-нинг оригинал намунасидир. Одатда жонсиз нарса (предмет)лар жонлантирилади, бу байтда эса – уйку! Байтда “уйку йўқ” деган фикр навоиёна тарзда ифодаланмоқда.

Ўлмагимдин ¹ зулфунга гў'ё паришон'лиғ етиб,
Мотам аҳли'дек қуйи со'либ бошин қай'ғурадур.

Яна бир гўзал байт: зулф (соч)нинг паришонлиги (тўзғигани), мотам аҳлидай “бошини қуйи” солиши, яъни пастга тушиб туриши – ошкор ўхшатиш, сочнинг қоралиги (“қора” кийингани), йиғлаётган одамдай силкиниши – пардаланган ўхшатишлар.

Кў'нгул қонин ¹ кў'п_уп хунхо'ра кўз ичти, ¹ эмас гўё
Юзунг гулгу'надин гулгун'ки-м, _ул қондин ¹ сироятдур.

Хунхора – қон ичувчи; **гулгуна** – кизил упу; **гулгун** – кип-кизил, гулдай кизил; **сироят** – таъсирланмоқ, ичига сингиш.

«Эй упу-элик билан пардозланган гўзал, билки, ёноқларингнинг кизиллиги гулгуна туфайли эмас, балки кўзларинг нозу карашмалар билан қонимни ичгани сабабдидир. Оқ гулни қизил сув билан суғурса, кизил гуллагани каби».

Тиргузур ҳар¹ хастани бир¹ но-з_и-ла ул¹ дилнавоз,
Чун етар мен¹ хастаға нав'бат – қилур юз¹ нав'ъ ноз,

матлали ғазал ҳам тўлалигича юмор билан суғорилган:

Зоҳидо, ҳар¹ дам демаким: ¹ “Мазҳабингда¹ бор қусур”,
Қайси масжидда қилиб эр¹дим сенинг бир¹ла намоз?!

Бир кеча о¹ҳимдин ул бад¹меҳ-р кўнгли¹ юмшағай,
Нечаким пў¹ло-д_э-рур қат¹тиқ, топар ўт¹дин гудоз.

Гудоз топмоқ – эримок, юмшамок.

Ё Ра-б_о-хир¹ нетгамен ул¹ шўҳи бадхў¹ бирлаким,
Зул-м_э-тар – қил¹сам тазаллум,¹ но-з_э-тар – қил¹сам ниёз.

Тазаллум – зулмдан шикоят; **ниёз** – ўтинч, илтимос, ёлбориш.

Биринчи мисрадаги **шўҳи бадхў**, иккинчи мисрадаги **зулм- тазал-лум–ноз–нийоз** товушлар такрори тавзиъ санъатини, ноз ва ниёз сўзларининг жарангдорлиги – *издивож* санъатини ташкил этади.

Равза ашжор¹и ўтундур,¹ гуллари – жо¹нимға ўт,
Мумкин ўлса¹ анда бўлмо¹ғим даме дил¹до-р-сиз.

Равза – жаннат боғи; боғ, чаман, парк; **ашжор** – дарахтлар (**шажар**нинг кўплиги). Бу байтда, балки, умуман юмор йўқдир –ахир шоир равза дарахтларини ўтинга қиёсламоқда...

Даш-т ҳайво¹ни қочарлар¹ суҳбатимдин¹ рам қилиб,
Ақли йўқ но¹сиҳ¹ гумон ай¹лар мени ин¹сон ҳануз.

¹ Айрим нашрларда: носих – насихат қилувчи.

Рам қилмоқ – ҳурқмоқ; **носих** – бу ерда: бефаросат, кўр-кўрона тақлид қилувчи.

Чун Навоий ' вас-л топди, ' эмди бирдур, ' эй табиб,
Шарбатинг гар ' зах-р ёхуд ' оби ҳайвон ' бирла эз.

Бўлмаса ул ' бут қоши меҳ'робим ичра ' жилвасоз,
Қиблага, ко'фирме-н, ар бош ' индуруб қил'сам намоз.

Байт мазмуни мураккаб. Ундаги ошиқнинг манзурасини инсон зотига мансуб деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди, чунки Навоийнинг диний этикодига зид бўлиб қолади. Байтни тасаввуф руҳида талкин этиш ҳам мушкул – унда “бутнинг қоши” тўғрисида сўз боряпти. Бу мушкулотдан чиқиш учун тасаввуф таълимотида муҳим ўрин тутувчи Шайх Санъон қиссасини эслаш жоиз.

Макка шаҳрининг энг пешво ва такводор шайхларидан бўлмиш Санъон тушида насроний кизга ошиқ бўлиб қолади, унинг ишқида барча мартабалардан кечиб, Рум (Константинополь)га боради, ғайридин маъшукасига арзи ҳолини изҳор қилади, унинг васлига етиш учун барча талабларини адо этади – вино ичиб маст бўлади, белига зуннор боғлайди, чўчка боқади ва ҳоказо. Бу каби дунёвий ишқ алал-оқибат шайхнинг ўзлигидан кечишига олиб келадики, бунинг эвазига унга ҳақиқий ишқ ато этилади: бутун вужуди билан тавба мақомига етади, барча гуноҳлари кечирилади. Шайхнинг садоқатидан мутаассир бўлган маъшукаси ҳам иймон келтиради ва ҳар иккиси фоний дунёни бирга тарк этиб, боқий муҳаббатга эришади (Валлоху аълам).

Байт – Навоийнинг мутойибаси. Ҳазрат мийиғида кулганча бундай байтлар билан замондошларининг ҳам, кейинги ўқувчиларининг ҳам “бошини котирмокда”.

Байтда, шунингдек, фалсафий киноя руҳи мавжудлиги – диний мутаассиблик устидан истехзо қилинаётгани ҳам яққол.

Чу келди хас'талиғим сўр'ғали қадахнўшим,
Кетур пиё'лаки, ўлсам ' ҳа-м_айламон ' парҳез.

Қадахнўш – қадах ичувчи; **айламон** – айламайман, қилмайман.

Кўрмайин деб ¹ кўрди кўз,¹ кўргач кўнгул ¹ қилди ҳаво,
Бўлди зо-р_эткан мени рас ¹ во кўнгул, қал ¹ ло-б кўз.

Тавзиъ санъати: **кўрмайин–кўрди–кўз–кўргач–кўнгил.**

“Тинчгина куним ўтаётган эди. Қарамайман деб ваъда берган кўз ўз сўзини бузди, кўз кўргандан кейин кўнгил талпина бошлади. Мени зор этган кўнгул расво бўлди, кўз эса ёлғончига чиқди”.

Шеър мазмунини бу каби баён қилиш *табдил* дейилади. Байтнинг аслини унинг табдили билан киёслашдан шундай хулоса келиб чиқади: Навоий қаломини табдил қилиш – дастурхонга қовун ўрнига унинг пўчоғини тортишдай гап. Табдил ҳам шубҳасиз керак, лекин у билан танишгандан сўнг, албатта, шеърнинг ўзини қайта ўқиш шарт билан.

Лаби юз ваъдани андоқ ¹ манга ёлғон ¹ қилди
Ки, де-й_олмас ¹ киши юз йилда би-р_андоқ ¹ чин сўз.

Олло-ҳ- _Ол-лоҳ,¹ турфадур бу'ким ики жон'бах ш лаб,
Икки ён маълуму эрмас ¹ ўртада маълум оғиз¹.

Эй Навоий,¹ махла-с_ис-тар ¹ бўлса-нг_эл тил,¹ оғиздин,
Наз-м-дин ҳам ¹ тилни тийғил,¹ нас-р-дин ҳам ¹ юм оғиз.

Бу ғазалнинг сўнгги қофиясида ҳам юмор бор: **мафҳум оғиз – маъдум оғиз – маълум оғиз – мавҳум оғиз – ... мазмум оғиз** (ҳам-ма кофиядош сўзлар арабча ва бирдан) – **юм оғиз**.

Навоий ўл'ди, гар парво'на куйди, бул'бу-л_ун чекди,
Булар яхши'дурурлар, иш'қ_а-ро ул ҳам ¹ ёмон эрмас.

Яъни, парвонанинг шамъ ишкида, булбулнинг гул ишкида куйиши яхши, лекин уларни Навоийнинг ҳақиқий ишқ ўтида куйиши билан тенглаштириб бўлармиди?

Дема: “Афғо'нингда булбул ¹ ноласидек ¹ йўқ нишот”, -
Бу ҳам андуҳ'зо эмас, гар ¹ ул нишотаф'зо эмас.

¹ Инверсия: икки ён (яъни лаблар) маълум, аммо ўртада оғиз бор-йўклиги но-маълум.

«Эй гўзал, “булбул сайрашини тинглаганда хуш кайфият уйғоти, сенинг нолангда эса бундай хусусият йўк”, дея таъна қилма. Хўп, менинг фиғоним сенга шодлик бағишламасин, аммо булбулингнинг ноласида ҳам менинг наволаримдагидай ўйлантириш хоссаси йўқ, буни нега ҳисобга олмайсан?!»

Бу байт беихтиёр фикрни бугунги даврга буради: кишилар, айниқса ёшлар мунгли дея мумтоз куй ва қўшиқлардан юз ўгириб, енгил-елпи оҳангларни афзал кўра бошлади. Навоий байтига кўра эса, андухзо (хасратли) мусиқа нишотафзо (шодлантирувчи) ритмлардан афзалдир. Ҳақиқатан, кейингиси кулоққа, инстиктга мўлжалланган бўлса, аввалгиси қалбга, рухга йўналтирилган.

Гулни сарв уз'ра хаёл эт'тим кўнгул бў'стонида,
Рос'т айтай: ' "Сарви гулрў'юм киби зе'бо эмас".

Мен'га гулрух ' соқию бул'булға гул тут'ти қадах,
Мас'т_э'рур ул ' ҳам Навоий'дек, вале рас'во эмас.

Расво – мумтоз шеърятда: такаббурликдан, худпарастликдан кечган, қутулган.

Лаъли нўши'дин га'р_ўлсам ' ҳам эмастур ' ай'б'ким,
Ҳаз'м_э'та ол'мас ғизо мен ' нота'вон қил'дим ҳавас.

Лаъли нўшидин – бўсасидан; **ғизо** – таом, емак-ичмак; **нота-вон** – бечора, ожиз.

Жаннат аҳли'га эрур ҳар ' лаҳза кўюнг ' о'р'зу,
Дўза'х_аҳ'ли ' уйлаким жан'натни қилғай'лар ҳавас.

Заъ'ф'дин бе'худ кўруб, оғ'зимга ул юз ' кўзгусин
Қўйса'нг_ул дам ' урмағаймен,' билла'х_ар ўл'сам, нафас.

“Заифлик оқибатида ўзимдан кетганимни кўриб, оғзимга кўзгу тутгудай бўлсанг, ёнимда кўпроқ турсин деб, жоним чикса ҳам, Худо ҳақи, нафас олмайман” (Ҳушсиз одамнинг тирик ё тирикмаслигини юрак уришидан билиб бўлмаса, унинг оғзига кўзгу тутишган – у нафасдаги намликдан хиралашишига қараб, хулоса қилинган).

Иш·қ·дин чун | мунки·р ўл·миш | кўнглум, ўлтур|мак не суд?
Ҳаж·р·дин то | они қўрқут|массен – иқро|р_ай·ламас.

Бу ерда ҳам Навоий кўнглини учинчи шахсда тилга олади:
«Ишқдан тонган кўнглумга “тўғрисини айтмасанг, ўлдираман” деб
пўписа килиб овора бўлма, то ҳижрон билан кўрқитмагунингча, ба-
рибир ишқини бўйнига олмайди».

Ғах ўлуб, го|хе тирилсам, | то·нг_э·мас, вах, | ғамзаси
Қоти·л_эр·мас|турму ё нў|ши лаби жон|му эмас?!

Тонг эмас – ажаб эмас.

Аш·к баҳрин|да агар жис|мим ғарй·қ_эр|мас, не тонг,
Йўқ анга ул | ваз·н·ким, чўм|ғай те·нгизга | тушса хас.

“Ашқимдан кўл вужудга келган бўлса ҳам, жисмим унда ғарк
бўлмаётганига ажабланма. Ахир, чўкиши учун нарса оғир бўлиши
керак, чўпдай вазнсиз нарса сувда чўкмайди-ку” (Ҳам муболаға,
ҳам ўхшатиш, ҳам ҳусни таълил санъати).

Деярли барча байти юморга қурилган яна бир ғазал:

Чо·қ_э·тиб кўнглумни очил|сун демак им|кон эмас,
Ғунчани ам|дон очиб, гул | айламак о|сон эмас.

Амдон очмоқ – йириб очмоқ, ўзи очилишини кутмасдан атай-
лаб очмоқ.

Дема зоҳид|ким, недин ҳай|ронсен ул рух|со·р·ға?
Ола·м_ич·ра | бир киши топ|ким анга ҳай|рон эмас.

“Эй зоҳид, дунёда унинг гўзаллигидан ҳайратга тушмаган ин-
сон зоти йўк”. Бор – ўша зоҳиднинг ўзи.

Қатра сулар|дур кў·нгул ў|тиға таскин | бергали
Ким, у·л_ой ёғ|дурди қоши | қавсидин пай|кон эмас.

“У ойжамол менга бокар экан, қоши ёйидан ўқлар (яъни ғамзалар) отса майли, улар кўнглим ўтини алангалатмайди, балки ёмғир томчиларидек ўтни пасайтиради – таскин беради”. Мураккаб, аммо навоиёна оригинал образ.

Ҳаж·р дашти'да қуюндек'мен, вале ул ' мен киби
Хо·к сору ' бод·паймо ' доғи саргар'дон эмас.

Хоксор – тупрокдай; **бодпаймо** – бу ерда: сувга зор; **доғи** – тагин.

Биринчи мисрада лирик қаҳрамон ўзини қуюнга ўхшатапти. Бу мумтоз адабиётда кўп қўлланган ташбих. Шунинг учун Навоий у билан чекланмай ташбихни *ружӯ* (айтилган фикрдан қайтиб, бошқа, одатда кучлироқ фикр айтиш) ва *тафрит* (ўкситиш, камайтириш санъати) билан қўшиб, яна бир оригинал образ яратмоқда.

Гарчи ҳуснунг ' кўзгудин кир'ди темур қўр'ғон аро,
Меҳ·р·дек о'йнагун, аф'ло·к·дек пин'ҳон эмас.

Меҳр – бу ерда: қуёш; **ойинагун** – ойнадай тиник, ярқирок; **афлок** – фалаклар, етти қават осмон.

Гул вафосиз'лиғлар'ни шар·ҳ э·тар минг ' до·с·тон,
Эл гумон қил'ган киби бул'булда минг дас'тон эмас.

Эй Навоий,' ул парийдин ' одамийлиғ ' кўрмасанг,
Ай·б_э·мас – ул ' ҳу·р·дур ё'худ малак, ин'сон эмас.

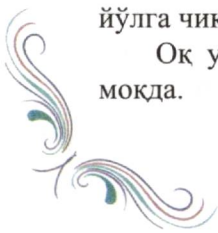

Гар Навоий ' ҳолиға ул ' шў·х боқмас ' раҳ·м_и·ла,
Го·ҳ ибрат ' бирла ҳам ул ' ён назар сол'моғи бас.

Оқ уйидин ' ҳе·ч жониб ' ул парий кил'мас ҳаво,
Не ажойиб ' қушқа, кўрким,' не муносиб'дур қафас.

Жониб – тараф (кўплиги жавониб); **ҳаво қилмоқ** – бу ерда: йўлга чиқмоқ.

Оқ уй (сарой, муҳташам чодир)ни қафас дея, киноя қилинмоқда.

“Тақ Навоий ¹ бӯйниға, – де’сам, – таноби ¹ зул’ф”, дер:
“Қўй ити бӯй’ниға ким таққандурур муш’кин марас?”

Кўй – кўча, маҳалла, кишлоқ (кўй ити – кўча ити, бу ерда: дай-ди ит); **таноби зулф** – соч толаси; **мушкин** – мушк ҳидли, хушбўй; **марас** – бўйинбоғ (галстук эмас).

Сириш-к_олли’да мужгон шо’хи санчиб боғ’лайин дермен,
Йўлин бу се’л-нингким, эл’га андин кўп ¹ зиён бўлмиш.

Навоий байтларида сўзлар маъно жиҳатидан тигиз бўлиб, бир жумлага икки-уч, ундан ҳам зиёд образ сиғишиб кетади. Чунончи,

сиришк	–	мужгон	–	кўзни	–	акс ҳолда ёш сели-
(кўзёш)		(киприк)		юмиш		дан элга зарар
↑		↑		↑		↑
сел	–	шоҳ-шабба	–	селни шоҳ- шабба билан тўсиш	–	акс ҳолда селдан элга зарар

Чикти ёрим ¹ кеча йўл аз’мин қилиб ул ¹ бағри тош,
Бас, ажойиб’дур: қоронғу ¹ кеча чикмоғ’лиғ қуёш.

Гар қуёшқа ¹ эл назар қил’са, кўзига ¹ ёш тўлар,
Ул қуёш бор’ғач назардин,¹ кўзларимга ¹ тўлди ёш.

“Бўсае қил’мас мурувват –¹ асру қаттиқ’дур лабинг”,
Десам, оғзи ¹ ичра айтур: ¹ “Лаъ’л ҳам бир ¹ нав’и тош”.

Лирик қахрамон “лабинг жуда қаттиқ” деганда, маҳбуба ду-доғини эмас, бир бор “ха” дейишга ярамайди деб унинг ўзини, феъ-лини қаттиқ демоқда эди, у эса ўзини билмаганга солиб, гапни бош-қа томонга бурмоқда.

По’р-соваш ¹ дилситоним ¹ бўлға’н_эр’миш ¹ боданўш,
То бошим бўл’ғай, аёгинг ¹ бўлғуси, эй ¹ майфуруш.

Порсоваш – ўзини тақводор деб келган; **дилситон** – дил овлов-чи, дилбар; **боданўш** – бодага лабини теккизган, май татиган; **аёғ**, **аёқ** – пиёла, коса.

1) “То бошим бор экан, у сен май куйиб берадиган косанг бўлсин”. Бу ерда бош чаноғининг коса шаклига ишора мавжуд. Қадим замонларда хатто бош чаноғидан май ичиладиган идиш ясалгани тўғрисида ривоятлар етиб келган.

2) “Эй майфуруш, қандай бахтлисан – бода нўш этмоқчи бўлган дилситонимга май тутиш саодатига мушаррафсан. Мен сенинг оёғингни ўпишга ҳам тайёрман”.

Ичганин кўр'ган замон-ўқ | мас·т бўлгунг'дур, деманг
Ким, эшитган | лаҳза мендин | зойи·л_ўл·миш | ақлу хуш?

Замон-ўк – заҳотиёқ; **ақлу хуш зойил бўлиши** – хуш учиши, ақлдан озиш, ўзни йўқотиш.

Мана бу байтларда шоирнинг маҳбубаси билан диалоги бетакрор юмор билан ифода этилган:

Не ҳаёт эр'ди, ўлар ҳо'лимдаким, кўр'гач мени,
Но·з_и·ла де'ди: “Ҳануз ул | нотавоним | бор эмиш.

Демаким: “Бир | яхши сўз бир'ла Навоий | жонини
Олса·м,_ул бўл'ғайму рози?”-| Яхши сўзга | не кенгаш?!

Борғанингдин | жон талашмоқ | эрди мен маҳ'зунга иш,
Келдингу жо'нимни олдинг – |ул боришқа | бу келиш.

Бу байтда **бормоқ–келмак, жон талашмоқ–жон олмоқ** феъллари ҳосил қилган *тазод* санъати бадияятнинг юксак намунасига айланмоқда – байтда ўзаро зид икки ҳолат ифодаланиб, “борди-келди” (*ирсоли масал*: “бор товоғим – кел товоғим”) ибораси билан “адолат бўлиши керак эмасми?” деган баҳо берилмоқда (*хусни таълил*).

Шай·х дасто'рин, чу май важ'ҳй йў·қ_эр·ди, | сирмадим,
Майға мархун | қилғали ул | яхши, май суз'макка – фаш.

Дастор – салла; **важх** – важ, бу ерда: – тўлаш учун пул; **сирмадим** – бу ерда: **билинтирмай** – олиб қочдим, ўмардим; **мархун қилмоқ** – гаровга қўймоқ; **май сузмак** – филтрламоқ; **фаш** – салланинг учи.

Навоий кимларга ва қанчалик ҳазил-мutoйиба қилиши мумкин бўлгани бу байтдан шундоқкина кўриниб турибди. Уни ўқиган шoirнинг шайх дўстлари роса мириқиб қулишган бўлса керак.

Ҳа·ж·рдин жон¹ етти оғзим¹га, олиб жон¹ нақдини
Қуйки, куп оғзини оғзим¹га қўйй, эй¹ майфуруш.

Куп – май сақланадиган хум (**кубок** сўзининг асоси бўлган асли арабча **куб** сўзининг форсча талаффузи.)

Лабларин туз¹лук такаллум¹ бирла, фах·м·эт¹тим, сўруб –
Лаъ·л·дин хо¹ни жамоли¹нинг намакдо¹ни эмиш.

Бу байтни юкорида зикр этилган “ичрадур” радифли ғазал байтлари билан киёслаб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Биз бу ерда ундаги айрим санъатларга эътибор қаратамиз:

лаб–лаъ·л, юз–хон, оғиз–намакдон – ўхшатиш (*ташбиҳ*);

туз–намак – синоним сўзлар;

хони–намакдони – мисра ичида кофиядош сўзлар (*издивож*);

сўрмоқ сўзи *икки маъноли*: 1) сўрамоқ, 2) ўпмоқ, шимирмоқ;

тузлук сўзи эса *кўп маъноли*: 1) шўр (тузи бор), 2) тўғри, тўғридан-тўғри, 3) текис, текислик (дала-туз иборасидаги каби); 4) косметик модда (*тажнис ва ийҳом*);

лабларин, тузлук, такаллум, бирла, лаъ·л, жамол – “л” ҳарфининг такрорланиши (*тавзий*).

Ўлтурур ил¹гида гар тиг¹ ўлса онинг,¹ гар ҳарир¹,
Ҳе·ч билмон¹ким, Навоий,¹ не балоға¹ ўчрамиш?!

Тиг (тийғ) – кесувчи асбоб, қурол; **ҳарир** – юпка мато, рўмол; **билмон** – билолмайман.

Айрим нашрларда, бу ерда келтирилганидек, шоир таҳаллусидан сўнг вергул қўйилган. Бунда лирик қахрамон Навоийга мурожаат қилаётган бўлиб, ким балоға учрагани очиқ қолади. «Тўла асар»

¹Бу мисра аслида

Ўлтурур ил¹гида гар тийғ·ўл·са онинг,¹ гар ҳарир,
тарзида рукнларга бўлиниши лозим.

лар тўплами»дагидек вергул қўйилмаса, лирик қахрамон шоирнинг ўзи бўлиб, байт мазмуни ва ундаги юмор оидинлашади.

Зохи·д_ўл·дум | деб, Навоий, | иш·қ·ни тар·қ_эт·маким,
Бўлмаса ул | шў·р – тузсиз | луқмадур зуҳ·ди фақат.

“Агар қалбда ишқ бўлмаса, зуҳд (зоҳидлик) бир пайтда ҳам шўр, ҳам тузсиз луқмага ўхшайди”. Юмор – зуҳднинг ўзи бемаза таомга ўхшатилишида. Луқманинг бир пайтда ҳам шўр, ҳам тузсиз бўлиши эса юморни кучайтирмоқда (*ташбих*нинг бетакрор намунаси).

Дема лафзин·ким, “тили эв·рулмагондин·дур синук”
Ким, топар тор | оғзидин чиқ·қунча кўп о·зо·р лафз.

Бу байт – бирор сабаб билан (масалан, туғмами ёки тилини тишлаб олганиданми) дудуқланган маҳбуба таърифида!

Карам тарғи·би айлар маж·лис аҳлиға | фиғон айлаб,
Рибо важҳи·ни элдин ол·маса, айлар | карам воиз.

Бу байт мазмуна ҳамма замонлар учун ҳам долзарблигини саклайдиган ўткир сатира: “Воиз ваъз қилар экан, аудиторияга қарата “саховатли бўлинглар, садақа-эхсон қилиб туринглар” деб насихат қилади. Аммо қарз берса, рибосиз бермайди. Майли, ўзи саховат кўрсатмасин, ҳеч йўқ рибо талаб қилмай қарз берса, шунинг ўзи ундан катта саховат бўлар эди” (Рибо – фоиз қўйиб қарз бериш – ислом динида энг оғир гуноҳлардан бири).

Юмор – воиз ваъзини шунчаки эмас, балки фиғон билан (жон куйдириб) қилишида. Бу билан шоир киноя қилади: воиз “саховатли бўлинглар” деб жон куйдирар экан, аслида ўзини назарда тутати.

Лаълидин тир·гузмак этсам | о·р·зу, ай·б_эт·мангиз
Ким, киши ўл·турма·к_эт·май·дур Масйҳо·дин тамаъ.

Тиргузмак – тирилмоқ, бу ерда: дармонга кирмоқ.
Байтдаги юмор ва бадий санъатни куйидаги нисбатда ифода-лаш мумкин:

тиргузмак ↔ орзу ↔ бўса
 ↓ ↓ ↓
 ўлтурмаслик ↔ тамаъ ↔ Масих нафаси

Учуғ эрмас'ки чун бўлди,¹ Сухайли о'разинг толиъ,
 Ақиқинг ранг ¹ олурда бўл'ди холинг со'яси моний.

“Лабингдаги учук аслида чехранг осмонида Сухайл (Сириус) юлдузининг уфқдан кўтарилишига ўхшайди, лабларинг нимага бугун кип-кизил эмас, десам, кора холингнинг сояси (акс уриши) сабабли шундай кўринаётган экан”. Юмор: Сухайл қаердаю учук қаерда.

Ҳалоким қас'ди воқиъ бўл'мади ул ғам'задин, лекин
 Лабингдин эл'ни тиргузмак ¹ мени ўлтур'ди филвоқиъ.

Навоийнинг рашк мавзусидаги барча байтларида юмор элементи мавжуд: “Мени ғамзанг эмас, бошқаларга ширин сўзлашинг адойи тамом қилди”.

Сочи аси'римен, ўпмай ¹ ҳану'з хо'лин, ваҳ
 Ки, донаға ¹ оғиз урмай ¹ насибим ўл'ди тузоғ.

Болалар донга ип ўтказиб куш илантирадилар. Байтда ошиқнинг кўнгли кушга, севгилининг холи донга, сочи эса тузокнинг ипига ўхшатишмоқда. Ошиқнинг “дон”ни ўпиб улгурмаёқ “тузок”қа илиниши кулгули, албатта.

Ҳар парийзо'деки ўз маж'нуниға қил'миш вафо,
 Билки, андин'дурки, эрмас ¹ насли одам,¹ эй рафиқ.

Мо'ҳ-вашпар ¹ шоми зулфи ¹ не учун о'шуфтадур,
 Тутмамиш бўл'са вафо аҳ'лиға мотам,¹ эй рафиқ?!

Эй кўнгул, сол'ма ўзунгни ¹ дар'д_ила, мар'дона бўл,
 Бизни, шояд'ким, бу янглиғ ¹ имтиҳон эт'кай фироқ.

Кўнгул билан мулокотда янги нукта – “биз”, яъни “сен билан мен” дея мурожаат.

Деб эдук: иш'к_андухйдин | ҳар да·м_афгон | қилмали,
Ваҳки, бу даъ вода бизни | шар·м·со·р_эт'ди фироқ.

Қилмали – қилмайлик, қилмаймиз.

Демā: “Ул дил'рабоға не | учун кўнглунг'ни олдурдунг?”
Ў·з_эр·ки бир'ла нē мумкин | киши ўз кўнг'ли·н_олдурмоқ?

Маҳжабинлар'дин сияҳдил'лик не тонг – ой'ким анинг
Ботинин кўр'санг қародур, | гар кўринур | зоҳи·р_оқ.

Маҳжабин – пешонаси ойдай, ойсифат; **сияҳдил** – дили кора, бағри тош; **ботин** – 1) ички томон, 2) асл, нарсанинг асли, 3) кўнгил; **зоҳир** – 1) ташки томон, 2) нарсанинг сирти, 3) юз, қиёфа.

Ажойиб байт. Ўн марта ўқилса, ўн хил маънода товланадиган мисралар.

Навоий замонида телескоп йўқ эди ва Ойнинг боғини аслида кора эканлигини кузатиш мумкин бўлмаган. Ой сиртининг дастлабки тасвирлари фақат XX асрнинг 60-йилларида суратга туширилган. Навоий, албатта, Ой ўзидан нур таратмаслиги, ёруғлиги куёш нурларининг акс этиши туфайли эканлигини яхши билган. Лекин “Ойнинг ботини аслида кора” дейиш учун шунинг ўзи кифоя эмас. Чамаси, Навоий Ой тутилишини бир неча марта кузатган, жумладан, Ой тўла тутилган пайтда кул рангида бўлишини кўрган.

Асра·й_ол·мон | ўзни – ашким | тутти дашту | то·ғ·ни,
Нечаким Фар'ҳоду Мажнун | дедилар: “Бас | йиғламоқ”.

Фарход билан Мажнун Навоийга “Бўлди-е” дея танбих берганига ишонмассиз? Ишонинг.

Токи мумкин'дур, кезиб бир | меҳрибон ё'р_ис·тагил,
Бағри тошлар'ни севарга | қилма журъат, | эй рафиқ.

Бу байтда юмор “токи мумкиндур” иборасида – бу билан шоир аслида “имкони йўк” демокчи (киноя санъати).

Гар Навоий¹дек бошингга ¹ тушса бир қо¹тил ғами,
Анда доғи ¹ кўргасен не ¹ бўлса қисмат,¹ эй рафиқ.

Навоий ўзини учинчи шахсда тилга олмоқда ва “эй, рафиқ” дея ўзига ўзи танбих бермоқда.

Не навъ бор¹ди экин уй¹ га кеча ул ¹ чобук
Ки, тун қоронғу эди, рах¹ши тун¹д, _ў¹зи ¹ усрук?

Не навъ – бу ерда: қандай қилиб; **чобук** – шўх, чаккон; **рахш** – от; **тунд** – асов, кайсар; **усрук** – маст, ширакайф; **саманд** – саман от (кейинги бандда).

Бу байтдаги “ул чобук” ким бўлишидан катъи назар тасвирга мутойиба хос. У чобук маҳбуба бўлса...

Навоий бу билан чекланмай давом этади:

Нечукки ел¹ди¹н _ў¹лур ҳар ¹ тараф ниҳол¹га майл,
Саман¹д _у¹за ¹ эгилур эр¹ди ул қади ¹ нозук¹.

Тиргузурда ¹ нафасинг юз¹ни қочурмоқ ¹ не эди,
Май¹л қилмас ¹ ху¹д _ў¹луг ким¹сади¹н _олмоқ¹қа мучак.

«Ўлдиришга устасан, тирилтиришга келганда юзингни олиб қочасан. Наҳот тагин мени ўпиб олмасин, дея кўрксанг? Ахир, жонсиз ошиқ “юзини яқинлаштирганидан фойдаланиб, бир ўпиб олай”, дея майл қилмайди-ку!»

Ўзал байтни “гўшт қиймалагичдан ўтказганимиз” учун узр сўраймиз.

¹Бу ғазал мураккаб, аммо Навоийнинг сеvimли вазнларидан бири мужтасси мусаммани маҳбун қолипиди ёзилган: **мафoъилун фаъилотун мафoъилун фаъилун/фаълун/фаълон**. “Ушшок” кўшиғи машҳур “Қаро кўзум, келу мардумлиг эмди фан қилғил ” матлали ғазал айни шу вазнда. Баҳрнинг муҳим хусусияти – сўнги руқн **фаъилун** (маҳзуф), **фаълун** (мактуъ) ёки **фаълон** (мусаббағ) бўлиб келиши мумкин.

Юрагим ит'лари·нг_ан_доқ^1 едилар тиш'лашибон
Ким, яна йўқ'ту·р_а_лар ол'лига бормоқ'қа юрак.

Маъшуканинг ити (ҳатто қўйи – қўчасининг итлари) мумтоз адабиётда кенг қўлланган поэтик образлардан. Бугунги кунда уни “сокчи”, “учрашувга халакит берувчилар”, ҳатто ғийбатчилар дея талқин қилиш ғазал мазмунини замонавийлаштиради ва ундан олинадиган завқни кучайтиради.

Эй, кў·нгулда^1 шах·ди лаълинг^1 ҳасратйдин юз тешук,
Ҳар тешукдур^1 шах·д занбу·ри уйи янғ'лиғ чучук.

Бу байтда **шаҳд** (биринчи мисрада – ширин, иккинчи мисрада – асал), **занбур** – ари, **тешук** сўзлари *таносуб* – бир сохага оид сўзларни қўллаш санъатини ҳосил қилади.

Гар тери бир'ла сў·нғакмен,^1 туъма ҳам кил'мас итинг
Ким, тери ас'ру қатиқ бўл'миш, сў·нғак – ас'ру чурук.

Туъма – егулик (емак); **катик** – каттик; **асру** – кўп, жуда; **чурук** – чирик, яъни “ҳатто ит ғажигига ҳам яроқсиз ҳолга келган”.

На лабингдин^1 ко·м топтим,^1 на кўзунгдин^1 жав·р_ўқи,
Бу сифат маҳ'ру·м·ликтин^1 н тиригмен,^1 на ўлук.

Ком топмоқ – ниятга етмоқ.

Уйла занжири жунун расвосименким, ҳар замон
Теграма Фарҳоду Мажнундек йиғилмиш бир сурук.

Уйла – у қадар, у каби, ундай; **буйла** – бу қадар, бу каби, бундай. (“Оразин ёпқач кўзумдин сочилаур ҳар лаҳза ёш, // Уйлаким пайдо бўлаур юлдуз, ниҳон бўлғач куёш” байтида иккинчи мисрани “ўйлаким” деб ўқиш тўғри эмас); **теграма** – атрофимга;

сурук – тўда, гала.

Байтда ақлдан озганнинг хуружи тутганда занжирга боғлаб қўйилиши ташбих сифатида келтирилмода.

Иш-қў-тидин ¹ қуллуғунг доғини қўйдум кўксума,
Ўзни бу навъ айладим ишқ ¹ аҳли ичра ¹ белгулук¹.

Бу байтда қулларга тамға киздириб босиб, белги қўйиш расми тилга олинмоқда.

– Бу ташбихларнинг нимаси юмор?

– Юмор – аччиқлигида. Ҳеч бўлмаса, ғазалнинг кофиядош сўзларида: тешук, чучук, ўлук, сурук, белгулук,...

Эътибор беринг: **белгулук** (белгилик) сўзи эски ўзбек ёзувида **билгулук** (билгулик) сўзи билан бир хил ёзилади. Бу икки сўз бир ўзакдан ясалган бўлса ҳам, аммо маъноси турли, шунинг учун аслан бу байтда *ийҳом* санъати бор.

Бу мисол муносабати билан ўқувчи диққатини мумтоз адабий меросимизнинг бир қиррасига қаратишни лозим топамиз. Минг йилдан зиёд давр мобайнида аجدодларимиз араб алифбосига асосланган ёзувни истифода этганлар. Бу ёзув лотин ва кирил алифбосидаги ёзувдан айрим ўзига хос жиҳатлари билан фаркланади.

Маълумки, ҳарфлар – нутқ товушларини ёзувда ифодалаш учун ўйлаб топилган белгилар. Эски ўзбек ёзувига нисбатан ҳам бу хусусият, албатта, биринчи ўринда туради. Шу билан бирга араб алифбоси ҳарфлари ва унга асосланган ёзув лотин ва кирил алифбосига хос бўлмаган бошқа бир вазифа ҳам бажарган – ҳарфларнинг шакли тасвирий образлар ва шунга асосланган санъат учун восита бўлиб хизмат қилган.

Биз юкорида **б** (“бе”) ҳарфининг шакли остида холи бор лабга, ¹ (“алиф”) ҳарфининг шакли бармоқни эслашига асосланган сўз ўйини намуналарини кўрдик. Улар ҳарфий санъатлар тоифасига киради. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъул-санойиъ” китобида бу турдаги санъатнинг хилма-хил турлари санаб ўтилган. Ана шундай санъат намуналари Навоий шеърларида ҳам мунтазам учрайди. Афсуски, уларнинг мутлақ кўпчилиги матнни ҳозирги алифбога кўчирганда тушиб қолади.

Мисол тариқасида Навоийнинг машҳур қитъасини олайлик:

Нокасу ножин-с авлодин киши бўлсун дебон
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами.

¹Аслида мисра тактиси:

Ўзни бу навъ айладим ишқ аҳли ичра белгулук.

Ким, кучук бирла ҳўдукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами.

Бу шеърда санаб адоғига етиш мушкул микдорда ҳарфий санъатлар жам бўлган:

– 1-мисра “но” бирикмаси билан бошланиб, унинг ағдарилгани билан тугаётгани *қалб санъати* дейилади; бу ерда у кейинги мисраларга калит (яъни, сўзларни ағдариб кўринг, деган ишора) вазифасини ҳам ўтайди;

– биринчи байтдаги **киши** билан **кас** – синоним сўзлар;

– **кас** сўзи ағдарилса, **сак** (ит) сўзи ҳосил бўлади;

– **киши** сўзи эски ўзбек ёзувида кўринишида уч ҳарф (“коф”, “шин” ва “ёй”) билан ёзилади ва ағдарилса, бу уч ҳарф эски ёзувда **эшак** деб ўкилади;

– **кучук** сўзи ўнгдан чапга ва чапдан ўнгга бир хил ўкилади.

Кўриниб турибдики, бу қитъадаги ҳарфий санъатлар унинг фалсафий мазмунига батамом мутаносибдир (Бу қитъа хусусиятларига эътиборимизни қаратгани учун шоир Эркин Воҳидовга миннатдорлик изҳор қиламиз).

Мумтоз туркий ва форсий адабиётнинг европалик тадқиқотчилари ўрта асрларда яшаб ижод этган форсигўй ва туркигўй шоирларни шаклий санъатларга берилиб, мазмунни иккинчи даражага суришда айблашган. Шубҳасиз, агар шаклга эътибор оқибатида мазмунга путур етса, бу шеърнинг бадий қимматини туширади. Лекин Навоий каби даҳолар ижодида шакл гўзаллиги доим мазмун юксаклиги билан ҳамоҳангдир. Юкоридаги каби мисолларда эса шаклий санъатлар чуқур фалсафий мазмун ёки таъсирчан лирик тасвир билан уйғун бўлиб, шеърни санъатнинг олий намунасига айлантиради.

Фақр водийсинда ўзлук неча камрак яхшироқ,
Йўлни осон қатъ э-тар солиқ е-нгилрак бўлса юк.

Тасаввуфда камолотга эришишнинг муҳим босқичларидан бири – “дунё илинжларидан воз кечиш водийси”дир, унга қадам қўйган киши – солиқ ўзлигидан ҳам қанча кўп кечса, шунча яхши – юки енгил одам йўлни осонроқ босиши яхши маълум.

Сўнгги байтга юмор ҳос деб бўлмайди, у чуқур фалсафий мазмунда. Шундай бўлса ҳам ...

Ғазалнинг бошқа байтларида ҳазил-мutoйиба борлиги шубҳасиз. Бир ғазалда бу каби хилма-хил мазмунли байтларнинг учраши Навоийнинг поэтик услуби тўғрисида муайян тасаввур беради:

Элга ўт солдинг, вале куйди Навоий ғуссадин,
Ўхшамас ўт бирла куйдурганга бу янғ-лиғ куюк.

Сочинг савдо'сидин айтур ' паришон сўз'ларим бордур,
Фусунгар сан'ъат айларда ' йилонга қил'ға-н аф-сундек.

“Сўзларимнинг пала-партишлигидан ажабланма, бу – илондек тўлғанаётган сочларингга караб, хаёлим паришонлигидан, ҳинд морбозлари афсун билан илонни ўз иродасига бўйсундиргани каби”.

Тушунарли эмас: илон – маъшуканинг сочими, ёки сеҳрланган илондек иродасини йўқотган ошиқми? Юмор – шунда.

Неча элни ' кеча, ё Раб,' эй кўнгул,
Қўймагай уй'қуға "ё Раб, ' ё Раб"инг?

Бу каби гўзал байт фақат Навоий қаламидан қоғозга тушиши мумкин бўлса ажаб эмас. Маъноси ҳам, мutoйибаси ҳам изох талаб қилмайди. Аммо ихчамгина байтда бир канча сўз санъати борлигига эътибор қилмай илож йўқ:

1. “Эй кўнгул” дея мурожаат ҳам *иртижо*, ҳам *ташхис* санъатини ўзида мужассам этган. Иртижонинг хусусий холи бўлмиш “Ё Раб” каби муножот *нидо* санъати дейилади. Мумтоз адабиётда *иртижо* ва *нидо* анчайин кенг тарқалган ҳодисалар. Биринчи мисрада бир йўла ҳар икки санъат қатнашаётгани бунинг ноёб намунасидир.

2. “Ё Раб” ибораси уч марта такрорланиши – *тақрир* санъати.

3. Туни билан лирик қахрамоннинг “ё Раб, ё Раб” дея қилган нидоси элни ухлатмаганида ҳам *муболага* (бўрттириш), ҳам *киноя* (фикрни очик айтмай, унга ишора қилиш) санъати бор.

4. Биринчи мисрадаги “ё Раб” билан, иккинчи мисрада такрорланган “ё Раб” иборалари икки хил вазифа бажармоқда: олдингисида “вой Худойим-эй” (хайратга тушиш) маъноси бўлса, иккинчисида ундов (“ох-воҳ”)ни ифодаламоқда. Яъни, бу байт айни пайтда *тажнис* санъатининг нафис намунасидир.

Дан·г қилмиш'тур Навоий'ни хумор,
Ан·га тутсун ' бир қадах, со'қийға денг.

Данг – карахт, ҳеч нарсага ярамайдиган ҳолат, бош оғриғи (русча: похмел).

Буки ташбиҳ ' этти·нг, эй кўз, ' хоки пойин ' сурмаға,
Билки жавҳар'ни қаро туф'роққа ҳамсанг ' айладинг.

Хоки пой – оёқ (ёки оёқ кийими)нинг чанги, гарди; **ҳамсанг** - 1) вазни бир, 2) битта тоғдан казиб олинган, бир хил кийматли.

Раҳмат, Наво'иё, сенга'ким ё·р ҳар ' неча
Зулмин кў·п_эт'ти, меҳру ва'фо о·з қил'мадинг.

Навоий ғазалларида “ёр” сўзи турли маънода келади. Бу байт-да “ёр” деганда Худо кўзда тутилмаётгани равшан. Уни “севгили” деб ҳам бўлмайди. Бу сўзни бу ерда дўст, эш, ақрабо деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Навоий ҳатто халқ, жамият, замонни назарда тутган бўлиши ҳам истисно эмас. Унда шоир “Раҳмат, Эй сенга ким ...” дегани киноями ёки киноя эмасми? Ҳар икки ҳолда ҳам байт ҳасратли табассум уйғотади.

Телбалардек сўзлашурмен ўз·ўзум бирла мудом,
Чун ўзумдин ўзга йўқ оламда ҳамдардим менинг.

Дилраболар аҳдиға ҳе·ч_э·масунлар эътимод,
Эй сабо, иш·қ_аҳ·лиға еткур бу пайғомим менинг.

Эътимод – ишонч; **пайғом** – хабар, бу ерда: огохлантириш.

Токи сайдинг'мен, ишинг невчун ғазабдур ' чун мудом –
Қуш гирифто'р_ўл·са, кўнгли ' хуш бўлур сай'ё·д·нинг?!

Истамас бўлсанг мени булбул киби шайдо, недин
Юзни гулгун бода бирла гулга монан·д_айладинг?

Тушумда вас'ли эрди, эй кў'нгул, ё Раб,' бало урсун
Сангаким, ме'ни уйғотти ' ажаб ҳолат'да афғонинг.

Навоий, ҳаж'рида не нав'ъ сели аш'к_о_қиздингим,
Висоли бўл'ди чун мумкин,' ўтарга йўқ'ту_р_имконинг.

Умуман бадиий адабиётдаги каби мумтоз шеърятда ҳам асосий санъатлардан бири бу – муболаға (бўрттириш). Юкоридаги икки байтдан биринчисда юмор кўнгилга қилинаётган танбихда кўринса, кейинги байтда муболаға киноя тарзида ифодаланмоқда: “Озиб-ёзиб висоли насиб этганда ўртада оқаётган кўз ёшинг дарёси ўтишга имкон бермайди”. Бундай байтларда **ҳажр**, **кўз ёши** (ашк), **нотавонлик** (имконсизлик), **фироқ**, **қон**, ҳатто **заҳар**, **ғам-алам**, **ажал**, **ўлим** каби сўзлар ҳам аллақандай қувноқлик, баъзан эса қувлик билан ёзилгандай туюлади. Бу мулоҳаза навбатдаги байт учун ҳам ўринли.

Қон ёш ичра ' ғарқадур жис'мим, чиқар, эй ' муғбача,
Кўрса-нг_ан_доқ'қим олурсен ' ла_ъ_лгун май ' ичра қил.

Майга тушган қилни жинжалок учи билан олиб ташлашганини кўрганмисиз?

Юзунгни кўр'ду_м_эмди кўз'ларимни боғ'ла, эй қотил
Ки, ногаҳ бўл'мағайлар ўз'га юзни кўр'гали мўйил.

Дёсалар: “Лай'лиму ортуқ ' хус_н_а_ро ё ' ул пари?”
Гарчи Мажнун'сен керак ён'ғилмағайсен, ' эй кў'нгул.

Ёнғилмоқ, янғилмак – янглишмоқ.

Бу байтда ҳам жорий алифбо имлоси сабабли сўз санъатига путур етишига дуч келамиз. Маълумки, эски ўзбек ёзувида бош ҳарф ва кичик ҳарф фарқланмаган. Матн ҳозирги ёзувда берилганда буни фарқлашга мажбур бўлинади. Бу эса айрим ҳолларда сўзнинг икки маъносидан бирининг конкретлашувига сабаб бўлади. Масалан, **фурқат** – фироқ, **Фурқат** – тахаллус; **саодат** – бахт, **Саодат** – исм, **пайғамбар** (турдош от) – **Пайғамбар** (тайин зот), **навоий**=**навоий** – наволи, навобахш (сифат), **Навоий** – тарихий шахс ва ҳоказо. Эски алифбода ҳар икки, навобахш вариант бир хил ёзилгани учун бун-

дай сўзлар аслан икки маъноли бўлиб, аксар ҳолларда ийҳомнинг бир тури бўлган *иттифоқ* ёки *талмиҳ* санъатига асос бўлади. (Бу хусусда батафсилроқ маълумот учун адабиётшунос Ё.Исҳоҳовнинг “Сўз санъати сўзлиги” маълумотномасига мурожаат қилиш мумкин).

Хусусан, мазкур байтда “гарчи мажнунсен” деб ёзилса, **мажнун** – жинни, телба (*сифат*) маъносини беради ва “Мажнун” маъноси тушиб қолади, “гарчи Мажнунсен” деб ёзилса, сўз “Лайли ва Мажнун” достони қаҳрамони устида борган бўлади. Эски алифбодаги ёзувда эса ҳар икки маъно мужассам:

1) “Лайли чиройлироқми ё сенинг ёринг?” деб сўрашганда, ўзингни Мажнун фаҳмлаб, “Лайли” деб юбормагин, гарчи мажозан айтган бўлсанг-да, кейин ўзингни оқлашга баҳона излаб юрма;
2) “Лайли чиройлироқми ё сенинг ёринг?” деб сўрашган пайтда, телбаликка-ку телбасан, шундай бўлса ҳам, жавобда янглишма, кейин “жиннилик қилибман” деган баҳонанг ўтмайди.

Хуллас, Навоий ғазалларини ўқиганда, “Бу сўз, бу байт эски ёзувда қандай хусусиятларга эга бўлар эди?” дея савол қўйиб кўриш фойдадан холи бўлмайди.

Ерга сочинг | судралур кул'бамга кирсанг | ҳам бўлуб,
Меҳ·р пас·т_ўл'ған замон ан'доқки топқай | соя тул.

Тул топмок – узаймок.

Бу байтда юмор – ҳолат (ситуация)да: маъшуқа кириб келсаю, ошиқнинг хаёли – ерда судралаётган сочу, қуёш ботаётганида соянинг узайишида бўлса...

Кечра·к_очмоқ | бурқа·ъ_эрмас | эл ўлар деб | раҳ·м_у·чун,
Балки айлар'сен улус кўп'рак йиғилсун | деб ҳиял.

Бурқа – юзга тугиладиган парда (вуаль), сочвон; **ҳиял** – ҳийла.

Зулмидин де'са Навоий'ки: “Қилай иш'қин тарк”,
Ман·ъ_э·тиб ич'каридин ёл'борур оҳис'та кўнгул.

Эй Навоий, | ўлги·л_ан·дин | бурнаким, ет'кай ажал
Ким, ажал ет'кач ўларга | бермагай шо'яд мажол.

«Эй Навоий, ажал етмасидан аввалроқ ўлиб ол, токи ажал етиб келганда, “ия, менсиз қандай қилиб ўлди экан”, дея ҳайратдан ўзи ўлгудай бўлсин».

Ҳазил-мutoйиба чатнаб турган бу байтни **ўлмоқ** ва **ажал етмоқ** синоним сўзларидан ясалган *тарди акс* санъати безаб турибди.

Бўлса ишқим!да қусуре | кўнглини мен!дин совут,
Ишқи-м_ар по!к_ўлса, тошдек | кўнгли-н_о-нинг | му-м қил.

Ар – “агар” сўзининг вазн тақозоси билан қисқартирилган шакли. Байтда кўплаб сўз санъати мавжуд.

То кўзум қут!луғ юзидин | ўзга сори | тушмасун,
Ҳар не кўз кўр!гай – менинг бах!тимга они | шу-м қил.

Демаким: “Бор!му экин меҳ!рим Навоий | кўнглида?”
Анда сенсен, | бир тааммул | айлабон маъ!лу-м қил.

Тааммул – чуқур ўйлаш, мулоҳаза қилиш; маълум қил – бу ерда: “билиб, фаҳмлаб олгин-да”.

Бош қўйай, дедим оёғи туфроғига. – Деди: “Қўй”.
Бўса истаб лаъли ран-гин сўрдим эрса, деди: “Ол”.

Бу ҳам Навоийнинг ғоят гўзал мutoйиба байтларидан бўлиб, кўп марта шарҳланган. Ундаги ийҳом санъатининг бетакрор намунаси ҳар ўқиганда кишини ҳайратга солаверади:

“**Қўй**” деган жавобнинг икки маънолиги – 1) “Ҳа, майли, қўй”; 2) “Йўқ, бу ниятингдан кеч”.

“**Ол**” жавобнинг уч маънолиги – 1) “Рангини сўраяпсанми? Ол, яъни қизил”; 2) “Ҳа, майли, ола қол”; 3) “Хомтама бўлма, сўзингни қайтиб ол”.

Бу ғазалнинг мақтаси ҳам бундан кам эмас:

Эй кў-з, _он-сиз | ўзга юз кўрмак!ни қилмиш!сен ҳавас,
Ҳаж-р тийғи!дин ўюл ё!худ Навоий!дин уёл.

Оллоҳ-Оллоҳ!

Сар·в·нозим, йў·қ·а·жаб, гар рўзадин топмиш малол
Ким, су ичмасдин топар пажмурдалиғ нозук ниҳол.

Пажмурда – сўлғин (Су сўзи киска хижо тарзида талаффуз этилиши лозим.)

Элга шо·м·ўл·миш, Навоий!ғ·а юзунгдин суб·х·э·рур.
Ким соғинсун ¹ рўза шомин,¹ бо·р·э·гач суб·х·и висол?!

Бу байтнинг мутойиба руҳини иккинчи мисрадаги “висол чоғида ёримнинг юзи маконимни тонгдай ёруғ қилади, тонгда эса ифторлик қилиб бўлмайди, эй, рўзадорлар, висол онида қайси гумрох ифторлик қилишни соғинади?” деган мазмун кучайтиради.

Уйқудин ул гулни кўрмак гар муродим бўлмаса,
Кўзума, ё Рабки, ҳар бир кипригимни хо·р қил¹.

Хор – тикан, ниш.

Эй Навоий, тушта ул Ой дедиким: “Вас·л·ис·тама!”
Ак·с·э·рур туш, сен талабни улча мумкин бо·р қил!

Тушта – тушда; **улча** – имкон қадар; **бор** – бу ерда: катта.

Юзу қадди!ға хуру тў·би·й·ўхшар деб·се·н, эй воиз,
Йироқ эрмас ¹ сў·з·айтурда ¹ гаҳе қилсанг тааммул ҳам.

Хур – жаннат парийси; **тўбий** – жаннат дарахти; **тааммул** – бу ерда: тўғри фикрлаш, хато қилмаслик.

Ўқуган эл·ни ҳалок ай·лагай кито·басида,
Ичимдаги·ни аён қил·са қабрим уз·ра тошим.

Шубҳасиз, “Хазойинул-маъоний”дан яна бир шохбайт.

Китоба – иншоотларга ёзиладиган ёзув, бу ерда: қабр тоши ёзуви.

Балки бу байтнинг ҳазил-мутойибага алоқаси йўқдир, аммо эътибор берайлик: қабр ичида Навоий – Навоий ичида кўнгул – кўнгул ичида сир-асрор.

¹ Навоий асарларида бу сўз одатда **кирпик** шаклида ёзилган, аммо ҳозиргидагидай **киприк** деб ёзилиши вазнга хилоф эмас. Айрим нашрларда “кипригин” деб берилган – бунда вазнга ҳам, мазмунга ҳам путур етади.

Бу байтни ўқиган шоирнинг замондошлари “Яхшики, Навоий қалбидаги сир-асрорни аён қилмай кетди, акс ҳолда...” деган бўлишса керак. Буюк мутафаккир кўнгли ичида кетган сир-асрор ҳозир ҳам ўйга толдиради...

Нега даҳ·р, _о'ё, вафо аҳ'лининг истар ' ўлмагин?
О·ҳ·ким, ўл'гумдурур ҳал ' бўлмайин бу ' мушуқулим.

Оё – таажжуб, сўроқ, ҳайрат каби эмоционал ҳолатни ифода этувчи ундалма.

Қотибдур кўз'ларимким, нâ ' ёпилмоқ, нâ ' таҳаррук бор,
"Қиё боққай'му бир, – деб, – аз'м _э-тарда", бал'ки термулдим.

Таҳаррук – ҳаракат.

Дема: “Лаълим шавқидин сип'қормадинг қон бир қадах!”
Мен ичармен, кўз тўкар, не'тиб тугансун соғарим?

Соғар – қадах.

Мен тўкуб аш'к фалакдек, ' вале беҳуд'луғума
Дам-бадам ё'румағур суб'ҳ·ни хандон ' топдим.

Дўс·т·лар, ме'нй кў·нгулсиз ' деб сўрарсиз, ' шо·д·мен,
Бўлмайинму' шо·д·ким, даф ' ўл·ми·ш _ан·доқ ' душманим?!

Ўлганимдин сўнгра келди сўрғали дардимни ёр,
Уйқу кўрким, бошима етиб қуёш уйғонмадим.

Бу ерда Навоий ўлимни қайтиб уйғонмайдиган уйқуга қиёсламокда. Шекспирдан бир аср аввал!

Дединг: “Наво'и·й _эмиш ҳу'ш·ман·д”. Бо'ре дегил:
“Жаҳонда ким 'дуру·р_ан·доқ ' харобу рас'во ким?”

Ҳушманд – ҳуши жойида (Икки бўғинли бу сўз тўртта ҳижо ҳосил қилишига эътибор беринг. Аруз вазнидан яна бир сабоқ).

Бу байтда эски ёзув билан ҳозирги ёзув ўртасидаги яна бир фарқ юзага чиққан: **ким дурур** (яъни, ким турар = ким бор) ибораси **кимдурур** (яъни кимдир) деб ўқилиши ҳам мумкин. Гап шундаки, эски ўзбек ёзувида “-лар”, “-нинг”, “-дурур” каби қўшимчалар қўшиб ҳам, алоҳида ҳам ёзилиши мумкин. Хуллас, бу жумлада ийҳом элементи йўқ эмас.

Ҳал·қ душво'р_ўл·магим ¹ ҳайронидурлар, ¹ турфа кўр
Ким, эрур душ'во·р ҳажрим ¹ оллида ҳай'рон ўлум.

“Халойик шунча зарбалардан кейин ҳам ўлмаётганимга ҳайрон. Мен эса уларнинг бу ишидан ҳайронман. Эй халойик, мендаги ҳажр дардини кўриб, ажалнинг ўзи ҳайратдан қарахт, ахир”.

Камина эса ажалнинг қилмишидан ҳайронки, ҳали катта ишларни режалаштирган буюк ижодкорни (Аллоҳ қабрини нурга тўлдирсин) 60 га ҳам тўлмасидан олиб кетган. Тасаввур қилиб кўрайлик, шоир яна камида 10 йил яшаганида...

Ғар малак тасбиҳи дона, ҳу·р зулфи до·м_э·рур
Ким, бу дому донаға зийрак қу·ш_эрсанг, бўлма ром.

Камалакдай товланувчи бу байтдаги **малак, тасбиҳ, дона, ҳур зулф, дом, зийрак, қуш, ром** каби сўзларнинг барчасида истиора, ташбиҳ, тажнис, киноя каби санъатлар қоришиқ.

Йўқки, кўнглум шуъласидин даҳ·р_а·ро солдим би·р_ўт
Ким, томуғни эл кўзига боғи ризвон айладим.

Даҳр – бу дунё, олам; **томуғ, тамуғ** – дўзах, жаҳаннам; **ризвон** – жаннат.

Сендин айру то асири дарди ҳижрон қолмишам,
Буки ўлмай қолмишам, ҳо'лимға ҳайрон қолмишам.

Даш·т·дин Фар'ҳоду Мажнун'ни йиғиб муш'фиқлари,
Мен ғари·б_ул ¹ нав·ъ·ким, ғу'ли биёбон ¹ қолмишам¹.

¹ **Ғариб** сўзининг иккинчи бўғини ўта чўзиқ ҳижо ташкил этади (ғарийб), шунинг учун бу ўринда “б” ҳарфи кейинги ҳижога кўчяпти.

Иккинчи байт мазмуни: “Сахродаги Фарходу Мажнунни меҳрибонлари уйга олиб кетдилар, менинг ғариблигим шу қадарки, ғули биёбон бўлиб битта ўзим қолиб кетдим”. Навоий – ғули биёбон! Юмор юмор билан, лекин бундай байтларда шоирнинг ҳаётда ўзини ёлғиз ҳис қилгани акс этган, деб ўйлаймиз.

Десам: “Ул ой¹ бориб, чиқмас¹ ғамй кўн-гул¹ди-н”, айтурким:
“Навоий, не¹ ажаб, бўлмоқ¹ қамар – сойир, ¹ ҳажар – сокин”.

Қамар сойир – ой осмонда ҳаракатда; **ҳажар сокин** – тош қотган жойидан қўзғалмайди.

Бу байтда ҳам саноксиз санъатлар жам бўлган: ой – гўзал ёр, ой бориши – ёрнинг узоклашиши, ой – кўнгил, ой бориши – кўнгилдан ғамнинг бормаслиги, ой – қамар, ёрнинг узоклашиши – ой ҳаракатда бўлиши, ёрни кўролмаслик доғи – ойнинг ботини (асли), ғам – ҳажар (тош), ғамнинг чиқмаслиги – тошнинг қўзғалмаслиги, ғамнинг шиддати – тошнинг оғирлиги, ошиқнинг шикоятти – маҳбубанинг кинояси, маҳбубанинг ўзини ойга, ошиқни эса тошга ўхшатиши, қамар – сайёр (сайр этувчи, яъни геоцентрик системага мувофиқ сайёра) эканлигию тош эса қўзғалмас юлдузлар каби сокинлиги, Қамар ва ша¹жар ҳамда сокин ва сойир сўзларининг оҳангдошлиги ва ҳ. к.

Ме-н_ул кўзи¹ қора ишқин¹ кўю-б_эдим,¹ биллаҳ,
Таҳаммул эт¹мади юзи¹ қаро кўн-гул, нетайин?!¹

Биллаҳ – Худо ҳақи; **таҳаммул этмоқ** – чидамоқ.

Лабинг кўргач, илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, болни тутмайин бармоғ ялайдурмен.

Таҳайюр – ҳайратга тушиш.

Дедим: “Кўнглумга ҳар ёндин хадангинг недурур?” – Ёра.
“Муҳаббат ўтига, – деди, – ўтундурким, қалайдурмен”.

Хаданг – камон ўқи, кўчма маънода ёр ишваси; **ёра** – ёрга.

¹ Мужтасс (“Қаро кўзум...” деб бошланадиган ғазал) вазни. Қора сўзида ҳар икки ҳижо қисқа, у қаро деб ёзилса, бир қисқа ва бир чўзиқ ҳижо ҳосил қилишига эътибор қаратамиз.

Бу байтдаги мутойиба ёрнинг юмор туйғусига ҳам ишора қилиб кетмоқда.

Йиғламоқ чун айлади даъво кўзум бирла булут,
Бар-қ гўё муни фаҳм_ай_лаб йиқилди кулгудин.

Барк – чакмоқ, момақалдирок.

Ҳар икки мисрада муболағали ташбиҳ санъатини кўрамиз: кўз ёши – булут ёмғири, момақалдирок – кулгу; яшин уриши – чакмоқнинг йиқилиши.

Борға-н_эр мишмен ўзумдин жилва қилган чоғда ёр,
Сўрма-й_ўт_миш, эй Навоий, худнамойим беҳудин.

“Ёр жилва қилган чоғда ўзимдан кетиб қолган эканман, у ёнимдан ўтаётганида ҳатто “Бунга нима бўлди?” дея сўраб кўйишни ҳам лозим топмабди. Ўзига бино кўйиш – худнамолик шунчалик ҳам бўладими?”

Бу байтда “ўзидан бормоқ – беҳудлик” синонимлари билан “худнамой – беҳуд” тазоди ўзига хос санъат ҳосил қилган. Бечора ошиқ беписанд ёрини “худнамойим” дея эркалатиши эса табассум уйғотади.

Лабингди-н_ис_тади жоним ! ҳаё-т, бил_масмен
Ки, бир сўкун_ч_му ё қас_ди бир мучак_му экин?

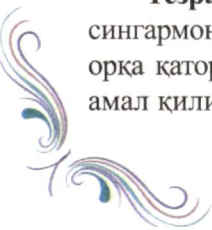

Деб эмишсен: “Куйдурай бир до_ғ_и_ла кўнглин анинг”,
Ҳар нечук до_ғ_ўл_са ўлсун, доғи ҳижрон бўлмасун.

Бу байт олинган ғазал ҳам асосан мутойиба ли байтлардан ташкил топган. Мана ундан яна бир байт:

Дёдиким: “Жон ! бер, дағи ўп_гил аёғим ! туфроғин”.
Э Навоий, ! те_з_рак бўл_ким, пушаймон ! бўлмасун.

Тезрак – тезрок. Бошқа туркий тиллардаги каби ўзбек тилига ҳам сингармонизм қонуни ҳосилдир. Бу қонунга кўра унлилар тилолди ва тил орқа қаторларга бўлинади. Навоий асарларида унга анчайин катъий амал қилинган: **олмоқ** – **бермак**, **айтмоқ** – **демак**, **урмоқ** (таёқ би-

лан) – **урмак** (ит каби хурмок), **утмок** (ўйинда ютмок) – **утмак** (кўй калласини куйдирмак), **ўлмок** (бўлмок) – **ўлмак** (вафот этмок), **ўлтурмок** (ўтирмок) – **ўлтурмак** (ўлдирмак) ва х. к.

Дерсенки, се'ни қайси ' парий телба ' айламиш?
Эй бағри тош, ' билиб ё'на бу не са'во-л_э_кин?

Ёна – яна.

Хо-м кўнглум'ким, дудоғинг'ни тилаб аф'гон қилур,
Бордурур ул ' тиф-л_декким, ' йиглағай ҳал'во учун.

Хом – бу ерда: 1) хомтамаъ, 2) тажрибасиз, ёўр; **тифл** – бола, гўдак.

Аш-к_и-чинда ' ғарқамен, зул'фингни тут қай'менму деб,
Уйлаким то'жир те-нгиз ран'жин чекур сав'до учун.

Зулф – соч ўрими; **тожир, тужжор** – савдогар; **тенгиз** – денгиз (тенг-гиз эмас, те-нгиз деб ўқилиши лозим); **ранж** – заҳмат, қийинчилик.

Қизиқ образ: кемадан қулаб тушган кема йўловчиси унга ташланган арқонга жон ҳолатда интилиши ташбих сифатида келтирилмоқда.

Мутриб била ' не кўнгли ' очилсун На'войининг
Ким, мен фиро'қ_дин де'са-м, _ул дер И'ро_қ_дин.

Мутриб – касби кўнгил очиш бўлган санъаткор, созанда, хонанда, қизикчи каби.

Бу байтни ўқиганда беихтиёр “Ўткан кунлар” романида Отабекнинг дуторчи буюргани ёдга келади: “Ажралиш куйини, ҳайдалиш куйини чалингиз... Билмасангиз, билган куйингизни чалингиз”. Фақат Абдулла Қодирий асарида ҳолат фожеавий бўлса, Навоий шунга ўхшаш ҳолатда мутуйиба қилмоқда. Иккинчи мисрага эътибор берайлик.

1) мисра “Мен Ҳижоздан десам, у Ироқдан дейди”, деган араб мақолига асосланган (ўзбек тилидаги эквиваленти: “Мен боғдан келсам, у тоғдан келади”). Шеърга мақолни сингдириб юбориш санъати *ирсоли масаъ* дейилади.

2) **Ҳижоз** сўзи **фироқ** сўзи билан алмаштирилиши натижасида “фироқ – ироқ” оҳангдошлиги (*тажнис*нинг бир тури) ҳосил бўлган.

3) мисра охиридаги сўз а) **Ироқдин** (Ироқ шахридан), б) **“Ироқ”дин** (маком номи), в) **ироқдин** дея ўкилиши мумкин (**ироқ** сўзининг луғавий маънолари: 1) соҳил, 2) ароқ, яъни тер оқиши, 3) ароқ куйиш; 4) узок).

Хуллас, бу байт *ийҳом*нинг олий намуналаридан биридир:

Биринчи, энг юза талқин: «Мен ёрдан айрилиқ дарди хусусида гапирсам, мутриб “мен Ироқда эдим”, дейди».

Иккинчи, *ийҳом* санъатини юзага чиқарувчи талқин: мутриб менинг “фироқ” деган сўзимни “Ироқ” деб тушуниб, “макомдан бўлсинми?” дейди.

Учинчи, энг чуқур талқин: «Мен фироқ тўғрисида сўзласам, у “ароқ кўяйми” дея ғашга тегати» (Валлоҳу аълам).

Биз бу байтда эски ўзбек ёзувининг ҳозирги ёзувдан яна бир фаркига дуч келамиз: эски ёзувда нафакат бош ва кичик ҳарфлар фарқланмагани (**Ироқ** билан **ироқ** каби), балки тиниш белгилари қўлланмагани (**Ироқ** билан **“Ироқ”** сингари) ҳам *ийҳом* санъатига хизмат қилган.

Гадолиғ эт’ти·м_э·са бў’сае, аччиғ’ланибон
Дедики: “Ас’ру уятсиз ! гадо эмиш’туксен”.

Гадолиғ этмок – бу ерда: тиланмок; **асру** – кўп, жуда; **эмиштуксен** (эмишдексан) – “...эканга ўхшайсан”.

Дедим; “Ками’на итингмен”. ! Кулуб менга ! айтур:
“Навоиё, ! не бало худ’намо эмиш’туксен”.

Худнамо, худнамой – ўзига бино қўйган, эгоцентрист.

Бу ерда икки байтигина келтирилган бу машҳур ғазал аслида тўлалигича юмор руҳида битилган бўлиб, у навоийшунослар томонидан бир неча бор шарҳланган.

Кёчалар ул ! гул чекар эр’миш қадах, эй ! тонг ели,
Воқи·ф_ўл, ҳо’лимни айтур ! чоғда махмў’р_ўл·масун.

Ул гул – бу ерда: гўзал маҳбуба, дўст (*истиора*); **қадах чекмак** – қадах кўтармок; **вокиф (б)ўлмок** – хабардор бўлмок, хушёр булмок; **махмур** – маст, кайф.

Ғазал жанрининг хусусияти ҳамда мумтоз адабиётнинг анъанасига кўра, айна бир ғазал таркибида турли мазмунли ва рухиятли байтлар келиши мумкинлиги таъкидланган эди. Хусусан, чуқур фалсафий ёки ҳасби ҳол (шахсий кечинма) мавзусидаги байт билан ёнма-ён юқоридаги каби “махмур ёр”га бағишланган байт учраши мумкин.

Агар бу каби байт шоирнинг мутойибаси тарзида талқин қилинмаса, ундаги юмор эътиборга олинмаса, шеър тўғрисида ҳам, шоирнинг шахсияти тўғрисида ҳам нотўғри тасаввур ҳосил бўлади.

Ёр васлига қувондим,¹ қувди қўйи²дин мени.
Эй Навоий, ҳеч киши давлатқа мағрур³ ўлмасин.

Эрур қотил⁴ди·н⁵·эт·мак о'р·зу жонбах⁶ш·лиқ расмин –
Умиди меҳрибонлиғ боғламоқ номехрибонимдин.

Ме·н·ул ой раш⁷кидинким, ел⁸ кўрар, туфроғ⁹ агар бўлсам,
Кўрар эл кўз¹⁰ларин кў·р¹¹·ай¹²ла, эй гардун,¹³ ғуборимдин.

Шоирнинг “баддуоси” – мутойиба, албатта. Байтнинг яна бир хусусияти – ўнга (!) яқин сўз санъати жо бўлганида:

Истиора: ой – гўзал ёр,
киёс: (осмонда) ой – (ерда) мен,
тазод (зид қўйиш): ой – туфроғ,
таносуб (жинсдошлик): ой – гардун (ой билан осмон бир-бирига боғлиқ ходисалар),
тажнис (кўп маъноли сўзлар): кўрар (феъл) – кўрар (сифат),
тарди акс (сўз ёки ибораларнинг ўрин алмашиши): эл кўрар–
кўрар эл,
сўз бошида оҳангдошлик (*тажнис*нинг бир тури): **кўрар–кўр**
айла.

тавзий (айрим ҳарфларнинг такрорланиши): кўрар–кўз–кўр.
иштиқоқ (бир ўзакли сўзлар): кўрар – кўр (кўзи ожиз маъносиди),

синоним сўзлар: туфроғ – ғубор,

киноя: туфроғ бўлсам (хароб бўлсам маъносиди).

Бу рўйхатни яна анча давом эттириш мумкин.

Телбалиқдин ¹ ақ·л сори ¹ истамиш зоҳид мени,
Эй Навоий, ¹ мунча нодон ¹ билма·с_ердим ¹ они мен.

Зоҳиднинг “Телбалиқни ташлаб, ақлли одамнинг ишини қил” деган даъватига Навоийнинг жавоби. Бу ерда: **зоҳид** – мутаассиб, риёкор.

Лабини қас¹дима тишлар, ¹ юзига тел¹мурсам,
Боқиб туруб ¹ неча ўз жо¹нима жафо ¹ қилайин?!

Ёр лабини тишлаб, жонини оғритганини кўриб, шоирнинг ҳам жони оғримокда...

Фидо жоним¹ни айлаб, о¹да·м_аҳ·лидин ¹ тамаъ қилдим
Вафо. Астағ¹фуруллаҳ, қил¹ға·н_эр·мишмен ¹ хато асру.

Тамаъ – умид (**та-** бўғини қисқа, **-маъ** бўғини чўзиқ ўқилиши лозим, ҳозирги имлода **таъма** деб талаффуз қилинади, аммо бу вазни бузади); **“Астағфуруллаҳ”** – “Аллоҳ кечирсин”, бу ерда: “тавба қилдим”.

“Одамларни деб бутун умримни сарф этдим, эвазига жилла курса, улардан меҳру вафо кўрармен, деб умид қилган эдим, қаттиқ хато қилган эканман, тавба қилдим”.

Навоий умрини одамларни деб сарф этганидан афсус чекаётгани йўқ (бу – унинг тақдири эди ва қатъий эътиқодидан келиб чиқиб қилган), “одамлардан вафо кўрарман, деб умид қилганим хато бўлиб чиқди”, демоқчи. Бу байтда сўз санъати элементлари йўқ ҳисобида (вазн, қофия каби зарурий шеър элементларидан бошқа, табиий). Улар бу ўринда жоиз ҳам эмасдир балки. Байт, шунингдек, юмор-мутойиба руҳидан ҳам йироқ. Шундай бўлса ҳам...

Сенда тер, мен¹да аш·к·дур ¹ю·з_у·за,
Йиғласам мен, ¹ санга келур ¹ кулгу¹.

¹Арузнинг мураккаб хафиф баҳрида битилган ғазалдан байт. Вазни: фоъило-тун мафоъилун фаълун/ фаъилун. Унинг матласи:

Ҳар ё·н_ул юз¹да те·р_о·қиз¹дингу,
Ё оқар меҳ·р чашмаси¹дин су?

(Қисқа ҳижолар курсив билан ажратилди.)

Ўтти ярим кечаю яхши эмас масти хароб,
Кўз юмуб очқунча суҳбатни қилиб барбо-д_у_ю.

Ую – уйку.

Навоий, ил'тифо-т_ого'з қилди ё'р, билмонким,
Фироқидин шикоятму қилай, вас-л_илтимосинму?

“Ёр илтифот қилиб, сўзингни эшитмоқчи. Эй Навоий, маслаҳат бер...”

Ақлу жондин ишқида бегона бўлдунг, эй кўнгул,
Кет Худо-й_учун, бугундин сўнг мени ҳам тонима.

Тонима – танима.

Эй Навоий, кулди ул гул ашкима, бўлмай халос
Йиғламоқдин, ко-м_агар будур гули хандонима.

Сўз санъатларига бой бу гўзал байтда Навоий тушунчасидаги муҳаббатнинг асосий принципларидан бири ифода этилган: маъшуқа нимани истаса, бу ошиқ учун қонун. Бу ерда у мутуйибали йўсинда баён қилинмоқда: “Тулим кўзларимда ёшни кўриб табассум қилди. Агар мен йиғласам, у шодланиб куладиган бўлса, майли, кўз ёшим тинмасин”. Йиғлаш йиғлаш билан, лекин байт тагида “доим бир-биримизни кўриб турайлик” деган “тамаъ” йўқ эмас!

Бир кеча сўрғил мени андин бурунким, сўрғасен:
“Қани ул бедилки, айлар эрди афғон ҳар кеча?”

Насрий баёни: «Аҳвол шу кетишда давом этса, мендан айрилиб қоласан. Ўшанда балки “Ҳар кеча ухламай менинг ишкимда фиғон чекадиган бедил қани, овозини эшитмай қолдим?” деб сўрарсан. Лекин билгинки, унда кеч бўлади. Унгача бир марта бўлса ҳам ҳолимни суриштириб қўйсанг-чи».

Насрий баёнда назмдаги каби латофат йўқ, албатта. Мухими, насрий баён икки-уч баробар узун бўлгани билан, барибир, байтдаги бутун информацияни тўлиқ акс эттиролмайди.

Биргина шу мисолдан ҳам кўринадики, Навоийнинг шеърий меросини табдил (насрий баён) қилиш матнни жўнлаштириб қўяди ва ўқувчида буюк Шоир ижоди тўғрисида (демак, унинг буюклиги қай даражада эканлиги тўғрисида ҳам) нотўғри тушунча туғдириши мумкин.

Бир ўқурди ғамза-нгу итти кўнгил мажнун бўлиб,
Ул бало урғонга билмон, не бало бўлди яна?

Итмак – кетмок, йўқолмок; **билмон** – билмайман, билолмайман.

Насихат аҳли ма-нга дерки, майни тарк эт. Ваҳ,
Илиг олиб келур, оғиз ичар, ма-нга не гунаҳ?

Қилур жуну'ну қадаҳ ман'ини ма-нга зоҳид,
Дегайму телбага бу сўз'ни бўлмаса аблаҳ?!

Байтда пеш қилинадиган зоҳидликдан риндлик (кўчма маънода ҳақиқий ошиқлик) ҳам, мажнунлик ҳам устун дейилмоқда.

Васл мени чу ўлтурур, бор са-нга ўлмагим ғараз,
Раҳм этиб, эй ажал, мени солма анинг фироқиға.

Шаҳ тилар давлат бақосин, мен гадо – ёр оғзини,
Ранжадур шоҳу гадо бир коми номавжуд ила.

“Шоҳнинг коми (орзуси) – давлати, ҳокимияти ҳеч тугамаса, мен гадонинг нияти – ёр оғзи (суҳбатига сазовор бўлиш, бўса олиш). Қарангки, унинг орзуси ҳам, меники ҳам амалга ошиши амри маҳол ва бу билан икковимизга бир хил ранжу машаққат”.

Бу байтда Навоий каломининг муҳим хусусияти намоён: сиртдан қараганда муҳаббат мавзусидаги бу байтда лутф (мен – гадо), тасаввуф тамойили (бу дунёда чин ошиқ учун ёр васлига етишнинг имкони йўклиги) билан бир каторда сиёсатшунослик бўйича бус-бутун рисола мазмунига тенг фикр қалам учида айтиб кетилмоқда.

Ҳусниға ҳар лаҳза ҳайронроқме-н охир яхшидур
Ўлмасам ногаҳ бу ишқи ҳайратафзо'йим била.

Хайратафзой – ҳайратни оширувчи.

Одатда шоир айриликдан ўлим афзал дегувчи эди, бу байтда ҳабиб маҳбуб(а) жамолига исталганча термулиш имкониятига эга бўлибдию яна шикоят қилишига нима дейиш мумкин? Бобур таъкидлаган факт – Навоийнинг ўта нозиктаъблиги бу мутойиба байтда акс этган.

Кўюнг умми¹ди, юзунг ҳас¹рати бирла,¹ агар ўлсам
Ёвумай рав¹заға валлоҳ,¹ тиламай ҳур¹ни биллаҳ.

Шохбайт! Шарҳ билан “қиймалашдан” тийилиш маъкул.

Кўй – кўча, маҳалла, бу ерда: макон; **ёвумок** – якин бормок; **равза** – жаннат (боғи); **валлоҳ** – “Оллоҳга қасам”; **ҳур** – жаннат парийси; **биллаҳ=биллоҳ** – Худо ҳақи.

Даш-т_а-ро Мажнунни кўрганлар, Навоийни кўриб¹,
Қилдилар ҳайратки, не ғули биёбондур яна?

Тушса юз дасто-р бошдин, бош эгиндин, ваҳ, не тонг
Ким, эрур гулран-г май бошида, гул – дасторида.

Дастор – салла; **эгин, эгн** – елка; **не тонг** – ажаб йўк.

Бу байт объекти – салласининг устига май солинган идиш (кўза ёки хумча) кўйиб бораётган ёш йигит – муғбача.

“Ҳадди-нг_эр-масдур, – дебон, – ишқим”, мени ёзғурмаким,
Мен ҳа-м_анг-лармен, вале не чорадур тақди-р_ила?!

Риштаи зулфи ҳаёлидин ҳаво қилган кўнгул
Бир қушедурким, қочибдур гўйиё боғи била.

Образ: оёғига боғланган ипи билан қочган қуш!

¹ Навбатдаги тўрт байт арузнинг энг кенг тарқалган рамали мусаммани маҳзуф (фoъилотун, фoъилотун, фoъилотун, фoъилун) вазнида:

—v — —|—v — —|—v — —|—v —.

У “Кеча келгум | дир дебон ул | сарви гулрў | келмади” мисраси оҳангида ўқилади. Бундан сўнг мана шу вазндаги байтларнинг рукиларга ажратилиши кўпинча кўрсатилмайди.

Келдим қочиб¹ ғам хайлидин¹ майхонаға,¹ эй пири дайр¹,
Тенгри паноҳинг, гар манга¹ хум кейнида¹ берсанг паноҳ.

Хайл – саф, давра.

Қўюб биҳиш¹т-ни майхо¹на сори бор¹димким²,
Ило-жамас¹ эди кавсар¹ майи хумо¹римға.

Биҳишт – жаннат.

Навоийнинг бу мазмундаги байтлари бугун мумтоз шеърят мутолаасида тажрибасиз ўқувчини чалғитиши мумкин. Унда Робия Адавиянинг (р.а.) “Эй Раббим, агар дўзахда куйишдан кўркиб ибодат қилсам мени унинг энг тубига ташла. Агар жаннатингни ҳавас қилиб ибодат қилсам, унинг дарвозасига ҳам йўлатма. Фақат Сен учун қилинган ибодатимнигина қабул эт” деган муножотидаги тасаввуфий ғоя ифода этилган.

Совет даврида бундай байтлар “атеистик” мазмунда талкин қилиниб, қалин-қалин китоблар ҳам ёзилган. Ҳолбуки, Навоийнинг бирон-бир мисраси ислом ақидаларига зид эмас, балки чин қалбдан, таъмасиз, самимий ихлосга асосланган этиқодни тарғиб қилади.

Дедингим,¹ хатосиз¹ отай кўн¹глу¹нга ўқ,
Де-б¹ ўқ от¹маған не¹ хато ай¹ладингло?

“Кўнглунга ўқ” жумласи “кўнглунга-ўқ” – “нақд кўнглунга” деб ўкилиши ҳам мумкин; феълнинг **айладингло** шакли “айладинг-ку”, “нега айладингиз?” маъносини беради (Закий шоиримиз Абдулла Орипов “ло” юкламаси ҳозир ҳам Қашқадарё вилоятидаги ўзбек шеваларидан бирида қўлланишини таъкидлайди).

Илгида майлик сафо¹-л,¹ усрук Навоий – қор уза,
Эй фалак, қил жоми Жам бирла томошо тахти Кай.

¹ Бу байт арузнинг ражази мусаммани солим (тўрт марта мустафъилун) вазнида: — v — | — v — | — v — | — — v —. Унинг тўртала рукни бирхил вазнида (яъни солим) эканлиги деярли бармоқ вазнидаги шеър каби ўқишга имкон беради:

Келдим қочиб ғам хайлидин Тенгри паноҳинг, гар манга
майхонаға, эй пири дайр, хум кейнида берсанг паноҳ.
Бу байт эса мураккаб мужтасси мусаммани мактуъ («Қаро кўзум...» ғазали) вазнида.

Усрук – маст; **Жам** (Жамшид) ва **Кай** (Кайхусрав) – ярим афсонавий шоҳлар.

Ривоятларга кўра, Жамшид сеҳрли жомга эга бўлган ва бу жом унга етти икклимни эгаллаш имконини берган, Кайхусрав эса олтин ва кимматбаҳо тошлар билан безатилган тахти билан машхур бўлган.

Жамшид ва Кайхусрав исмларини эслатар экан, Навоий *талмиҳ* (машхур шахсларни тилга олиш) санъатини қўллаган. Сопол пиёлани Жамшид жомига, қорда узала тушиб ётишни Кайхусравнинг тахтида ўтиришига тенглаштириш эса *муболага* санъати намуна-сидир. Айни пайтда бу байт аксинча талқин қилиниши ҳам мумкин: Жамшид жоми – май куйилган сопол пиёлачалик эмас, дунё ғалваларига қўмилиб Кайхусрав тахтида ўтиргандан дунёнинг ўткинчи ҳою-ҳавасларини унутиб қорда кайф ҳолатда ётган афзалроқ (*тафрит* санъати).

Эй Навоий, демаким, уйқуда туш кўргай кўзунг,
Йиғламоқ бу эрса туш кўргай магар кўз уйқуни.

Накадар гўзал байт!

Бўғзума жомё қуюб, қутқар гадолиғдин мени,
Ваҳ, нечā бўғзум чекиб бир журъа учун ёлборай?

“Бир қултумгина май учун қачонгача ялинтирасан? Гадога ўхшаб тиланавериб жонингга теккан бўлсам, бўғзимга бир жом май қуйиб қўя қолмайсанми – тиланишимдан ҳам, ўзимдан ҳам қутулар эдинг”. Бу олувчининг нуктаи назари, албатта. Берувчилар эса бундай ўйламайди.

Келиптур ёшурун ул шах,¹ ме-н-э мажнун¹ эмон огаҳ.
Парий эрмас¹ эса бас, ваҳ,¹ нечук кўздин¹ ниҳон келди?

“Ул шах” – “менинг шоҳим”, яъни қўнгил мамлакатини забт этган шоҳ (маъшуқага мурожаатнинг бир шакли); **эмон** – эмасман.

Бизни дафъ_ўлсун дебон солмиш ўзини уйқуга,
Зарқ_дин холий эмастур ул фусунсо_з_уйқуси.

Зарк – хийла, найранг; **фусунсоз** – сеҳрловчи.

Ул_ой ази'ма-т_э-тиб юз | ғаму бало | нақдин
Насиби-м_эт'ти, ямон бор'мади – карам | қилди.

Азимат – йўлга равона бўлиш; **кўзлалли** – кўзлайлик (қуйида).

Эй кў-нгул, келким, иков бўлуб нигоре кўзлалли,
Сар-в қадде истабон сийминъузоре кўзлалли.

Ё-р-лиғ кўз тутганимиз кўзлади чун ўзга ёр,
Бизда ҳам кўз бор, бориб бир ерда ёре кўзлалли.

Чун ғубори маркабидин равшан айлар эл кўзин,
Телмуруб турғунча, бориб шаҳсуворе кўзлалли.

Сайри боғу даш-т_этарбиз ҳам яна бир ё-р_учун,
Бо-ғ сори кўз солали, даш-т соре кўзлалли.

Гар анингдек шўхи шаҳрошуби офат топмасак,
Бир фақри меҳрибони ғамгусоре кўзлалли.

Гарчи нопайдо эрур мақсу-д, армон қолмасун:
Хосу ом ичра қила олғунча боре кўзлалли.

Эй Навоий, бўлмағунг андин булар бирла халос,
Келки, ҳам васлин тилаб сабру қароре кўзлалли.

Ғазал бирор киши (дўст, ёр, якин меҳрибон)га нисбатан гина-хонлик, ўпкалаш руҳида, равшан мутойиба билан ёзилган.

Навоий каломининг ўзига хос, айтиш мумкинки, бошқа шоир ва адиблар нуткидан фаркли бир хусусияти – байтларда озми-кўпми нотаниш сўзлар учраса ҳам, ўзининг аллақандай сеҳри, қудрати билан киши қалбига йўл топади. Бу хусусият билан Навоийнинг ғазаллари мусиқага, ҳатто Қуръон тиловатига яқин туради. Уни китобхон ўзида синаб кўриши учун ғазални шарҳлаш, ундаги қийин сўзларни изоҳлашни лозим топмадик.

Ё-р_и-лâ бир хилват истарменки, ағе-р_ўлмағай,
Балки ул хилватни-нг_атрофида дайё-р_ўлмағай.

Дайёр – диёр тутувчи, ахоли.

Элди·н_андоқ ёшурун истарме·н_ул хилватником,
Кўнглу·м_андин воқифу жоним хабардо·р_ўлмағай.

Буки, дерлар: “Бордурур дево·р кейнида кулоқ”.
Ул фазо даврида кўз етгунча дево·р_ўлмағай.

Май ниҳон ичсам, керак оғзим қўюб куп оғзига
Ким, тугатсам чиқмағай андин садойи ғулғули.

Куп – хум, кубок; **ғулғул** – “кул-кул” (оғзи тор идишдан суюқлик тўкканда чикадиган садо; Абдулла Ориповнинг “Кул-кул” сарлавҳали шеърида бу садо мутойиба қилинган).

Нав·ъ арӯси даҳ·р ақдин истамā, кўпким арус
Охири ифрит ўлур, гарчи парийдур аввали.

Навъ арус – янги (чиллала) келинчак; **даҳр** – ўткинчи дунё; **ақд** – никоҳ, никоҳ кечаси; **арус** – келинчак, хотин; **ифрит** – дев, ялмоғиз.

Эй Навоий, вусма бирла кесмадин топқан фиреб,
Гар малақдурким, ўлур шайтонсифатлар маҳзали.

Вусма – ўсма; **кесма** – пардоз қуроли, мўйчинак; **фиреб** – фириб, бу ерда: жозибаси; **маҳзал** – масҳарага қолиш, бу ерда: шайтонсифатлар масҳараси бўлиш.

Сиртдан караганда бу байтлар заҳархандали сатира бўлиб туюлади. Мазмунан эса сўз бу дунё хою-хаваслари устида бормоқда. Уларнинг жозибаси – ёш келинчақларга, моҳияти эса эртаклардаги девларга ўхшатилаётгани табассум уйғотади, албатта. Бу ўринда беихтиёр кишининг кўз олдига “Минг бир кеча” образлари келади.

Ма·й_ичмиш хо·нақаҳ шайхи,¹ харобот_аҳ·ли, ай·ш_айланг
Ки, чиқмиш бах·я урган хир·қасидан маб·лағи кори.

Харобот аҳли – харобаларни макон тутган дарвишлар давраси, мажозан: майхона аҳли; **бахя урган** – жияк тикилган; **хирқа** –

шайхларга хос кийим, такводорлик рамзи, жияк тикилган ёки бошқа йўл билан зеб берилган хирқа эса, аксинча, риё аломати бўлган; **маблағи кори** – бирор мақсад учун сақланган нақд пул.

“Бир умр хонакоҳдан чикмаган шайх бир мартагина майни та-тиб кўргач, хиркасининг жияги сўкилиб, асраб-авайлаб юрган пулига барчани сийлайдиган бўлди”. Сиртдан олганда бу – Шоирнинг шайх дўстларига мутоийбаси, албатта. Моҳиятан эса, у ҳам юқоридаги байтлар каби чуқур фалсафий мазмунга эга.

Ғамзангди·н_ўл·турмак ишин | таълим ола | келмиш ажал,
Бу нав·ъ усто·д_ўлса, ул | оз чоғда мо·ҳир бўлғуси.

Қилди Наво·ий қадди·нга | сарви сихий | ташбиҳини,
Бу табъи но·мавзун била | бечора шо·ир бўлғуси.

Сарв – субтропик ўлкаларда ўсадиган, совуққа чидамсиз, барглари арчаникига ўхшаш дарахт, тупининг шакли пирамидал (тераксимон) бўлиб, чиройлилиги билан машхур. Мумтоз асарларга ишланган миниатюраларда тасвири кўп учрайди; **сарви сихий** – тупининг шакли сарвларнинг ичида ҳам ниҳоятда мунтазам, хушқомати; **ташбиҳ** – ўхшатиш; **номавзун** – вазнсиз, бу ерда: меъёрга етмаган.

Бу байтдаги юмор ўз пайтида шоир ва олим Мақсуд Шайхзода томонидан шарҳланган. Байт икки хил талқин қилиниши мумкин:

1) Сенинг қоматингни сарви сихийга ўхшатишдек сийқа ташбиҳга мурожаат қилган Навоийдан бечора (нўноқ) шоир чиқса керак-ов; (бечора – аниқловчи вазифасида, *тафрит*, яъни ўкситиш санъати);

2) Навоий сенинг қоматингни сарвларнинг энг гўзалига ўхшати, аммо бу барибир сенга муносиб ташбиҳ эмас – бундай таъби билан у бечоранинг шоир бўлишдан бошқа нима чораси бор? (Бечора – эга вазифасида, *киноя* санъати).

Бу байтда Шоир сийқа мавзу, сийқа ўхшатиш, сийқа образларга асирликдан қутула олмаган замондошлари устидан кинояли мутоийба қилган. Навоий даврида ҳам бугунгидек назмий диди паст, аммо шоир деган ном чиқаришга ҳавасмандлар кўп бўлганга ўхшайди.

Эй Навоий, гар десангким фитна кўрмай, солмағил
Бир назар ҳар | турфа·т_ул·ай·н_ул кўзи фат·тон сари.

Турфат-ул-айн – кўзни бир марта очиб-юмишга кетадиган вақт, сония; **фаттон** – фитначи, **кўзи фаттон** – бу ерда: караши кўнгилларга ғалаён солувчи кўз.

Бу байтда “ул-“ арабча олд кўшимчаси билан “ул” сўзи яна бир нодир *тажнис* ҳосил қилмоқда. Яна бир қатор санъатлар: кўрмоқ–назар, айн–кўз (*синоним* сўзлар), тўртталаси бир мавзуга оидлиги эса *таносуб*, фитна–фаттон ўзакдош сўзлар (*иштиқоқ*), турфат–фаттон; назар–ҳар (*сажъ*), ...

Дилраболар ичра ҳар дам кўзгуга боқмоқ недур?
Ваҳки билмон, эй парий, худбинмусен ё худнамой?

Билмон – билолмайман; **худбин** – ўзини яхши кўрадиган, эгоист; **худнамой** – ўзига бино қўйган, эгоцентрист.

Оташин гул баргидин кўнглак кийибдурсен, валеқ
Деса-нг_ўт солмай жаҳонға, чиқмағил кўнглакча, вой.

Англағай дўзахда бор иссиғ-совуғ бирла азоб,
Ҳаж-р_аро ким кўрса ўтлуғ кўнглу-м_оҳи сардини.

Охи сард – совуқ оҳ.

Агар юз чо'қ қилдим кўн'глакимни – ҳам ¹ ямон эрмас
Фироқинг тий'ғидин жисмим'да боғларга ¹ яроларни.

Қучуштум сар'в бирла туш'та, гўё
Буён ул қад'ди рафто'р келгай¹.

Қў-нгул жон ол'дуруб келди ¹ қошингдин,
Не билдим буйл'а миннатдо'р келгай.

Навоий бор'са ул ён шо'д борғай,
Вале келса, ¹ топиб озо'р келгай².

¹ Ғазал вази: ҳазажи мусаддаси маҳзуф: **мафъийлун, мафъийлун, мафъийл**. Иккинчи мисранинг иккинчи рукнида бир ҳижо етишмайди (Масъул муҳаррир версияси: “рафтор” ўрнида аслида “хушрафтор” бўлган).

² Қошингдин, борса, топиб сўзларида “о” киска, **озор** сўзида ҳар икки “о” чўзик.

Қатлимни | бурун ваъда | қилдинг, чу | ғазаб сурдунг
Баъзини | бурун, сўнгра | деб толға|мадинг боре.

Толғамок – ажратмок, фарқламок.

Дардингға | кулоқ солгум | деб, мас·т | чиқиб келдинг,
Ҳолим не | ча шар·х_эттим, | сўз тингла | мадинг боре.

Соқиё, ул| нав·ъ ғарқ_эт|кил мени май | ичраким,
Гар да·м_урсам | май ютай, гар | кўз очай – саҳ|бо кўрай.

Саҳбо – тонгда ичиладиган май.

Элда чун | йўқтур вафо –| саҳрога қил|дим аз·м·ким,
Хал·қ_ила | кўргунча киш|вар, ваҳ·ш_ила | саҳро кўрай.

Кишвар – обод юрт, шаҳар.

“НАВОДИРУ Ш-ШАБОБ” ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Ул парийпайкарки, ҳайрон бўлмиш инсу жон анга
Кимки, ҳайрони эмас, мен телбадур ҳайрон анга.

Ваъдаи вас'л-этиб эди,¹ тушта аё'ғи-н_ўпмишам,
Дема, Наво'йи, ул парий¹ айламасун¹ ҳисо-б_анга.

“Эй Навоий, тушда кўриб, оёғини ўпганингни айтиб қўйма,
тагин висол тўғрисида берган ваъдасининг ҳисобига ўтказиб юбор-
масин”.

Навоий¹ кетиб, хил'ва-т эт_уй'никим,
Бўлур бу¹ кеча ё-р меҳмон¹ ма-нга.

Навоий Навоийдан халакит бермасликни талаб этмоқда – наво-
иёна мутойиба!

Хотами лаъ'л оғзидур,¹ ле-к ҳади'си жон олур,
Заҳ-р ниҳон¹ қилибдурур¹ лаъли магар¹ нигин аро.

Хотами лаъл – лаъл кўзли узук.

“Оғзи лаъл кўзли узукдай чиройли бўлса ҳам, ҳадиси – сўзлари
жон олади, гўё узукнинг лаъли ичига заҳар яширилгандай”. Узук
кўзининг остига жойлашган махсус кавакда заҳар олиб юрилган”
(шундай эпизод “Алишер Навоий” спектаклига киритилган).

Кўзларимнинг¹ чашмаси ол'лида уммон¹ ҳаж-р_аро,
Кўр, биайних¹ уйладурким,¹ чашма уммон¹ оллида.

Биайних – худди, айнан.

Бу байтда ҳам уммондай сўз санъати. Жумладан, ғоят оригинал бадийят – муболағанинг муболағаси (математика тилида муболағанинг квадрати):

“Наводиру ш-шабоб” девонидан аксар байтлари юмор билан йўғрилган ғазал:

Хатту зулфу ¹ қошларинг, эй ¹ дилбари чо¹бук, бало,
Ул не юздур¹ким, эрур дав¹ринда юз тур¹лук бало.

Хат(т) – лабдаги тук; **зулф** – соч; **чобук** – шўх, чаккон;

Ғазал мумтоз адабиёт учун анъанавий мавзу – маҳбубанинг гўзаллигини таърифлаш билан бошланмоқда. Биринчи байт бир қарашда бирон-бир юмordan холи. Ҳозирча байтдаги сўз санъати элементларига эътибор қаратайлик:

Хатту зулфу қошларинг – хуснун-насақ (уюшиқ сўзларга асосланган санъат).

Юз сўзининг икки ўринда икки маънода келиши – *тажнис*.

Давр сўзининг икки маънолиги эса *ийҳом* – 1) давра, доира; 2) замон:

– “ул не юздурким”, унинг доирасида хатт (тук, мўй, хол), зулф, қош каби бири биридан гўзал унсурлар юз турлик (яъни санаб чиқиш қийин);

– “ул не юздурким”, хуснининг замонида кўнгилларга юз турлик бало ёғилади.

Ғазалга радиф қилиб олинган **бало** сўзи биринчи мисрада “ниҳоятда чиройли” маъносига эга бўлса, иккинчи мисрада “давр”-нинг икки маъносига мутаносиб тарзда “бало” ҳам икки маънода талқин қилиниши жоиз: 1) чиройли, 2) бало, офат. Демак, бу ғазал радифида ҳам *тажнис*, ҳам *ийҳом* санъати мужассам.

Ошиқ ўлтур¹макка ул кўз¹дек балое ¹ кўрмадук,
Йўқса ошиқ ¹ бўлғали о¹ламда кўп кўр¹дук бало.

Бу байтда бироз бўлса-да мутуйиба руҳи бор. Сўз санъати жилотланиши эса давом этмоқда: кўз (қараши) билан ошиқни ўлдириш – киноя; “балое кўрмадук – кўрдук бало” – ҳам тарди акс, ҳам тазод; “ў” товуши (7 марта) ва “к” товуши (9 марта) такрорланиши – тавзий.

Ул на кўздур¹ким, эрур но²зу карашма ¹ жомидин
Бўлса махмур ¹ – о²фат, аммо ¹ бўлмоғи ус²рук – бало.

Махмур – хумори тутган; **усрук** – маст.

Энди юмор – очиқ-ойдин. Аввалги байтда “кўз – бало” дейилган эди, бу ерда кўзнинг ана шу хусусияти нозу карашма жомидан “май ичгани” боис эканлиги қайд этилмоқда.

Синоним сўзлар санъати: **ноз–карашма, махмур–усрук, офат–бало.**

Иш¹қ дашти²да ўлумдин ¹ кочмағилким,¹ анда бор
Минг балоким,¹ бу балодур ¹ барчадин ўк²сук бало.

Ўксук – кам.

Юмор сусайди: “Ишқ даштида ўлимга рўбарў келишдан кўрк-ма, бу даштда шундай балолар борки, уларнинг қаршисида ўлим нима бўлибди?”

Иккинчи мисрада “бало” сўзининг такрори байтга жило бериб турибди.

Иш¹қ аро кўр²дук ниҳоят¹сиз балийят,¹ эй кў²нгул,
Ҳаж¹р-дин душ²во²р лекин ¹ кўрмамиш эр²дук бало¹.

Балийят – бололик; **душвор** – қийин.

Юмор бор деса ҳам бўлади, йўқ деса ҳам: “Лекин ишқ ичра ҳар қандай бало ҳам ҳажр балосининг олдида ҳеч нарсга эмас”. Бу байтдаги санъатлар: **балият–бало ўзакдошлар сўзлар (иштиқоқ), кўрдик – кўрмадик (тазод), ниҳоятсиз балолар – лекин душворроқ бало (ружувъ).**

Ул балолар¹ким чиқарғай ¹ офиятдин ¹ кимсани,
Иш¹қ эрур қотил ва лекин ¹ май эрур куч²лук бало.

¹Бу ғазал – рамали мусаммани махзүф вазнида, аммо шундай бўлса ҳам рукнларга бўлиниши кўрсатилди. Ушбу байтда Навоийнинг аруз маҳорати яққол кўриниб турибди – байт бармоқ вазнидан мутлақо йирик.

Офият — саломатлик, покизалик, покдомонлик, иймонда со-
битлик.

“Тўғри, айтиб ўтилган балолар кишини кўп нарсадан айириши
мумкин, ишқ ҳатто қотил — адоий тамом қилиши ҳам мумкин, лекин
майчалик кучли бало йўқ”.

Бу байтда мутлақо юмор йўқ, унинг ўрнини навоиёна фалсафа
эгаллаган: ваҳдад майи ишқдан ҳам, у келтирадиган турли офат-
лардан ҳам кучлироқ. Бу ерда май деганда кайф қилувчи ичимлик
назарда тутилмаётир, албатта. Иккинчи мисрада у “ишқ”қа қарши
қўйилмоқдаки, демак, “ишқ майи” ҳам эмас. “Қотил ишқ”дан ҳам
кучлироқ “май” фақат “ваҳдат майи” бўлиши мумкин. “Хазойи-
ну_л-маъоний” учун дастурий аҳамиятли биринчи ғазалнинг ик-
кинчи байти худди мана шу хусусда:

Ғай·р нақши¹дин кўнгул жо¹мида бўлса ¹ занги ғам,
Йуқту·р, _эи со¹қий, майи ваҳ¹дат масаллик ¹ ғамзудо.

“Май” сўзи тўғрисида домла Алибек Рустамов изоҳи: Луғавий
маъноси билан узумни ачитиб тайёрланадиган ичимлик **май** сўзи
ва унинг **шароб, бода, хамр, чоғир, роҳ, мул, мудом, саҳбо** син-
гари маънодошлари бадиий-фалсафий асарларда истиора тарзида
ҳақиқат маърифати ва ҳақиқий ишққа нисбатан ҳам ишлатилади
(Адиблар одобидан адаблар. Тошкент, “Маънавият”, 2003, 56-бет).

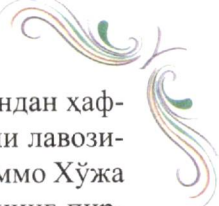
Мана шу маънода баҳс юритилаётган байтнинг иккинчи мис-
расида “бало” сўзи ижобий маъно (оттенек) касб этади: у ишқ ту-
файли одамнинг бошига тушадиган минг турли бало (синов)лардан
кучлироқ бўлиб, аслида офат эмас, балки саодатдир. Шу маънода
байт ғазалнинг авж нуқтаси (кульминацияси)дан иборат.

Нихоят, ғазал мактаси. “Ҳақиқат водийси”га етиш эса осон эмас:

Эй Навоий,¹ ташлаб ўзлук¹ни фано йў¹лига кир
Ким, эрў·р _ул ¹ йўлда эгнинг¹га бу оғир ¹ юк бало.

Бутун Шарқ ғазалиётидаги каби Навоий девонларида ҳам маз-
муни шартли, яъни анъанавий йўсинда битилган байтлар кўп. Балки
сўнгги байт ҳам шу йўсиндадир?

Ғазал гарчи “Наводирӯш-шабоб” девонига киритилган бўлса
ҳам, аслида 1480-йилдан кейин ёзилган (чунки у “Бадойиъул-би-
доя” ва “Наводирӯш-ниҳоя” девонларида йўқ).

Бу даврда Навоий сиёсий фаолиятдан чарчаб, ҳатто ундан ҳафсаласи пир бўлиб юрган йиллар эди. У ғоят юксак мавқели лавозиму мартабаларга этак силкиш нияти устида кўп ўйлаган, аммо Хўжа Ахрор, Абдурахмон Жомий каби нақшбандийя тариқатининг пирлари уни лавозимда қолишга, шу йўл билан элу юрт манфаатлари йўлида хизматини давом эттиришга даъват қилганлар. Улар Навоийга “юксак мансабларда бир кун адолат билан иш юритиш қирк кунлик қуруқ тоат-ибодатдан савоброк” деган принципга мувофиқ эканлигини ўқдиришдан чарчамаганлар. Йиллар ўтиши билан, гарчи Навоийнинг мавқеси юксаклигича қолса ҳам, аммо саройдаги ишларга таъсири сусайиб борган. Ниҳоят, 1487 йилга келиб Жомий унинг истефога чиқишига эътироз билдирмади.

Ҳамма замонларда ҳам юксак лавозимдан кетиш шахс тақдирида кескин бурилиш ясади, кўпчилик учун ҳатто фожеага айланади.

Шу нуқтаи назардан олганда, салтанат соҳиби билан қалин дўст, саройда энг юқори мавқелардан бирига эга бўлган Навоийнинг ўз ихтиёри билан мансабдан кетиб, хонақоҳда яшашга ўтиши тарихда жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Навоий ҳаётидаги бу воқеа анча-мунча одамнинг мол-мулкидан кечиб фақирлик йўлига киришидан ҳам кескинроқ бир қадам эдики, уни “фано йўлига кириш” сифатида баҳолаш керак.

Юқорида ўқилган ғазалнинг сўнги байтида ана шу қадам билан боғлиқ буюк зотнинг қалб кечинмалари акс этган деб ўйлаймиз.

Хуллас, маҳбубанинг гўзаллигини таърифлашдан бошланган ғазал дунёвий ишқ офатларини тасвирлаш билан давом этиб, ҳақиқий ишқ туйғуси томон авж олиб боради ва Навоийнинг ҳаёт фалсафаси тезиси билан тугайди. Ғазални ўқир экансиз, ундаги юмор туғдирган енгил кайфият ўрнини тафаккур ҳаяжони эгаллаб боради. Ўқиб бўлгач, елкангиздан зилдай бир юк эзиб турганини ҳис этасиз. Бу юк, хусусан, Навоийнинг маънавий мероси олдидаги бурч юкидир.

Белу оғ'зи-н'г_олди | тану жон'ником,
Анга о'ш-қору | ниҳоним | фидо.

Жунун бир'ла ақлим | ғаминг сад'қаси
Ки, оллинг'да яхши'-ёмоним | фидо.

Эй Навоий, | “Жонинг олғум'дур” деса, қай'гурмағил,
Жонга миннат | тут, мунунг бир'ла га-р_этса | иктифо.

“Жонга миннат тут” – “жон деб” жонингни бағишла; **иктифо**
этмоқ – кифояланмоқ.

Муносиб ўл'ди чу ёндош'салар кумуш ' олтун,
Юзумни кўк'су'нга қўйсанг ' не бўлди, сий'м'баро?!

Навоиёна сўз санъати:

олтин	↔	сарик	↔	ошиқнинг юзи
↓		↓		↓
кумуш	↔	оқ	↔	маъшуканинг бадани.

Шоир ўз юзини олтинга (ҳижрондан сарғайгани сабаб, албатта), маъшукасининг баданини эса кумушга ўхшатмоқда. Бундай ғалати ташбих билан танишгач, норози бўлиш керакми ё хурсанд – махбубанинг боши қотган бўлса керак.

Чикма тўққуз ' парда кейни'динки, олам ' куймасун,
Олса'нг_олти 'етти бурқаъ,' қўйғи'л_ик'ки 'уч ниқоб.

“Тўққиз парда” дейилганда нима кўзда тутилганини билмаймиз. Гап қандайдир урф-одат (масалан, келинчакларнинг “юз очди”сига ўхшаш маросим) устида бораётган бўлса керак.

Байтдаги оригинал муболаға санъати табассум уйғотади: “Тўққиз қават пардадан чикма. Мабодо юзингни очадиган бўлсанг, олти-еттита пардани ол-у, дарҳол ўрнига икки-уч қават калинрок ниқоб кий, тагин дунёга ўт тушмасин”.

Арифметика-ку дуруст. Аммо ошиқ одатда ёр юзини бир кўриб, сўнг ўлсам майли, дегувчи эди...

Дарди ишқим'дин саво'л_эт'ти у'л_ой, фар'ё'д'ким,
Юз жавобим ' бору йўқ ху'шум демакка ' бир жавоб.

Ё'р_о'ғиз оч'масқа дардим ' сўрғали топ'тим сабаб:
Кўп чучуклук'тин ёпушмиш'лар магар ул ' икки лаб.

Гамингда “Ё ' Раб, ё Раб” ни ' кукка еткурдим,
Қабул қурби'ни топқайму, ё Ра'б,_ул “ё ' Раб”?

Чиқармен тел'ба итдек о'фият қўйи'ди-н_ўт сочиб,
Жамй'ъи ях'шиларни мен 'ямондин ас'рағил, ё Раб.

"Жонму ё лаъ'линг чучукдур?" дёса-м, _аччиғ'ланмағил,
Нукта мубҳам 'бўлса, эй жо'ну жаҳон, сўр'моқ не айб?

Нукта – нозик маъноли сўз, чиройли калом, сўз ўйини, тағмаъ-ноли ибора ва ҳ.к.; **мубҳам** – номаълум, фаҳмланмаган.

Бу кувноқ байтда Навоий даври адабий ҳаётига хос бир урф-одат биринчи мисрадаги фикрни далиллашга асос қилиб олин-моқда (*хусни таълил*).

Ҳазал, рубоий ёки дostonдан парча ўқилганда шеърнинг нозик санъатлари, тағмаъноли сўз ўйинлари, чуқур фалсафий фикрлар, шеърнинг оригинал хусусиятлари, бир сўз билан – нуктасини ҳамма ҳам дарҳол илғаб олавермайди. Мана шундай ҳолатда тингловчи-лардан бири бу ҳақда бошқалардан сўраши айб саналмаган ("Бил-маганни сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган – ўзига золим"). Чунки бундай савол-жавоб жараёнида бир иштирокчининг фикри-ни бошқалар тўлдирган, натижада шеърнинг янги-янги қирралари аёнлашган ва ундан олинадиган завқ яна ҳам ошган. Навоийхонлик (бедилхонлик, машрабхонлик) дегани аслида шунчаки шеърхонлик эмас, балки ўқилган шеърнинг мағзини чақиш, яъни нуктадонлик мажлиси бўлган.

Байтда **нукта** сўзи икки маънода қўлланмоқда – юқоридаги каби (тўғри) маънода ҳамда инсон вужудига нисбатан (кўчма маъ-нода): «Жонинг чучукми ё лабларинг? Яъни, уларнинг қайси бири – юзингнинг "нуктаси"? деб сўрасам, аччиғланма, ахир, шеър нукта-сини ангай олмаган буни сўраса, айб саналмайди-ку!»

Эй Навоий, 'ум-р_ў-тар ел'дек, ўзунгни 'шо-д тут,
Елга етмак 'мумки-н_эрмас'тур чу суръат 'кўргузуб.

Зулфу-нга маж'нун кў-нгул боғ'ланди, хотир 'жам-ъ қил,
Телба қайда 'борғуси, зан'жири ерга 'судралиб?

Ёрнинг зулфи ниҳоятда узунлигига ишора.

Гар ўюб ол'динг кўзумни, 'сенди-н_ол'моқ истамон,
Хус-н_а-гар бу'дур, киши бўл'мас кўзин сен'дин олиб.

Ийҳом: “кўзни сендан олиб бўлмайди”.

Соқий, лаб¹ташнамен ан¹доққи, кўк жом¹и тўла
Бода тутсанг¹ сарнигун ай¹лармен они ¹ сипқариб.

Шеърда бирор соҳага оид бир неча сўз қўлланиши *таносуб* санъати деб аталади. Бу байтда таносуб ҳадди аълосига етган – сўзларнинг деярли ҳаммаси май билан боғлиқ: соқий, лабташна, жом, майни тўлдириб қуйиш, бода тутиш, сарнигун қилиб (қадахни тўнтариб) ичиш, сипқармок.

Бу гўзал байтда Навоий давридаги майхўрлик билан боғлиқ ҳолат (ситуация) мутойиба қилинмоқда. Бундай давраларда ўртага май тўла жом қўйилган. Ичмокчи бўлган киши соқий (косагул)га аёқ, яъни коса, пиёла, қадах ва ҳ.к. тутар экан, лутф қилиши лозим бўлган (кўпинча байт ўқилган). Шундан сўнг соқий чўмич билан қадахни тўлдириб берган. “Эй соқий, шу кадар ташнаманки, агар осмон ярим палласига май қуйиб берсанг, уни бир кўтаришда тагигача сипқариб ташлайман”.

Бунда **сарнигун** икки маънони билдириб, ийҳомнинг гўзал намунасини ҳосил қилган: 1) тагигача ичилган жом (коса) осмон каби тўнтарилган ҳолатга келиши; 2) тан берганидан осмоннинг оёқ остига қулаши.

Жон се¹нга қурбонки, олиб жон, кў¹нгул афғонидин
Ҳам ўзунгни, ҳам мени, ҳам элни қутқардинг келиб.

Эй кў¹нгул, гар ¹ шайх ишқинг ¹ ман¹ъ қилди, ¹ қилма айб,
Ола¹м_ич¹ра ¹ боре аввал ¹ бир анингдек ¹ лода топ.

Лода – содда, гўл, бефаросат.

Борибон ҳар ¹ неча бот кел¹са, кўрунур ¹ ме¹нга кеч,
Келибон ҳар ¹ неча кеч бор¹са, кўрунур ¹ ме¹нга бот¹.

Бот – тез, бу ерда: жуда эрта.
Сўзсиз, сўз санъатига сўз йўқ.

¹ Рамали мусаммани маҳбуни максур: ҳар рукнда дастлабки икки хижо киска, кейингилари – чўзик.

Эй, Навоий,¹ кўргали о'ни учар ҳар¹ дам кўзум,
Ле-к не уч'мо-қ¹ ул қуш'ким анга йўқ'тур қанот?!

Ораз қу'ёшин очиб,¹ ашки қу'руғон кўзни,
Кўп ҳажр'да йиғлатдинг,¹ бир вас-л'да ҳам йиғлат.

Ораз қуёши – қуёшдай порлок юз.

Байт “йиғлаб-йиғлаб чарчаган кўзнинг қуриши”, “васл – қуёш-га қараган кўзнинг ёшланиши” каби образлар асосида қурилган.

Инверсияга эътибор беринг: “Ҳажрингда кўп йиғлатиб ашки-ни қуритган кўзимни қуёшдай оразингни очиб, васлингда ҳам бир йиғлат”.

Бу ғазалнинг мактаси – мумтоз адабиётни “йиғлоқи”ликда айбловчилар учун жавоб:

Баз-м_ичра¹ Навоий кўп¹ йиғла-р_э'са, эй соқий,
Ҳуш эл-т'кучи дору¹ жомига¹ ани чайқат.

Ул санамға¹ сажда қилсам,¹ зоҳиди худ'бин, не айб,
Бутпарас-т_ўл'моқ кў-п_ортуғ'роқки бўлмоқ¹ худпараст.

Байт шунчаки мутойиба ёки сўз ўйини эмас, балки унда Навоий тушунчасидаги ахлоқ принципи ўз аксини топган: ўзини яхши кўриш, факат ўзини деб яшаш (худпарастлик = эгоистлик) ислом нуқтаи назаридан энг оғир гуноҳ бўлмиш бут, санамларга сиғингандан ҳам ёмонроқдир!

Эй кў-нгул, дё'димки, айлаб¹ аз-м жоно'нимға ет.
Дёмадимким,¹ турғилу аф'гон била жо'нимға ет.

Не бало қат'тиғ кў-нгулдур'ким қат-ли эл¹ қониға
От сурар, сур'ган масаллик¹ лолаю рай'ҳонға от.

Масаллик – бамисоли.

¹ Асил матнда **учгай** бўлиши мумкин.

Буки, онинг ахду паймонида мен ўлсам даги
Яхши фурсат топсанг, ул бадъахду паймонимга айт.

Бадъахд – ахдида турмайдиган.

Буки, юз жон садқаси қилсам пушаймон бўлмағум,
Васлиға бир ваъда қилгондин пушаймонимга айт.

Қилди душман ' раҳм, баским ' қилди жав·р_из'хо·р дўст,
Эй кўнгул, душман то·п_эм·ди, ' тутмағил зин'хо·р дўст.

Не тонг бў телба оғзида ' сўзи доим 'ул_ойнингким,
Парий васлиға аксар эл ' аро афсун ' эрур боис.

«Мен телба доим ул ойнинг исмини такрорласам, ажабланманг:
кимда-ким “тушда мен парий билан дийдорлашдим” деса, бу унинг
аклдан озганидан белги эмасми?»

Қўйки, ул юз ' хониға наз'зора айлай ' тўйғуча
Ким, кўзум бўл'миш бу қаҳти ' ҳусн айё'мида оч.

Таносуб: хон (хонтахта, дастурхон), тўймок, қаҳт (қаҳатчилик),
кўз очлиги; *тавзий:* қўй, йуз (юз), айлай, тўйғуча.

Чаманда келча ётиб мас'т оразин ' ёпмиш,
Қў·п_эм·ди, тонг 'ели, ул гул'ни лут·ф бир'лан оч.

Қадинг чаман'да кўруб бо'ғ·бон агар ' сарвин
Кўзига ил'са ҳамоно ' керактур ан'га йиғоч.

Ҳаж·р_дин ас'ру ҳазинмен, ' соқиё, тут'қил қадах
Ҳар неча со'ғар улуг бўлса тўло тут'қил қадах.

Гар анинг нў'ш_ай·ларидин ' ожиз ўлса 'аҳли базм,
Жам·ъ_э·тиб бо'рини бир йў'ли ма·нго тут'қил қадах.

Кирар о'дабий со'ниға қил'са нўш,
Фано дай'рида бир ' қадах бо'да шайх.

Навоийнинг шайхларга ихлоси шу қадар паст бўлганми? Ҳаммасига эмас:

Иродаттин ўлғай эдим бандаси,
Агар топсам эрди бир озода шайх.

Мутойиба, албатта. Шайхлик мартабаси даъвогарларига писанда. Зеро, Навоийнинг пирлари ва дўстлари бўлмиш Саййид Ҳасан Ардашер, Убайдуллоҳ Аҳрор, Абдурахмон Жомий, Паҳлавон Муҳаммад – булар шайх мартабали зотлар эди. Энг йирик асарларидан бўлган “Насойиму-л-муҳаббат” эса асосан “озода шайхлар”га бағишланган.

Ғамзанг мени ' бир тий-ғ ' била айла'мади қатл,
Бу феъ-л қилур кимга ' азо-б_ай-ла'са жаллод.

Ишқ мавзусидаги мисрада қўлланган ўхшатишга қаранг. Кўз олдига келтирилса, ўрта асрларнинг даҳшати. Бу ерда эса – мутойиба!

Лола янглиғ 'бўлди гулгун ' бодадин ул ' юз гули,
Ваҳ не ран-гин ' очилур эр'миш қизил су ' ичса вард.

Вард – гул, атиргул. Ўша давр боғбонлари гуллар чиройли очилиши учун рангли сув билан суғоришган бўлса керак. Беихтиёр давримизда помидорга сунъий ранг бериш амалиёти ёдга тушади.

Бериб эрди ' ики кофир ' кўзунг қатлим ' учун ваъда,
Ҳамоно ай'ни усруклик'ди-н_ул ишни ' унутмишлар.

Фиро-қ_исит'маси андоқ ' танимди-н_ўт ' чиқарур
Ки, гар табиб ' илигим тут'са, бармоғи ' қабарур.

Десангки, ҳаж'р юкин тор'т-қил, не чо'рам бор
Ки, Қо-ф то'ғини хас уз'ра қўйсалар ' кўтарур.

Чу келди муҳ'таси-б,_эй со'қи-й,_ай-лагил ' мени маст
Ки, қилмағай 'аса-р_ул дам'ки, айлағай ' таъзир.

Мухтасиб – шариат конунларига амал этилишини назорат қилувчи мансабдор. У, жумладан, ичиб маст бўлганларнинг таъзирини бериш ҳуқуқига эга бўлган. Навоий мутойибаси: “Эй, соқий, тўлдириб-тўлдириб қуй, шу қадар маст бўлайки, мухтасиб тутиб олиб дарра урдирганда, оғриғини сезмайин”. Бошқа бир ғазалнинг мактасида шоир “бунинг амалга ошганини бўйнига олади”:

Навойи ан'доқ_эмиш мас'т·ким, хабар ' йўқ а·нга
Ки, мухтасиб ' ани қўй ич'ра айламиш ' таъзир.

Кўрга·ч_ул юз'ни бошимға ' урди юз тий'ғи бало,
Кўрки, чиққур ' кўз бошимға ' не балолар ' келтурур.

Саб·р_и·ла шав'кумни айлай ' ар·з, меҳмон ' бўлса ёр,
Иш·қ иқбо'лида найлай'ким, йўқу бо'рим будур.

Титрангиз,' эй аҳли дин,' исломингиз ' бошиғаким,
Форати ' дин эткали ' ул номусул'моним чиқар.

Юз ёпти·ю жон олди,' очқанда ' равон олди,
Ўлтурга'ли ошиқни ' билмон бу ' не фанлардур?!

Йўлунгга ' нисо·р_аш·ким,' агар оз ' эрур, гар қўп,
Итингға ' ғизо кўнглум,' агар бор,' агар йўқтур.

Ғизо – емак, егулик, таом.

Эйки дерсен: “Лабларимдин ҳожатинг недур?” Дегил!
Мен – сусиз, ул чашмайи ҳайвон демак ҳожатмудур?

Дегил сўзи бу ерда икки маънода келмоқда: 1) “гапир-а”, 2) “ундай эмас”; **сусиз** – ташна, сувга зор.

Қаддини кўргач ҳа·м_ўл·дум, ҳам тирилдим оллида,
Рос·т гар дерсен, қиёмат де ани, қоматмудур.

“Қаддини кўриб, жон бердим-у нафасидан (ифоридан) тирилдим” – қиёмат кунда ким тирик қолган бўлса, жон топшириб, сўнг ҳамма тирилишига ишора (муболаға, ташбиҳ ва ҳусни таълил санъатлари синтези).

Қачонким бо'данўшум май | ичарга из'тиро-б_айлар,
Бурунроқким, | ўзин мас-т_ай'лагай, бизни | харо-б_айлар.

Навоий, хо'нақаҳ дўзах'ча бордур, шай'х_а-нга молик,
Не тонг гар ан'дағи элга | насиҳатдин | азо-б_ай-лар.

Молик – эга; бу ерда: ходим.

Бир ғазалдан олинган бу икки байт-мутлақо фарқли мавзуларда, аммо ҳар иккисига ҳам мутойиба хос.

Дема: “Ҳажрим'дин хабарсиз'му экансен?” | Ким, менга
Бо-р_э-ди ўл'макти-н, _ам-мо | йўқ эди он'дин хабар.

“Менинг ҳажрим қанақа шиддатли бўлишидан хабаринг йўқ-миди?”

Ирсоли масал: “Ўлимдан хабарим бору бу гапдан хабарим йўқ” ибораси билан ошиқ махбубасининг кўнглини юмшатмоқчи.

Мени майхо'наға бординг, | дебон ёзғур'ма, эй зоҳид
Ки, усрук шах'надек ул ён | қазо илги | тутар, элтур.

Шаҳна – соқчи, кундузги қўриқчи, патруль, дозор.

Тартибга кўра шаҳна мастни майхонадан раис ёки муҳтасиб олдига сўроқ учун олиб бориш билан шуғулланган. Байтда тақдир шаҳнага ўхшатилмоқда.... Фақат, биринчидан, шаҳнанинг ўзи маст (усрук), иккинчидан у лирик қаҳрамонни кўлидан тутиб, майхонага олиб борган.

Навоий мутойибасидан на ўлим қочиб қутулган, на тақдир, зоҳид қаерга ҳам борарди.

Гул қулоғин чун оғир қилмиш кириб шабнам суйи,
Неча, эй булбул, ишинг доим фиғон бўлғусидур?

Меҳ-р_э-мас о'ҳим ўтидин | кўкка етмиш | бир шарар,
Ай-б_э-мастур | гар десам: “Дам | урса-м_афло'к_ў-ртанур”.

Байтда бир дунё сўз санъати. Ўқувчи эътиборини муболаға билан ташбиҳнинг синтезига қаратиш билан чекланамиз: куёш – шоир

охи ўтидан учиб кўкка етган бир учкун. Оламнинг пайдо бўлишига доир бугунги фан таълимотига кўра юлдузлар (куёш ҳам бир юлдуз) улкан портлаш учкунларидир. Бу нуқтаи назардан кўнгил – бутун борлиқ жо бўлган хилкат.

Ул кўзу қо'ши қароға | ойни ташби'ҳ_ай_ламанг,
Ойни_нг_о_фат'лиғ кўзи, пур'фитна қоши | қайдадур?

Пурфитна – серфитна.

Рақибу вас'л нўши, ме'ну ҳижрон ни'ши, ваҳ, раҳ_м_эт,
Анй ҳам гаҳ-гаҳе ўлтур, | мени ҳам гаҳ-гаҳе тиргуз.

Бу байтдан аниқ-тиник кўриниб турибдики, Навоий **ўлтир, тирилтир** каби сўзларни, асосан, кўчма маънода қўллаган (“гап билан ўлтир”, “вужудимга руҳ ато эт” каби).

Чун Навоий 'даш_т тутти. | Эмди зинҳо'р, _эй вухуш
Ким, башар жин'сини ул маж'нун сари ё'вутмангиз.

Вухуш – ваҳший ҳайвонлар; **башар жинси** = **бани башар** – одам зоти; **ёвутмоқ** – яқинлаштирмоқ.

Бу байтда **мажнун** сўзи ҳам “мажнун”, ҳам “Мажнун” маъносида, албатта.

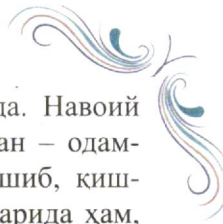
Эй харобо'т_аҳ_ли, йўқ ин'сонда имко'ни вафо,
Мас_т_лиғдин | дев ўлунг, зин'хо_р одам | бўлмангиз.

Деди: “Кўзум | қичишур”. | Айтдимки: | “Бода томуз”.
Деди: “Не ҳо'жа_т_а_нга | бода, мас'т_эру_р_он_сиз”.

Ҳало_л_о_на | сутидекдур | га_р_ўз_баким | тутса,
Тобуқ қилиб | юкунуб тўс'тағон ичинда | қимиз.

Равшан юмор: **тобуқ** – хизмат; **юкунмак** – 1) ибо билан таъзимга хиёл эгилмоқ, 2) бирор нарсани илинмоқ; **тўстағон** – ёғоч коса.

Байтнинг муҳим икки жиҳатига тўхталмасдан иложимиз йўқ. Биринчидан, шеър қаҳрамони – ўзбек уруғига мансуб киз. Шоир

ички бир ифтихор билан уни “ўзбегим” дея алкамоқда. Навоий даврида бугунги маънодаги миллат тушунчаси бўлмаган – одамлар миллат-миллат бўлиб эмас, уруғ, қабилаларга уюшиб, кишлоқ ва шаҳарларда жамоа бўлиб яшаган. Навоий асарларида ҳам, замондошларининг хотирасида ҳам унинг оиласи қайси уруғ, қайси элатга тегишли бўлгани тўғрисида маълумот учрамайди. Бу бежиз эмасдир балки – даҳо шоир ва мутафаккирнинг ижоди ҳам, фаолияти ҳам бундай тор рамкаларга сиғмайди ва буни унинг ўзи ҳам яхши англаган. Яъни, Навоий – умуминсоний адабиётнинг буюк шоири, умумтуркий адабиётнинг даҳоси. Шу билан бирга, шоирнинг хонадони барибир қайсидир урукка мансуб бўлган, албатта.

Юқорида таъкидланганидек, Навоий мутафаккир сифатида ўзини бу омилдан юқори қўйган, аммо шоир, қўнгил кишиси сифатида...

Шеър – қўпинча қўнгилнинг қаърида (ҳозирги замон психология фани тушунчасида суггестия, подсознание – остки онг қатламида) туғилади ва шундагина энг чуқур туйғуларни ифодалайди. Бу нуктаи назардан юқоридаги байтда ғоят самимийлик билан “ўзбегим” дейилаётгани асло бежиз эмас.

Иккинчидан, Навоийнинг тили бугунги барча туркий тиллардан ўзбек тилига энг яқин эканлиги билан характерланади. Юқоридаги байт бу хусусиятнинг рамзий намунаси бўла олади: унда битта араб тилидан ўзлашган (“ҳалол”), битта форс тилидан ўзлашган (“гар – агар”) сўз учрайди, бошқа сўзлар эса қисман умумтуркий (она, сут, тутмоқ, кимиз), қисман бугунги ўзбек тилига хос (килмоқ, ичида), қисман ўзбек шеваларига мансуб (тобук, тўстағон, юкунмоқ).

Тасаввур қилиш мумкин: Ҳирот–Самарқанд йўлида бораётганида Навоий ўзбек уруғларидан бирининг хонадонида қўноқ бўлган, бу хонадонга мансуб навнихол қиз уни кимиз билан меҳмон қилган, бу ҳолат шоир қалбида муҳрланиб, байтнинг туғилишига сабаб бўлган.

Байтдаги санъатлар: юмор туғдираётган “она сутидек ҳалол” ибораси – *ирсоли масал*; **сут, тўстағон, кимиз** сўзлари – *таносуб*, “ҳалол – кимиз” жуфтлиги эса *тазод*.

Тушти кўзум¹ кўзунга,¹ қолди кўнгул¹ балоға,
Афғонки, икки ёндин¹ бўлди манга¹ бало кўз.

Валё бу тур'фадурким, гар ' фигони чар'х-дин ўт-сун,
У-л_ой но-з_уй'кусидин чиқ'мағунча Меҳ'р уйғонмас.

Мутуйибанинг ажиб намунаси: “Чарх – кечаю кундуз тинмай айланиб турувчи осмон ҳар канча дод-вой солгани билан, ул ой – гўзал ёр уйғонмас экан, Куёш чикмайди”. Ўша давр астрономик қарашларига кўра, осмон ичма-ич жойлашган сфералардан таркиб топган, етти сайёранинг ҳар бири, жумладан, Куёш ўз сферасига маҳкамланган ва у билан бирга айланган. Байтда ана шу қарашга нисбатан киноя бор: осмон айланса ҳам, уйкудаги гўзалга ҳалал бермаслик учун, Куёш чиқишга журъат қилолмайди.

Ўтуб иш-қ_ич'ра умрум, зо'ҳидо, қўй зуҳ'д иршодин,
Киши мундоғ_у-луғ санъат'ни улғайган'да ўрганмас.

Зоҳид – тарки дунё қилган, такводор; **зуҳд** – зоҳидлик, такво, тарки дунё қилиш; **иршод** – йўллаш, бу ерда: тарғиб.

Фортепиано, балет, гимнастика, фигурали учиш, арузда ижод қилиш ва шу каби олий санъат турларини эгаллашга кичик ёшдан киришилмаса, юксак натижага эришиб бўлмаслиги яхши маълум. Улардан фарқли ўларок, дунё хою ҳавасларидан воз кечиб, умрнинг қолганини тоат-ибодат билан ўтказишга қарор қилиш ҳеч қачон кеч бўлмайди. Навоий ғазалларида бунга даъват кўп учрайди. Байтда баён қилинган ҳолатда зоҳиднинг тарғиботига жавобан, “Менинг умрим (илохий) ишқ ичида ўтмоқда, бу эса расмийatchилик учунгина қилинган ибодат, риё аралашган такводорликдан афзал”, дея жавоб берилиши лозим эди. Бунинг ўрнига билдириляётган шоирнинг “баҳонаси” албатта табассум уйғотади.

Бизга ул маҳваш тилию кўнгли бирла ё-р_э-мас,
Кўнгли ичра ҳар неким – онинг тилида бо-р_э-мас.

Тилга келмон кўнглу-м_ўтинким, ма-нга ул бағри тош,
Тил била ғам ер, кў-нгул бирла вале ғамхо-р эмас.

Келмон – келтирмайман.

Чун дедим: “Зулфунг камандин бўйнума солғил!” – Деди:
“Итка бўлмас Каъба қандили танобидин марас”.

Таноб – ип; **марас** – боғич, бўйинбоғ (бу ерда галстук дейилса ҳам мазмунга мос тушаверади).

Қадимда Каъбанинг қандили жун арқон (чилвир) билан шифтга осилган. Кейинчалик бу мақсад учун чилвир зар ип қўшиб тўкилган. Бир йилда бир марта (асосан, ҳаж мавсуми ниҳоясида) қандил чилвири алмаштирилган ва ҳожилар унинг ипидан табаррук реликвия сифатида олиб кетишган.

Ҳар нечâ куй'сам у_л_ой кўн'глумни пайдо ' айламас,
Айласа ҳам ' ўлса_м_о_ни ' о_ш_коро ' айламас,

Ишвасидин ' илтифо_т_ах'волима зо'ҳир бўлур,
Зо_р_лиғ кўр'гузса_м_ан_доқ ' ишва пайдо ' айламас.

Қайда юзлан'сам жунун ҳан'гомасидур ' хал_қ_а_ро,
Ул чу етти ' кўз учи бир'ла тамошо ' айламас.

Муддатекур'ким, Навоий'дур аёғинг ' туфроғи,
По_й_бўсунг ' гар топар, ор'туқ таманно ' айламас.

“Бу муддат Навоий оёғингнинг чангичалик бўлди. Энди агар у оёғингни ўпишга ҳам муяссар бўлса бас, бошқа илтимос билан жонингга тегмайди”. Байтнинг юмори – “охирги илтимос”да: **пойбўс** сўзида бошқа – “остонада хизмат қилиш” маъноси яширин. Агар маъшуқа “охирги илтимоси экан, майли, хўп деб қўя қолай” деса, тилидан илинади – ошиқ “энди бир умр даргоҳингда хизматда бўлман” дея даъво қилишга ҳақли бўлади (94-саҳифадаги “Магар бу хийла била” деб бошланадиган байт билан киёсланг).

Лаъли шахди'га ҳаво қил'анда, эй жо'ним куши,
Гар десангим ' топмайин мах'лас, чибин ян'глиғ ёпуш.

Махлас – қутулиш, халос бўлиш. Бир байтга сиғдирилган образлар: махбуба лаби рангининг лаълга ўхшаши, таъмининг асалга ўхшаши, жон (кўнгил)нинг қушга ўхшаши, унинг ёр лабига ҳаво қилиши (хаёл кетиши), кўнгил қушининг мақсади – ёр лабига етгач, ундан ажралмаслик, асалга кўнган чивин ёпишиб қолиши, кўнгил қушига “чивиндан ўрнак ол” деб буюриш.

Тун·д_э·рур ул | бутки, қўймиш'мен бошимни | оллиға,
Қиблаға бош | индурурга | менда йўқтур | икки бош.

Тунд – 1) шиддатли, изгирин (шамол ҳакида), 2) аччиғи тез, ға-
забга мойил (одам ҳакида), 3) кайсар, саркаш; ковоғи солиқ (феъл,
характер ҳакида).

Образ Навоий замониға хос – севгили санамдай гўзал, аммо бут
каби бағритош, феъли тез, у ошиқдан хусниға сиғиниб бош эғиш-
ни талаб қилади. Юмор эса замонга боғлиқ эмас – “Бошим иккита
эмаски, ҳам у талабни, ҳам бу бурчни бажарсам”.

Анди·н_ай·ру | ўлмайин – кўр'ганда жон қил'дим фидо,
Қилмангиз таҳсинки, қилмиш'мен уёлғон'дин бу иш.

Телба кўнглум | қочса савдо | даштиға, ай'б_эт·мангиз –
Қилди ғам зин'дони ичра | кўп қабалғон'дин бу иш.

Савдо дашти – бу ерда: телбалик; **қабалмок** – камалмок.

Гарчи муҳлик | иш·қ_а·ро туш'тум, кўзумни | ҳам ўюнғ
Ким, бошимға | келди кўз ул | сори солғон'дин бу иш.

Муҳлик – ҳалок қилувчи, қотил.

Мас·т·лиғдин | элга юз сўз | дер, валё бир | сўз десам,
Кўз юмуб ҳам | мас·т·лиғ бир'ла ўзин ай'лар хамуш.

Хамуш – хомуш, хотири паришон.

Кўйидин ман'ъ_ ай·лар_эрдим, | чун ўлармен, | эй кў·нгул,
Эмди бердим | рухсатинг, ҳар | қайда борсанг, | бо·р хуш.

Жонға тахви'ф_ай·ладим тий'ғи ҳалоки'дин анинг,
Билмадим, бу | ишти·н_ул ўл'гунча миннат'до·р_э·миш.

Тахвиф – хавфга солиш, хавф билан кўрқитиш.

Жон Навоийга: “Ўз вақтида хавфдан – севиб қолишдан огоҳ ки-
либ, ҳалокатдан асраб колдингиз, ўлгунча сиздан миннатдорман”.

Эй Навоий, ¹хў·б·ларни ¹кўрма осон¹лиғ била
Ким, бировким ¹солди кўз, уз¹мак кў·нгул душ¹во·р_эмиш.

Кўрма осонлиғ била – бу ерда: 1) томоша қилишни осон деб билма; 2) калтаўйлик билан томоша қила кўрма.

Мен балият ¹ичрамен, эл ¹шо·д, гўё ¹чар·х·нинг
Эмди дар·д_ах¹лиға еткун¹ча балоси ¹қолмамиш.

Ё·р·ким қил¹мас жафою ¹жав·р – эрмас ¹раҳ·м·дин
Ким, манга кўр¹гузмаган жав¹ру жафоси ¹қолмамиш.

Эй Навоий, ¹гар вафоси ¹қолмамиш о¹нинг санга,
Ғам емаким, ¹ан·га ҳам хус¹ни вафоси ¹қолмамиш.

Сўнгги байт Навоийнинг ҳазили эмас, истехзоси бўлиши ҳам мумкин. Ҳарқалай, у кимдадир кулгу-табассум уйғотса, бошқа бировни ғамга чўмдирган бўлиши истисно эмас.

Эй жафогар, ¹бир вафо қил¹ким – иковлон ¹бўлғабиз
Мен жафо чек¹мактину сен ¹бевафолиқ¹дин халос.

Яхши таклиф!

Истасам бў¹са лабидин, ¹жон тилар жо¹нон эваз,
Кўнгли бирла ¹деса жонон ¹оздурур юз ¹жон эваз.

Кўнгли била – юрагидан чиқариб, астойдил.

Истадим вас¹лу вафо. Де¹ди: “Навоий, ¹қилмағил
Бу тамаъ. Қил, ¹гар қилурсен ¹мундин ўзга ¹ҳар тамаъ”.

Шарбат этсам ¹ширай жо¹ним зулоли ¹Хиз·р_и·ла,
Дер ачиғла¹нибки: “На ул¹дур чучук, на ¹бу ариғ”.

“Жонимнинг ширасини кўшиб Хизрнинг оби ҳаётидан шарбат тайёрлаб берсам, “Жонингнинг шираси ширин эмас, сувинг эса тик эмас” дея аччиқ қилади”.

Кўп жафо чек'тим кў'нгулдин,¹ еткурай де'сам жазо,
Топмағумдур ¹ кимса ул но'мехрибондин ¹ хў'б'роқ.

Киноянинг кинояси.

Магар бу ҳий'ла била по'й'бўсунг ай'лагамен –
Йўлунгда ко'мим эрур хо'ки о'с'тон ¹ бўлмоқ.

Юқорирокдаги “айламас” радифли ғазал байти билан қиёсланг.

Бул ажаблиқ'лардурур иш'қ'ич'раким ақ'л'анг'ламас,
Йўқ эса ис' сиз кўнгул о'ҳи недин бўл'ғай совуқ?!

Кулса оғзинг,¹ бўлса ҳам ё'руғ узоринг ¹ яхшиким,
Гунча хандон ¹ турфароқ, гул ¹ доғи хушроқ'дур очуқ.

Гунчанинг ёпик ҳолатидан бир оз очилгани чиройлироқ, гул-
нинг эса чала очилганидан тўла очилгани яхшироқ – хусни таълил.
Мисралардаги параллеллик эса – лафф ва нашр санъати.

Бир дам эрмас'ким висолинг ¹ истамасмен Тенгридин,
Бу ҳадисим ¹ қилмасанг бо'вар, эрур Тенг'ри тонук.

Ҳадис – сўз, калом; **тонук** – шохид, гувоҳ.

1-мисрада “илми бадий”да кайд этилмаган сўз санъати бор:
“Тангридан ҳар доим висолингни тилайман” деган фикр инкорни
инкор тарзида ифода этилмоқда.

Эй Навоий,¹ ул парий ўл'турса ҳам оз'дур сени,
Кимки инсон'дур, анинг маҳ'буби ҳам ин'сон керак.

Биринчи мисрада Навоий маҳбубасини парий дея алкамоқда,
иккинчи мисрада эса уни инсон эмас дея Мутойиба ҳамма за-
монда ҳам танқиднинг захрини юмшатувчи восита бўлган.

Берди муҳлик ¹ дар'д ишқу ¹ қўйди миннат ¹ жонима,
Мунча бўлғай ¹ жав'р'и'ла о'шиқни мамнун ¹ айламак!

Йигламоқдин¹ кўр бўл, эй кўз, фироқ айёмида¹,
Нечу-н ўзни¹ хўблар хуснига муътод айладинг?!

Зй-н ҳо-р, ах!бо-б, тортай¹ ҳаж-р-дин бир¹ тийра оҳ,
Ер тубига¹ ой ила кун¹ кўзгусин пинҳон қилинг.

Ойнага караб “уф”ланса, у ўпкадан чиқаётган ҳавонинг нами-
дан хира тортади. «Ой билан Қуёшни Ер орқасига яширинг, акс ҳол-
да, менинг “уф”лашимдан хира тортиб қолади» (муболаға санъати).

Биринчи мисрани ўта чўзиқ хижоларнинг аруздаги аҳамиятини
кўрсатувчи намуна деса бўлади.

Эй Навоий,¹ ум-р ў-туб ҳам¹ масту ҳам уйқудасен,
Ҳе-ч билмон¹ким сени уйғон дейин, ёҳуд ойил.

Билмон – билмайман; **ойилмоқ** – (мастликдан) хушига келмоқ.
Навоий замонида тилимизда мастликдан хушига келишни ифо-
далайдиган алоҳида сўз бўлгани қизик.

Эй Навоий,¹ гар сўзунгни¹ ё-р э-шитмас¹ – ай-б э-мас,
Турғони бирла қулоқдур,¹ ле-к э-шитмас¹ пан-д гул.

Айрим гуллар шакли қулоққа ўхшашига ишора қилинмоқда.
Иккинчи байт ҳусни таълил бўлиш билан бирга ташбихнинг таш-
бихини ўз ичига олади: гулнинг шакли қулоқ, аммо эшитиш қоби-
лияти йўқ қулоқ. Хулоса – ёрнинг қулоғи ошиқнинг сўзи учун том
битган. Бошқа бир байтда бунга гул косасига шабнам тушгани каби
ёрнинг қулоғига сув киргани сабаб қилиб кўрсатилган эди.

Гар Навоий¹ ишқи ортар¹ оҳидин, сен¹ ваҳ-м қил,
Ким ўчурур¹ шамъ-ни, гарчи ёрутур¹ ўтни дам.

¹ Бу мисра вазнга тушиши учун “кўр” сўзини ўта чўзиқ хижо тарзида ўқишга
тўғри келади. Аммо бу туркий арузга зид. Аслида “фироқ” сўзи олдида бир чузиқ
хижо хаттот эътиборсизлиги сабабли тушиб қолган-у матннинг сўнги икки рук-
ни аслида “то фироқ айёмида” ёки “ки фироқ айёмида” тарзида ёзилган бўлиши
мумкин.

Гар итти эса ! хаста кўнгул ! ғам ема, эй ақл,
Ғам еғали бор!дур чу Наво!ий, сенга не ғам?!

Бу ердаги музокарада уч томон иштирок этмоқда: **кўнгул** (маҳбуба томон равона бўлган) – **ақл** (унга ғам еб ўтирмаслик маслаҳат берилмоқда) – Навоий (тақдири ғам ейиш бўлган томон). Жонсиз нарсаларни жонлаштириш ташхис санъати дейилади. Масалан, “Эй сабо, холим бориб сарви хиромонимга айт” мисрасида сабо жонлантирилган, ҳатто сўзлашга буюрилган. Юқоридаги байтдаги каби кўнгил ва ақлни жонлаштириш – бу санъатнинг нодир намунаси, албатта.

Ўқ киби қад!дин кўруб аф!тода чун кўр_ўл-мадинг,
Эй, Навоий,! кўзларингда ! нўғи пайкон ! истарам.

Афтода – заиф, ҳолсиз йиқилган; **нўғ** – ўткир нарсанинг учи, санчиладиган қисми; **нўғи пайкон** – тиканнинг учи.

Шоир “рашк” сабабли ракибларини “баддуо” қилган мутойиба байтларни учратган эдик. Бу ерда “адолат” тикланмоқда – энди у ўзини ўзи “баддуо” қилмоқда.

Сўз санъатлари: ўқдай комат – ўқ – пайкон – нўғ, кўриб кўр бўлмоқ – кўзга тикан санчилмоқ.

Соқиё, май ! берки бу дай!ри кўҳан ав!зоида
Бўлди ўз но!донлиғимни ! англамоқ до!нолиғим.

Дайри кўҳан – хароб майхона, кўчма маънода: кўҳна дунё; **авзоъ** – тузилиш, аҳвол, бу ерда: тадқиқ этиш.

Ажойиб байт. Илмнинг чўккисини забт этдим, дея даво қилувчилар учун писанда.

Эй Навоий,! ё-р кўнгли ! меҳ-р-му қил!ди аён
Ё асар қил!ди анга ўт!луқ фиғоним ! – билмадим.

Нихоят!

Кўнгу-л_ит-ти,! кўзни доғи ! истарам аш!к_эт-са кўр
Ким, тилармен ! ҳарги-з_ул ю!зи қарони ! кўрмасам.

“Юзи қаро” – 1) қаёқларгадир дайдиб кетган кўнгил; 2) нима-ларгадир боқадиган кўз. Ғаройиб тазод: истарам (истайман) – тилармен (Шаклан бу икки сўз зид эмас, аммо иккинчи ҳолда кўрмаслик тиланмоқда).

Даҳр аро ' яхши-ёмон ' ичра бaсе ' қилдим назар,
Дилбарим'дин яхши йўқ, ' андоқки йўқ ' мендин ямон.

Назар қилмоқ – бу ерда: кузатмоқ.

Хонақаҳда ' тақвий_иб_риқ'йға май сол'дим ниҳон,
Айладим бай'тул-нашот, _ул'ким эди бай'тул-ҳазан.

Тақвий – такводорлар; **ибрик** – обдаста; **ниҳон** – яширин; **бай-тул-нашот** – шодлик уйи, **байтул-ҳазан** – ғам уйи.

Такводорлар сув ичадиган, таҳорат оладиган обдастага сув ўрнига билдирмасдан май қуйиб қўйиш! Сир очилгач, “Ғамхонангизни шодлик уйига айлантирдимми?” деб мириқиб қулиш.

Бу ҳам Навоий.

Эй Навоий, ' май хумиға ' сол мени май'хонада,
То фароғат ' бирла ул хил'ватда тортай ' дурдидан.

Дурд – майнинг куйкаси, хум (жом) тагидаги чўкинди. Майга пули қолмаган мижозлар ичган. Мажозий маънода: ўзликдан батамом кечиш рамзи.

Лабға майдин ' ран-гу майга ' лаъ-л-дин жон ' бах-ш-лиқ
Бермаса, гул'ран-г майдин ' не учун ол'мас лабин?

Кўнгил, **манга** каби туркий сўзларда “нг” харфлар жуфтлиги битта товуш (ҳалқаро транскрипция тизимидаги белгиси п) тарзида ўқилиши керак: **кў-нгил**, **ма-нга**; иккинчи томондан, **ранг**, **зангори** каби форс тилидан ўзлашган сўзларда у “н” ва “г” товушларига ажратиб ўқилади: **ран-гин**, **зан-гори**. Хусусан, иккинчи мисрада ранг сўзи ўта чўзиқ ҳижо ҳосил қилмоқда.

Донай хо'линг терарга ' қўйма кўнглум ' булбулин -
Ким, тиларким ' ўпса бу таз'ви·р_и·ла ҳус'нунг гулин.

Тазвир – алдаш, найранг, баҳона.

Яна бир қувноқ байт. Шоир маҳбубасига “акл бўляпти” – қуш мош донасини чўкигандай кўнглим холингни ҳавас қилса, “йўк” де, чунки аслида шу баҳонада ҳуснинг гулини (юзингни) ўпмоқчи.

Навоий топ'масâ, юз қат'ла ўлгай,
Исинг бир қат'ла ҳар соат ' сабодин.

Қатла – марта.

Эй Навоий, зулфининг таърифига туштунг магар
Ким, сўзунгнунг тори ҳам бўлди паришон, ҳам узун.

Сочнинг тори – соч толаси, **сўзнинг тори** – сўзлаш усули, тарзи. **Сўзнинг паришон бўлиши** – 1) пойинтар-сойинтар бўлиши; 2) ҳаяжонли бўлиши. **Сочнинг паришон бўлиши** – тўзғиши; **сўзнинг узайиши** – 1) сўзловчи сўз калавасининг учини йўқотиши; 2) мактовнинг поёнига етказиш қийинлиги.

Бошиға, де'самки, эвр'луб, ўпай то'бонини,
Во-й·ким, ҳар ' дам аёғ тор'тар бу саргар'донидин.

Гар ғазаб вақти қўлиға туштуму тийғи яланг,
Бо·к_э·мас, олманг мени ул қотили бебо·к·дин.

Бок эмас – ҳеч қиси йўк, майли; **бебок** – ҳайиқмайдиган, истиҳола қилиб ўтирмайдиган; **тийғи яланг** – қиличи кинидан суғурилган.

Мас'т_а·гар майхонада ўл'дум – мени, эй ' дўс·т·лар,
Май била юб,' боғлангиз наъ'шим белини ' то·к·дин.

Ўлдум – бу ерда: агар ўлсам; **юб** – ювиб; **наъш** – мурда қўйилган тобут.

Жунун тоши ¹ бошингга ёғди деб таъ·н_эт'ма, эй носих,
Тасаввур қил'маким, бу сар'занишлардин ¹ уёлғаймен.

«Эй насиҳатгўй: “ишқ сабабли ақлу хушингдан айрилдинг, кўчадан ўтсанг, сени жинни деб болалар тош ота бошладилар, кара, қай аҳволга тушдинг”, деб таъна қилма. Агар бу гаплардан уялиб, эсини йиғади деб ўйласанг, янглишасан».

Байтнинг нуқтаси – киноя: “Бошингга жунун тоши ёғилапти, дейсану ўзинг таъна тоши отасан. Наҳот таъна тоши болалар отган тошдан ёмонроқ тегишига ақлинг етмайди?”

“Нигоринг гар ¹ борур, бот кел'гусидир, е'ма ғам”, – дерсиз,
Ҳамоно со'ғинурсизким, ¹ ме·н_ул келгун'ча қолғаймен?!

Соғинмок – бу ерда: ишонмок, ўйламок.

Тушта лаъ·лин ¹ кўрдум, уйғон'май дебон қай'ғудамен,
Урма дам, эй ¹ су·б·ҳ·ким, бир ¹ дам чучук уй'кудамен.

Эй Навоий, ¹ шар·т қилдим'ким қутулсам ¹ ҳаж·р·дин,
Неча кўнглум ¹ десаким, иш'қ_о·р·зу қил, ¹ қилмайин.

Истасам лаъ·линг майин, ҳар ¹ дам берур ху'но·б чарх,
Мен ху·д_ўз ко'мим била май ¹ ўрниға қон ¹ истамон!

Дема: “Ашқинг ¹ нега гулран'гу кўзунг гул'фо·м_э·рур?”
Ҳе·ч кимнинг ¹ ёри гулрўю гуландо'м_ўл·масун.

Иш·қ_а·ро Фар'ҳоду Мажнун'ни ме·нга ўх'шатмангиз
Ким, алар ҳам ¹ мен киби рас'вои бадно'м_ўл·масун.

Эй харобо'т аҳ·ли, гар сиз ¹ маст_ў·луб, мен ¹ бўлмасам,
Ай·б_э·мас, нев'чунки сиз май'хора, мен хун'хорамен.

Сўз деган эр'мишки, бир сўз ¹ деб ўлукни ¹ тиргузай,
Эй кў·нгул, мен ¹ худ дамё нақ'д_ўл·ду·м_ул сўз ¹ рашкидин.

Ул куёш чун'ким бўлур кун'дуз аён, оқ'шом ниҳон,
Кеча ҳажри'дин Навоий 'ўлди, кундуз '– рашкидин.

Дема: “Менсиз ' нечукдурким ' сени ўлтурма'ди қайғу?”
Санга йўқтур ' хабар – мен худ ' ўлубмен уш'бу қайғудин.

До·с·тоним'ни деманг ё'р·ға, невчун'ки гаҳе
Йиғлатур, гар'чи гаҳе кул'дуру·р_ул аф'сона.

Бу байтда Навоий девонларида ўқиганни йиғлатадиган ҳам, кулдирадиган ҳам шеърлар борлиги таъкидланмоқда. Бунга қўшимча қилиб қайд этиш жоиз: бир томондан, Навоийнинг айнаи бир байти ҳам кулдириб, ҳам йиғлатиши мумкин, иккинчи томондан, Навоий шеърларининг мутлақ кўпчилиги фалсафий мазмунда – йиғлатиш ё кулдиришга эмас, тафаккур қилишга қаратилган.

Дедимки: “Ўл'турасен ишқ_а·ро недур ' гунаҳим?”
Дедики: “Ишқ_ди·н_ор·туқ ' яна бўлур'му гуноҳ?!”

– Кўзумга кир'ди хаёлинг ' сириш·к кас'ратидин.
– Қачон ёғин'да қилибтур ' киши булут'ни паноҳ?

Сиришк касрати – кўзёшнинг кўплиги.

Ҳар гуҳарким ' васфида соч'ти Навоий ' назмидин,
Ул парий де'вона деб бир ' то·ш_о·тар по'дошиға.

Гуҳар – гавҳарлар, бу ерда: гўзал ва ноёб шеърлар; **васф** – таъриф, мактов; **тош отиш** – бу ерда: танқид қилиш, камситиш, нуксон ахтариш; **подошиға** – эвазига, мукофотиға.

Навоийнинг каромати: у назмда жавоҳирлар қолдирди, эвазига “оригинал эмас”, “форсчадан таржима”, “анъана рамкасидан чиқа олмаган”, “ўқиш қийин”, “тили тушунарсиз”, “ғамгин”, “модадан колган”, “замонавий эмас” дея тошлар отилади...

Эй Навоий, ' дерсе·н: “Ул қо'матни кўнглунг'дин чиқар!”
Не ниҳо·л_ўл'туртайин ул' сарви дилжў ' ўрнида?!”

Дилжў – кўнгил сўровчи, меҳрибон.

Бу ерда ҳам **шаҳс–кўнгил–ақл** учлиги ўзаро баҳс қилмоқда.

Шеърда кимгадир мурожаат этиш, агар санъаткорона бўлса, иржио деб аталади. Хусусан, бу байтда “Эй Навоий” деб шоир ўзига ўзи мурожаат этар экан, аслида лирик қаҳрамонга “Ул қоматни кўнглингдан чиқар” дея насиҳат қилувчилар устидан киноя қилмоқда.

Ваъда айлаб ¹ вас·л, жисми ¹ нотавоним ¹ ўртама,
Келмагунгдур, ¹ интизо·р ¹ ўтиға жоним ¹ ўртама.

Қилма нисбат ¹ хў·б·лар бир!а Навоий ¹ деб мени,
Тухма·т ¹ ай·лаб ¹ ҳар замон, эй ¹ бадгумоним, ¹ ўртама.

Сўнги байтда Шоир ўз таҳаллусидан ийҳом ясамоқда: **наво** сўзининг куй, садо маъносидан ташқари умид, насиб, баҳра маънолари ҳам бор. «“Навоий, яъни умидига етган, орзу қилган нарсаларидан баҳраманд” деб, менга тухмат қилма, мен асли бенавоман». Бу мисолда Навоий сўзи ҳам кичик ҳарф билан (сифат тарзида), ҳам бош ҳарф билан, яъни таҳаллус сифатида ўқилиши керак (тахлис санъати). Ўқувчи эътиборини, шунингдек, 1-мисрадаги инверсияга қаратамиз: “Мени навоийи деб хўблар билан нисбат қилма”.

Бўлганингда ¹ ме·ҳ·мон, ¹ ўл!са Навоий, ¹ не ажаб,
Чекти чунки ¹ олли·нга бо!ру йўқин жо!ниғача.

Дўза·х ¹ ах·ли ¹ ғам емангким, ¹ дўс·т раҳми ¹ келгудек
Келгу·м ¹ ул ён ¹ оху ашким!дин ажаб тў!фон била.

“Эй дўзах ахли! Қачонгача оловда ёнамиз, деб ғам еманг – киншининг яқин дўстига раҳми келгани каби кўз ёшимдан бир тўфон билан ёнингизга бораманки, у дўзахингизнинг оловини пасайтиради” (Ўчириши ҳам мумкин, валлоҳу аълам).

Бундай байтларни шарҳлаш имконимиздан ташқари. Гарчи байтдаги мурожаат мутоийбадай туюлса ҳам, аслида руҳият бутунлай ўзга – унда Навоийнинг қалбини бир умр ўртаган бу дунё ғалваларига муносабат эҳтирос билан ифодаланган. Ҳеч шубҳасиз, буюк зотнинг қалб нидоси.

Икки бошим | бўлмаса, икки кўнгуллик | ёр-ни
Севмагаймен'ким, бало ур'сун мукаррар | бошима.

Яна бир ажиб байт. Мазмуни оддий – “икки кўнгуллик ёрни севиб бўлмайди”. Оддий фикр, аммо у байтда қандай ифода этилмоқда: икки кўнгуллик ёрни севиш – одамнинг иккита боши бўлишидай ақл бовар қилмайдиган иш. “Бордию хатто бошим иккита бўлган тақдирда ҳам икки кўнгуллик ёрни севсам, у бошимга ҳам, бунисига ҳам бало урсин”.

Эй Навоий, | то сени то'нибме-н_афғон'дур ишим,
Жонима раҳ'м_эт – мени сен | боре эмди | тонима.

Тонибмен – танибмен; **тонима** – танима.

То бўлуб бе'худ Навоий'дек қилай де'воналик
Ким, тараххум | қилмаса, қил'гай тамошо | ул парий.

Бехуд – ўзини (хушини) йўқотган; **тараххум** – раҳмдиллик.

Вои-з_ай-лар | васфи жаннат | ичра Кавсар | бодасин,
Бўл Навоий | мас-т, хоҳи | мундоғи, хо'ҳ_ан_доғи.

Вои-з – ваъз айтувчи, тарғиботчи; **васф** – таъриф, мактов; **Кавсар** – жаннат ариғи. Ақидага кўра, кавсарнинг бир тармоғидан асалли сут, бир ирмоғидан эса узум шарбати оқар экан.

Ко-ш санчил'са ики кў'зума кўюнг | тикани,
Кирпикинг игнаси бирла | чиқарур бўл'са-нг_а-ни.

Чун сў-з_ай-тур'сен лабинг тит'рар ғазаб қил'ган чоғи,
Рос-т андоқ'ким, сабо тах'рикидин – гул | яфроғи.

“Мендан ғазабинг келган чоғда сўз айтар экансан, лабларинг титрайди – худди ел эсганда гулнинг гулбарглари титрагани каби”. Ўхшатишда ҳам юмор, ҳусни таълил санъатида ҳам юмор ва байтда тасвирланган ҳолатда ҳам юмор. Хуллас, юмормисан юмор.

Эй Навоий,¹ гар десанг кўр¹май жафо, бўл¹моқ керак
Хўб¹лардин,¹ балки мутлақ¹ насли одам¹дин нари.

Дах¹р¹чун буз¹ди мени – мен¹ ҳам мукофот¹ай¹ладим,
Ўтқариб о¹ҳимни бар¹қ,¹аш¹кимни тўфон¹дин дағи.

«Дунё менинг (ҳаётим, тақдирим, кўнглим уйин) бузган экан, мен ҳам уни “мукофотладим” – оҳимни унинг яшинидан ҳам кучлироқ, кўз ёшимни тўфонида ҳам даҳшатлироқ қилиб, ўзини буздим». Навоийнинг охи – шеър, ашки – шеър.

Ёзғурур ҳар¹ дам мени ул¹ қоти¹л¹ўл¹тур¹гум дебон,
Ўлтурур ҳар¹ дам мени бал¹ким анинг ёз¹ғурмоғи.

Ёзғирмоқ – 1) айбламоқ, зуғум қилмоқ; 2) йўқламоқ.

Билмайин ҳус¹н¹аҳ¹лидин қил¹дим тамаъ рас¹ми вафо,
Йўқ алардек¹ бевафо, ан¹доқки нодон¹ – мен каби.

Гар Навоий¹ деса: “Ичмон,¹ ки қилибмен¹ тавба”.
Йиқибон бўғ¹зига қуй бир¹ тўла жо¹м,¹эй¹ соқий.

“Ичмон, ки ...” – “ичмайман, чунки...”. Мутойиба, албатта. Агар бугунги ўқувчи мутойиба деб тушунмай, чиппа-чин ишонса – мутойиба устига мутойиба.

Баски кўнглум¹ни фалак маж¹руҳу вайрон¹ истагай,
Истарам ўл¹макни андоқ¹ким, ўлук жон¹ истагай.

Гар ўғурлук¹ истамас лаъ¹линг дағи жон¹ нақдидин,
Бас недур ўғ¹ри киби пай¹васта қошинг¹ хамлиғи?!

Ўғри нимадир ўмаргач, қўлтиғига тиқиб, билиниб қолмаслиги учун эгилганча қочаётган ҳолатига ишора.

Жавридин ул¹ нав¹ъ хушмен¹ким ўлум ҳо¹ли бўлуб,
Ваҳ¹м¹э¹тармен¹ким, кўруб но¹гаҳ тарахху¹м¹ай¹лагай.

Навоий тар'ки иш-қ_эт-тим, ¹ деса бутманг'ки, бутмаслар
Киши ҳар сўз ¹ эшитса ус'ругу дево'надин доғи.

Бутмак – бу ерда: қабул қилмоқ, ишонмоқ.

Иккинчи мисранинг охирини аввалги саҳифадаги “**Ўтқариб оҳимни барқ, ашқимни тўфондин дағи**” мисраси билан қиёсла-
сак, бир сўз (доғи-дағи=тағин) икки хил шаклда ёзилганини кўра-
миз. Бунинг боиси – биринчи ҳолда сўнгги руکن **фoйилун** қолипда
бўлиб, иккинчи ҳижо қисқа, иккинчи ҳолда эса сўнгги руکن **мафoъ-
ийлун** қолипда бўлиб, учинчи ҳижо чўзикдир. Худди шу сабабга
кўра **танибмен** сўзи **тонибмен**, **танима** сўзи **тонима** шаклида ёзил-
ган эди.

Эй Навоий, ¹ фақ'р мулкин ¹ тут ғанимат ¹ зи'н ҳор
Ким, ғиною ¹ салтанатнинг ¹ кўптурур дар'ди сари.

Фақр мулки – бирор нарсага эҳтиёжманд бўлмай, беилинж
яшаш саодати; **ғино** – бойлик.

Байт мазмуни тасаввуфий, ҳатто чуқур фалсафий руҳда, мут-
лақо юмордан холи. Байтнинг табассум уйғотувчи хусусияти – На-
воий ўз асридан туриб замон ўтган сайин “дарди сар”га берилиб
бораётган инсоният устидан истехзо қилаётганида.

“БАДОЙИЪУ Л-ВАСАТ” ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Пан·д_э·шитмай,¹ кўру·б_о·ни,¹ юз балоға ¹ учрадим,
Кўзларим чиқ·сунки, юз мун·ча сазо кам·дур манга.

Масканинг ис·тар, Навоий,¹ нася жаннат ¹ аҳли зуҳд,
Мунча-ўқ бў·лур тафовут ¹ олиму жо·ҳил аро.

Мунча-ўк – шунча ҳам, шу қадар.

Эй Навоий,¹ тонма, гар дер ¹ ул парий Маж·нун сени,
Оши·қ_ўл·ғай·му парийға,¹ улки мажнун ¹ ўлмаса?

Биринчи мисрада **парий** – парийдек гўзал маъносида, иккинчи мисрада **парий** – гўзал қиз киёфасидаги жин (тажнис). Шунингдек, биринчи мисрада Мажнун – ҳам сифат, ҳам ўхшатиш, иккинчи мисрада эса факат сифат.

Лаъли кўнглум ¹ҳолини сўр·ғоч, тирилдим ¹ҳаж·р_аро,
Не бало бор ¹эрми·ш_онинг ¹лаълининг сўр·моғи хўб?

«Ҳажрдан ўлиб бўлган эдим, лаъли (яъни лаблари, оғзи)дан “Кўнглунг қалай?” деган сўзлар чикқанини эшитиб, қайта тирилдим. Лаълидан ўптирганда, нима бўлар эди?» **Бало** сўзи ижобий маънода келаётганига эътибор беринг.

Дема: “Бу о·ламда ул ой ¹хў·б ё жан·натда хур?”
Кўрмамишмен ¹ андагин, бо·ри эрур мун·доғи хўб.

Иш·қ·дин кўп ¹ маърифат хар·ж_ай·лади Маж·нун манга,
Бўлмаса маж·нун, қилурму ¹ хар·ж, мендин ¹ ўрганиб?

Маърифат харж этмок – бу ерда: таълим бермок.

Мутуйиба: “ўзимдан ўрганиб, ўзимга ўргатмокчи”. Лекин шунчаки мутуйиба эмас. Навоий “Лайли ва Мажнун” достонида Мажнун образига ишк маърифати ғоясини сингдирган. Бу дostonни ўкиганда хар сафар ўзи қаттиқ хаяжонга тушган. Бу бесабаб эмас. Камина дoston қаҳрамони бўлмиш Мажнун тимсолида Шоир ўзининг мажозий образини яратган деб ҳисоблайди¹. Агар бу тезис ўринли деб фараз қилинса, у ҳолда Мажнун мажнунми ё Навоий, мажнунликни Навоий Қайсга ўргатганми ёки Мажнун Навоийга – тафовут бўлмайди.

Вафо андоқки қочти ул¹ жафогардин,¹ агар мен ҳам
Қоча олсам,¹ яна ишқин¹ ҳавас қилмай¹ хато айлаб.

Демон даврон¹ аро йўқтур¹ вафо айлаб¹ вафо кўрган.
Ки, йўқтур минг¹ жафо тортиб,¹ қутулган бир¹ вафо айлаб.

Юмор, аммо нақадар аччик!

Кўнгулким, рўз-горимни қорартиб бўлди овора,
Топилса, кездурай даврон¹ аро, юзун¹ қаро айлаб.

Эй Навоий,¹ бевафо давр_аҳ_лиға индурма бош
Ким, қолур қо_шида бо_ш_индурган эл бўй_нин қашиб².

Бош индурмак – бу ерда: ишонмок, суянмок; **бўйин** (қаншар)
қашимок – бу ерда: афсусда қолмок.

Андоқ латиф_мудур тани_ким, ичса жо_ми май,
Борур танида қурсоғи_ға тегру бил_гуруб.

Қурсоғиға тегру – меъдасига етгунча; **билгуруб** – билдириб,
бу ерда: кўриниб, сезилиб.

¹ “Мажнун муҳаббати”, “Тафаккур”, 2002, 1-сон.

² Девон нашрларида “Ким, алар қошида бош индурган эл бўйинин қашиб” тарзида берилган.

“Ўлса, – деб эрдинг, – Навоий,¹ тиргузай васлим била”.
Билтур ўлганлар била о'ни баробар¹ бўлди, тут.

Билтур – бултур, бир йил аввал; **тут** – ҳисобла.

Хонақоҳ, шайх¹и ушатти¹ соғарин, эй¹ пири дайр,
Сен каромат¹ кўргузуб, рағмиға тавбам¹ни ушот.

Рағмиға – аксига, жўрттага, атайин, жавобан.

Байтнинг энг юзадаги риндона талқинига мутойиба хос: “Эй пири дайр (майхона эгаси), хонақоҳ шайхи ичишдан тавба қилиб, қадахини ерга уриб синдирди. Ундан аввалроқ мен ичмасликка тавба қилган эдим. Унинг қилмишига жавобан сен шундай иш тутки, мен тавбамни синдирай”. Бироқ аслида ҳазил тагида тасаввуф ғояси яширин: “Эй пири муршид, йўл излаётган шайх чалғиди - мақсадга элтувчи факру фано йўлидан оғиб, юзаки тақвою ибодат йўлига кирди. Кароматингни кўргиз – унинг қасдига мени факру фано водийси сари йўлла”.

Бошқа ғазалдан олинган мана бу байт мутойибани давом эттиradi:

Недур, эй шайх,¹ ушатмоқ соғаримни?
Бутун қил, бо'р¹ эсанг аҳли¹ каромат.

Чиқти жон, қо'шима жонон¹ киргач,
Ким ҳалок ўлғон экин жон¹ киргач?

Ҳақиқатан ҳам?

Чун хумо'р¹ илғимни қилди¹ раъша, жоно,¹ оғзима
Нетти ўз илғинг била тутсанг солиб¹ саҳбо қадах?

Раъша – титроқ; **саҳбо** – қизил май.

Шўхлардин¹ баъзи олса¹ жону баъзи¹ берса жон,
Сен қилурсен¹ иккисин, ваҳ,¹ сен киби бўлғайму шўх?!

Май неча тал'х_эр·са, хижрон ' шарбатича ' тал·х_э·мас,
Заҳри қотил, ' онгламон, бўл'гайму ул миқ'до·р талх?!

Талх – тахир, аччик.

Ушатти ши'шаю жому ' қадахни баз'м_ич·ра,
Ўюн тарий'қини тифло'на айлади ' ул шўх.

Ўюн – ўйин, ракс; **тифлона** – болаларча (шўх, кувнок, шумлик билан).

Чу олди ўй'нағали нақ'ди ҳушу саб'римни,
Яна топил'мадилар – то ' на айлади ' ул шўх?

Бу ерда ҳатто кофияда ҳам юмор бор. Ғазалдаги бошқа кофиядошлар билан киёсланг: **девона–афсона–тифлона–майхона–дона–то на.**

Ўзин шаккар ' деса, лаъ·линг'га монанд,
Қилай тишлаб ' ани паркан'д·парканд.

Лабинг ўпмак'ка ҳаддим йўқ, ' бўлубмен
Тахайюл бир'ла ўпмаклик'ка хурсанд.

Қатлима чиқ'ди этак бел'га уруб, тий'ғ чекиб,
Қон тегардин ' ая·б_эркин ' этагин ул ' жаллод?

Кўнглум гадо'ли·ғ_ай·лар, ' оғзингни гар'чи топмас,
Йўқ ваъда бир'ла они ' қилсанг не бўл'ди хушнуд?

“Ваъда бериб, вафо қилмайсан” деган дашном эшитавергандан кейин...

Деди·нг_ўлтур'гум Навоий ни·ю айлар'сен ҳаял,
Ул ҳу·д_ўл·ди ' интизо·р_ич'ра, бу не их'мо·л·дур?

Ҳаял – кечикмоқ, пайсалга солмоқ; **ихмол** – бепарволик, суст·кашлик.

Эй ху-ш_ул-ким,¹ келди андоқ¹ масту борди¹ мас-т-ким,
Топмади мутлақ на келган¹дин, на боргон¹дин хабар.

Ул парий ҳаж¹ринда мен де¹вона чексам¹ ўтлу-қ_оҳ,
Эй малак, гар¹ бўлмасанг во¹қиф, қанотинг¹ чурканур.

Чурканмак – куймок. Ҳозир шевада сақланиб қолган бу сўз пат, жун матохнинг чети ёлинда куйиб, чизғанақ бўлиб қолишини билдиради. Навоий уни гўзал байт воситасида адабий тилга кири-тиб кетган:

“Эй малаклар, огоҳ бўлинг, тагин менинг оҳим ўтидан қано-тингиз куймасин”.

Навоий охидан фаришталар қанотининг куйиши – муболаға-мутойиба, аммо у ижод қилганда илҳом малаклари атрофида парво-на бўлиб, бири калам, бири довод (сиёҳдон) тутиб турганига шубҳа йўқ. Балки “Қанотимиз чурканса ҳам майли” дейишгандир...

Тонглағи кав¹сар учун, дер¹сен, букун май¹ ичмагил,
Тек тур, эй зо¹ҳид, Навоий¹ сен киби но¹шиймудур.

Тонглағи – эртанги, келгусидаги; **Кавсар** – жаннат булоғи, ариғи; **букун** – ҳозирги пайтда; **ноши(й)** – бу ерда: маълумотсиз.

Тарихий манбалардан Алишер Навоийнинг тоат-ибодат фарз-ларини тақво билан адо этгани яхши маълум. Унинг ҳаёт тарзини жамиятда тутган юксак мавқеси, беҳисоб мол-мулки билан солиштириб, анча-мунча зоҳидникига нисбатан ҳам тақводорона бўлган дейиш мумкин. Бу ҳолат байт мазмунига зид эмасми? Навоий ҳақиқий иймон инсоннинг кўнглида, қалбида бўлиши лозим, ҳақиқий тоат-ибодат – банданинг Парвардигор билан яккама-якка мулоқотидир, деб ҳисоблаган ва ўз тақводорлигига бино кўювчи-ларни, зоҳидлигини пеш қилувчиларни табиатан суймаган, улар-нинг самимийлигига ҳатто ишонкирамаган (валлоху аълам).

Педагогика, психология, этика каби фанлар тажрибаси тас-диқлайдики, панд, насихат, ваъздан кўра шахсий ибрат кучли-роқ тарбиявий аҳамиятга эга бўлади. Баҳоуддин Нақшбанд каби шайхларга нисбатан элу юртнинг ихлоси уларнинг зоҳидлиги ва тақводорлиги намойишкорлик, ўзига бино кўйиш, таънадан ҳоли бўлгани туфайлидир.

Эй ху·ш_ул, ким | бошининг о'стидадур дил'бар қўли
Ким, Навоий | кечалар бо' рй ў·з_ил·гин | ёстанур.

Бу байтда иртижо санъатининг яна бир оригинал намунасини ўқиймиз: “Эй, дилбарининг қўли бошининг остида бўлган бахтли одамлар!” Бунда Шоир ўз тақдирини (дунёдан ёлғиз ўтаётганини) уларга карама-қарши қўяди (*тазод* санъатининг нодир намунаси – ҳолатни ҳолатга ва шу оркали тақдирни тақдирга қиёслаш). Байтни, шунингдек, **қўл–илик, бошни қўйиш–ёстанмоқ** синоним сўз ва иборалар безаб турибди. Ниҳоят, унда *тажнис* санъатининг камдан-кам учрайдиган намунаси қўлланган: **ким** – биринчи мисрада олмош, иккинчи мисрада ким (ки) юкламаси.

Мазмунан эса... Бу байтни мутойиба деб ҳисоблаш густоҳлик бўлиши ҳам мумкин.

Ўйға·й_эр·дим | кўзни тирноғ | бирла, билсам | эрдиким,
Бир назардин | бошима мун'ча балолар | келтурур.

Чу нўши вас'ли аро заҳ'ри ҳаж·р_э·зил'мишдур,
Анинг бу шарбатидин ав'ло айламак | парҳез.

Сени кў·р_ай'ла·б,_эй кўз, эй | кў·нгул, солсам | сени ўтқа,
Муҳиқменким, | манга сиз бо'иси дарду | балодурсиз.

Муҳиқмен – бу ерда: аминман, ҳакман.

Яна бир ажиб байт, ададини санаб уддалаш мушкул санъатлар...

Насиҳат аҳ'ли, ўлтурманг | дамо-дам иш'ку дар·д_аҳ·лин,
Демай бедар'д·сиз, биллаҳ'ки, дарди бе'даводурсиз.

Ё Оллоҳ!

Кўзу кўнглум'дин балолар'га йўлуқтум, | ко·ш·ки
Итса бесо'мон кў·нгул, кў'р_ўлса йиғлаб | зо·р кўз.

Итса – кетса, йўқолса; **бесомон** – гангиган, паришон, ўзида йўқ.

Ҳаж·р тийғи бирла урма ончаким, кўрсун сени,
Ҳар не қилсанг қил, чу топти давлати дийдо·р кўз.

Навоийнинг “илтимос”и: “Қийналиб-қийналиб, кўз охири дийдоринг давлатини топди, энди нима қилсанг қил, фақат яна хижронга йўлиқтирма, токи у (яъни кўз) юзингни кўриб турсин”.

Насрий баёнда муҳим нукта (нозик маъно) тушиб қолди: хижрон туфайли кўзни ёр жамолини кўришдан маҳрум этиш тиг санчиб кўзни кўр қилишга тенглаштирилмоқда.

Кўзу кўнглунгга, десанг, ул ! етка·ч, о·фат ! етмасун,
Саъ·й э·тиб тўх·тат кўнгулни, ! асрағил зин·ҳо·р кўз.

Биринчи мисрада етмоқ феъли тазодли тақрир ҳосил қилмоқда. Бу мисрада, шунингдек, инверсия мисрани ўйноқи вазнга туширмоқда: “Кўзу кўнглингга ул еткач = кўзу кўнглинг у парийнинг жамолига еткач, кўзингга ҳам, кўнглингга ҳам офат етмасин”, десанг ...

Сизга ҳам, эй ! ишра·т аҳ·ли, ! қолмағай жо·ви·д васл,
Буки зул·м ай·лаб, Навоий·ни ародин ! сурдунгуз.

Жовид – бу ерда: мудом, ҳар доим.

Эй фалончилар, Навоийни орангиздан сурдингиз – айшу ишрат, “сарик” матбуот, кўшиқ, кино, интернет каби вақт ўтказишнинг енгил-елпи воситаларини деб, унинг асарларини ўқимай қўйдингиз. Билмайсизки, сиз бу билан Навоийга эмас, ўзингизга зулм қиласиз. Унутмангизки, ишрат – нафс озиғи бўлиб, шайтоннинг қуролига айланиш хавфи бор. Навоий асарлари эса ҳақиқий саодат сари етаклайди.

Нозанинлар, ! бенаволар·га тарахху·м ай·лангиз,
Лут·ф а·гар йўқ·тур, ғазаб бир·ла тақаллу·м ай·лангиз.

Яна бир оригинал тилак!

Эй муғанний·лар, Навоий ! мас·т э·ди – ке·ч уй·ғонур,
Они уйғот·моққа бир дил·каш таранну·м ай·лангиз.

Яъни, инсон қалбини уйғотиш учун карнай, ноғора, микрофон, овоз кучайтиргичлар эмас, бир дилкаш тараннум керак.

Ўлмакимни ' билмайин гўё де·р_эр·миш ' ул парий
Ким: "Нечâ тун'дурки·м, _ул де'вона фарё'д_ай·ламас?"

По·й·бўсунг ' ваъдасига ' жон олиб, дер'сен манга:
"Ҳожатингни ' илтимос эт!" ' Ваҳ, неҳожат ' илтимос?!

Замона қил'ди мени го'ҳ масту, гаҳ ' махмур
Ки, бир замон ' ма·й_а·гар берса, бир замон ' бермас.

Мумтоз шеъриятимизда **май** ва у билан боғлиқ барча тушунчалар (**аёқ, жом, мастлик, махмурлик – хумор бўлиш** ва ҳоказо) оддий маъносида тушунилса, бу ғазалнинг риндона талқини бўлади. Бундай талқин, одатда, ғазал байтида ифодаланган туйғуларнинг энг сиртқи қатламини ташкил этади. Шеър фақат риндона руҳда ёзилган бўлиши истисно эмас – бу мавзу Шарк адабиёти учун анъанавийдир. Ғазал ёки рубоий риндона бўлиши мумкинлигидан ташқари бу мавзуга бағишланган алоҳида соқийнома деган жанр ҳам мавжуд.

Соф риндона шеърлар Навоий ижодида ҳам оз эмас – ушбу китоб учун териб олинган байтларнинг талай қисми худди шу турга мансуб. Диккатга молик жихати шундаки, Навоий риндона байтларда анъана туфайли сийқаси чиқиб кетган бу мавзуга бутунлай “теша тегмаган” образлар, нодир санъат намуналари билан янги ҳаёт бағишлаган. Қолаверса, айнан мана шу турдаги байтлар алоҳида ҳазил-мutoйиба руҳи билан ажралиб туради.

Шу билан бирга назарда тутиш лозимки, сиртдан риндона байтларнинг катта қисми аслида бошқа – чуқурроқ маънога эга. Бунинг ёркин мисоли – “Хазойину_л-маъоний”нинг биринчи ғазали бўлиб, у шундай матлаъ билан бошланади:

Ашрақат мин акси шамси-л-каъси анворул худо,
Ё·р аксин майда кўр деб жо·м·дин чиқти садо

Ғазалда **май, жом, соқий, дайр, муғбача, майхона, майга ташналик** устида баҳс юритилса ҳам, аслида мазмунан батамом тасаввуф руҳидадир (А.Рустамов, Адиблар одобидан адаблар. Тошкент, “Маънавият”, 2003, «Хазойину_л-маъоний”нинг фотиҳаси» боби).

Юқоридаги мисолга қайтайлик:

Замона қилди мени гоҳ масту, гоҳ махмур
Ки, бир замон май агар берса, бир замон бермас.

Сиртдан риндона бу байтдаги май, мастлик ва махмурлик тушунчалари кўчма маънода талкин этилиши керак. Мисол учун:

май – шодлик, фарах,
маст – ҳаёт завқидан баҳраманд,
махмур – ранжу аламларга йўлиққан.

Бу маънода мазкур байт Навоийнинг

Гаҳе топдим фалақдин нотавонлиқ,
Гаҳе кўрдум замондин ко·м·ронлиқ.
Басе иссиқ·совуқ кўрдум замонда,
Басе аччиқ·чучук тотдим жаҳонда,

мисраларидаги автобиографик чизгининг риндона либосга ўралган бадий ифодаси, дейиш мумкин.

Гар десанг қат·тиқ·балоға · қолмағайсен · чар·х·дин,
Ола·м·аҳли · бирла юмшоғ·лиғ·била қил·ғил·маош.

Навоийнинг афористик байтларидан бири. Одатда бундай байтлар юмордан холи бўлади. Юқоридаги байтда ҳам у сезилар-сезилмас – қаттиқ-юмшоқ сўзлари ҳосил қилган тазод санъатида.

Дедим: “Айтай · хусни васфи · бирла ишқим · ҳирқатин”.
Билмадимким, · тил булар вас·фин·демакта · лол·эмиш.

Бу ҳам бир муболаға – Навоийнинг тили ожиз эмиш! (Тафрит – кичрайтириш, ўкситиш санъати.)

Кўнгли у·йидин саб·р · мато·ъини · супурди –
Бечора · Навоийким, · э·рур дилба·ри·фаррош.

Ажаб!

На ум·р_ўл·ғай | манғаким, мас'ти бёбоким | мени ногаҳ
Тирик кўрган'да ўлтурмиш | ва гар ўлсам, | ғазаб қилмиш.

Рақиб син'дуруб кўнгли'ну мен йиғлаб | анға, лекин
Су келтирмак | ҳамону кўза синдурмоқ | ҳамон эрмиш.

“Сув келтирган ҳам бир-у, кўза синдирган ҳам бир” (*ирсоли масал*). Кўнгил – кўза, кўз ёш – сув (*лафф ва нашир*).

Баз·м·ни ўт'дин қизитти, | баз·м аҳлин | – бодадин,
Саҳ·в_э·мишким, | бўлди совуғ'луғ била маш'хур қиш.

Қиш эмиш май | боиси, зо'ти бурудат'дин бирав
Зух·д_э·тиб со'вуққа гар тўнг'са, эрур маъ'зу·р қиш.

Саҳв – хато; **зоти бурудат** – табиат совуқлиги; **тўнгмок** – музламок; **маъзур** – узрли.

Бу икки байт – қишга бағишланган, аслида бошдан оёқ юмор билан суғорилган ғазалдан. Бу хусусият иккинчи байтда, айникса, яққол: “Майхўрлик учун қиш ҳам бир баҳона. Ҳали совуқ тушмаган пайтда кимдир совуқ феъли билан ҳамма ёкни музлатса, унинг олдиди қишнинг қаҳратони нима бўлибди?”

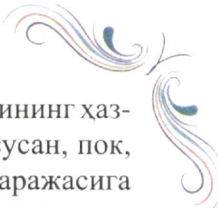
Жон лабиға | бердиму ет'курса басдур | қатрае,
Лаъ·ли теккан | майди·н_ул шў'хи қадаҳпай'мо эваз.

Қадаҳпаймо – қадаҳ тутувчи; **эваз** – эвазига.

Дема: “Менсиз | ўлмадинг, вас' лимда кўп ер | ўпмагил!”
Ким, қуйи сол'миш Навоий | бошин – ул шар'мандалиғ.

Ямон эмас | эди Мажнун'да иш·қ тав'ри, валек
Сумурса май | бўлу·р_эр·ди | тамо·м мен | янглиғ.

Таври – йўсини, равиши; **сумурмак** – симирмоқ, шимирмоқ, ичмоқ.

Байтдан мутойиба руҳи анқиб турибди. Лекин мазмунининг ҳазми енгил эмас: “Мажнун ишқининг таври ҳам кучли, хусусан, пок, юксак ва бутун вужудини қамраган, ўзлигини йўқотиш даражасига етган эди, лекин унинг ишқи Лайлига қаратилган, Лайли орқали ана шу мавқега эришган, мен (яъни, Навоий) бир йўла ваҳдат майини симириб, ошиқлик мақомига эришганман” (Валлоҳу аълам.)

Алишер Навоийнинг ўз ишқи тўғрисида дoston битиш нияти бўлган. Агар у ёзилганда, қандай дoston бўлар эди? Унда ишқ қай йўсинда ва қай даражада қуйланар эди? Аминмизки, “Лайли ва Мажнун” дostonларининг барчасидан ҳам кучлироқ буюк бир асар вужудга келар эди. Чунки унда бир афсона эмас, назм мулки султонининг ишқ тақдири, буюк мутафаккирнинг қалб дунёси изҳор этилар эди.

Эвоҳ, насиб этмаган. Навоийгагина эмас, инсониятга.

Сўрарким: “О’шиқим сенму?” | Муқир бўлсам,¹ ҳалок айлар.
Эрур бу тур¹фақим, ёлғон¹ де-й_ол_монким:¹ “Эмон ошиқ”.

Муқир – иқроқ бўлган; **турфа** – ғалат, ажаб; **дей олмон** – деёлмайман; **эмон** – эмасман.

Кўргач а’ни ҳайратдин¹ илгимни’ки тишлабмен,
Бармоққа¹ ботибтур тиш,¹ тилни ке’сибон тирноқ.

Ҳар кишиким¹ ғайри ишқинг¹ ҳарфи ёзғай¹ бир варақ,
Илгини ай’лаб қалам, бо’шин қаламдек¹ айла шақ.

Қалам – бу ерда: кесилган, тилинган; **шақ** – ёриб иккига бўлинган; **қаламнинг шақи** – қамиш қаламнинг ёзиш майин бўлиши учун узунасига тилинган учи.

Бу байт муножот жанрига мансуб бўлиб, унда Навоий Оллоҳга мурожаат этмоқда. Билдирилаётган “илтимос”да юмор мавжуд, албатта. Муножот-ғазал таркибида юморли байт учраши мумтоз адабиётда қамдан-қам учрайдиган ҳодисадир. Бу мисол Навоий шеърятининг бетакрорлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Шай·х Кавсар¹ шарбати, мен¹ тал·х май мад¹ ҳин дедим,
Аччиғи кел’са не тонг, нев’чунки аччиғ¹ келди ҳақ.

Иккинчи мисрада биринчи мисрадаги фикрга “хақиқат аччиқ бўлади” деган ибора билан асос келтирилмокдаки, битта байтга *киноя*, *тазод*, *ҳусни таълил* ва *ирсоли масал* санъатлари жамланган. Холбуки, байт бадиияти учун бундай санъатлардан биттасининг ўзи кифоя бўлар эди.

Сен кўн·гул бер'санг Навоий'га гаҳе минг ' жав·р_и_ла,
Эрма·с_ул ҳар дилрабоға кўнглини олдурғудек.

Чиқиб қатлим'га ўзга со'ри сурди рах'ши·н_ул қотил,
Манга юзлан'мамиш умрум'да ваҳме ул ' таваҳҳумдек.

Фаройиб байт. Яна “гўштқиймалағич”га мурожаат этмай иложимиз йўқ: “Мени қатл этиш учун чиққан эди, бирдан отини ўзга томон бурди – буни кўриб мени шунақа ваҳима босдики, умримда бундай ҳолатга тушган эмасман”. Ҳақиқий ишқ тамойили – бу ишқ йўлида жонни ато этишга тайёр бўлиш мутойиба тарзида ифода этилмокда.

Байтда бир жуфт *иштиқоқ* (бир ўзакли сўзлар) санъати (**қатл – қотил, ваҳм – таваҳҳум**) ҳамда нозик *киноя* санъати мавжуд: ошиқнинг жонини олиш учун чиққан асли қотил эмас, балки суюкли маъшуқа эди, у отини бошқа томонга бургач, қотилга айланди – эътиборсизлик шунчалик-да.

Раҳ·м_э·тиб, эй ' дўс·т·лар, маж'ру·ҳ кўксум'ни ёринг,
Қўл яланг ай'лаб солиб, ҳар ' ён ичимни ' ахторинг.

Мажруҳ – жароҳатланган, ярали; **қўл яланг** – қўлни яланг қилиб (енг шимариб).

Учраса юзи қаро кўнглум тутуб, тортиб, узуб,
Ўтқа солиб ўртабон, жонимни ондин қутқоринг.

Кетган эрса, чо·к·лик кўксум тикиб, воқиф бўлуб,
Келса бу жониб, синонлар бирла санчиб қайторинг.

Жониб – тараф; **синон** – найза (шаҳар, калъа дарвозаси, сарой эшикларини кўриқлайдиган соқчилар найзаси).

Чун ўлармен, ёр-ни истаб, бошимга келмаса,
Бош яланг айлаб, қўюб туфроғ уза юз ёлборинг.

Келса айтурда ошиқмангким, фараҳдин ўлмайин,
Нуктадонлиғ бирла ул сўзни қошимда ўтқоринг.

Нуктадонлик бирла – бу ерда: пардали килиб, (подшога кай-гули хабарни дуторда куй чалиб билдиришгани сингари);

Бошима гар етса, чу ўлгум неча фарё-д_э-тиб,
Бир нафас, Тенгри учун, ҳар қайсингиз ҳар ён боринг.

Гар муяссар бўлмаса бу иш, Навоий хастани
Қўлдабон ё судрабон майхона сори бошқоринг.

Қўлдабон – қўлтиғидан олиб.

Аруз талабига мувофиқ ғазалда қофия ва вазн қатъий бўлиши лозим, чунки бу икки омил шеърга шеър тусини беради – вазнга солиб, оҳанг билан ўқиш учун асос бўлади. Шу боис арузий шеърда сўзлар шакли муайян даражада ўзгартирилиши мумкин. Чунончи, келтирилган ғазалда қофия талаби билан **ахтаринг – ахторинг, қутқаринг – қутқоринг, қайтаринг – қайторинг, ўтқаринг – ўтқоринг** тарзида, вазн талаби билан эса **узра** сўзи **уза, у – ул, агар – гар** тарзида ёзилган.

Эй кўнгул, мен ' тарки иш-қ_эт'тим вале фо'ш_эт-магил,
Мен се-нга сир'рим дедим, сен ' элни сирдо'ш_эт-магил.

Телба кўнглум'ни ҳамиша ' қилма мажруҳ,' эй парий,
Тийғи кин юз ' қатлаким сур'санг, бирор ҳам ' алдағил.

Тийғи кин – ўч, касос тийғи, бу ерда: жафо, ҳижрон тағи.

Биз ниёз аҳ'лию сен но'з_аҳ-лисен, раҳ'м_эт гаҳе,
Қўй ниёз_э_эт'макка бизни ' гоҳ,_ў-зунг ҳам ' но-з қил.

Эй Навоий,' кўнглунг олдур'ма, йў-қ_эр-са ' сен ўлуб,
Не асиғ, юз ' қатла гар кил'са пушаймон'лиғ кўнгул?

Не осиг – нима ғойда.

Бўлубтур заъфим ул янглиғки, боссам мўрни ўлмас,
Вале ул жисми-м_уз-ра чиқса, дар-д-дин ¹ чиқар жоним.

Мўр – кумурска, чумоли.

Лирик қаҳрамон заифлиги шу қадарки, чумолини босса ўлмайди – Шарқ адабиётида анча кенг тарқалган муболаға. Навоийда сийқалик бўлиши мумкин эмас: лирик қаҳрамоннинг заифлиги шу қадарки, чумолини босса ўлмайди, аммо чумоли устида ўрмаласа, жон чиқаргудай оғирлик қилади – муболағанинг муболағаси.

Муҳиқдур, эй ¹ Навоий, ул ¹ парий мендин ¹ малул ўлмоқ,
Нединким, кўйида девоналиғни ҳадди-н_ўт-кардим.

“Ул парий мендан малол топса, ҳақ бўлади, чунки кўйида девоналикни ҳаддан ошириб юбордим”. **Кўйида** – 1) кўчаси (маҳалласи) да, 2) дарди, ишкида (ийҳом).

Эй Навоий, ¹ дема: “Иқро’р_ай-ла ишқи ¹ таркини”.
Ким инонғай, ¹ гар ўзумга ¹ буйла бўҳтон ¹ айласам?¹

Эй Навоий, ¹ тиф-л-лар қовғон замон мажнун дебон,
Бу баҳона ¹ бирла ўз лай’ливашинг со’ри урун.

Тифллар қовғон – болалар тош отиб қувган; **урун** – бу ерда: яқинлаш, интил, йўнал.

Эй Навоий, яхши эрмас эрди ул ён борганинг,
Чун бориб ўтлуқ юзин қилдинг томошо – эмди ён.

Мени мундоқки захри ҳажри онинг тал’х-ко-м_этмиш,
Эмас инсоф, ўпмак ис’тасам лаъли ¹ шакархойин.

Захри ҳажри – ҳажрининг захри; **талхком** – 1) емиши аччиқ, қалампиш ейишга ўрганган (сўзма-сўз таржимада), 2) турмуши қайғули

¹ Айрим нашрларда берилган варианты:

Эй Навоий, дема иқро’р айла ишқи таркини
Ким, инонғай, гар ўзумга буйла бўҳтон айласам.

(кўчма маънода); **шакархо** –1) шакар еювчи, ширинтомоқ (сўзма – сўз таржимада), 2) ширин сўзловчи, тили ширин (кўчма маънода).

“Васл аро, – дебсен, – Олурмен жонин”,
– Ҳажринг олмаймудур? – онгла бўрун.

Ўйнаб ўлтурди Навоийни, кўринг,
Чини не эркин, агар буду-р_ўюн?¹

Тифли мактаб¹дек қочиб бо¹рур яна ул¹ ой сари,
Телба кўнглум¹ни неч¹а то¹пиб кетурсам¹ алдабон.

Тифли мактаб – ўқувчи болакай.

XIX асрда таълим усули болалар учун анча зерикарли бўлгани, тан жазосига тортилиб тургани Садриддин Айнийнинг “Эски мактаб” кассасидан маълум. Чамаси, Навоий даврида ҳам болаларнинг дарсдан қочиш одати бўлган. Шоир ўз кўнглини ана шундай болага ўхшатмоқда. Бу ўхшатиш остида ёш болаларнинг кўнгли тоза бўлишига ишора ҳам йўқ эмас. Қолаверса, бу буюк зот ўз даврининг улўғ арбоби бўлиши баробарида, шоир сифатида қалби гўдакларникидай маъсум қолгани ҳам ҳақиқат.

Соқие, муҳ¹лик хуморим¹ узриға солма қулоқ,
Бир қадаҳни¹ оғзима қуйгил қулоғим¹ тўлғабон.

Муҳлик – ҳалок килувчи; **тўлғабон** – бураб, тортиб.

Эрмас учуқ,¹ шакарга¹ёпишти чи¹бин пари,
Икки лабим¹ била а¹ни олсам ду¹доғидин.

Нотавон кўнгил...

¹ Ҳазал мураккаб вазнлардан бирида битилган: **фоъилотун фаъилотун фаълун/фаъилун** (рамали мусаддаси махбуни максур/мақтуъ). Рукнларга бўлиниши:

Вас_л_а_ро деб_се_н_о_лурмен¹ жонин
Ҳажри_нг_олмай_муду_р_онг_ла бурун.

Ўйна_б_ўл_тур_ди Навоийни кўринг
Чини не эр_ки_н_агар бу_ду_р_ў_юн.

Ё·р меҳмон | бўлмо·қ_эр·миш, | бори·нг_эй жо·ну кў·нгул,
Истарамким | кўрмагай, ал|батта, номаҳ|рам юзин.

Раш·к·дин жо·ну кў·нгул бир|·бирга душман | бўлдиким,
Го·ҳ васлинг'ни кў·нгул ай'лар таманно, | го·ҳ – жон.

Гай·р·дин ҳо'ли висолинг'ни тилармен, | о·ҳ·ким,
Кўрмагай кўз, | бўлмагай во'қиф кўнгул, о'го·ҳ жон.

Бу байтлар қофиясида о-г-о-ҳ ҳарфларидан оригинал *тажнис* санъати ясалган.

Сўнги уч байтни ўзаро киёслаш ибратли. Ўйлаймизки, бугунги шеърийатга ихлосманд ўқувчи учун ҳам уларни тушуниш муаммо туғдирмайди – сўзлар луғатталаб эмас. Байтлар деярли бир мавзу – рашкка бағишланганига қарамай, бу туйғу байтларнинг ҳар бирида ўзига хос тарзда ифода этилмоқда.

“Хазойину_л-маъоний” девонларида мумтоз адабиёт учун анъанавий бўлган бир мавзуга оид юзлаб байт топиш мумкин. Уларнинг орасида нафақат мавзу жиҳатидан, ҳатто сўзлар таркиби бўйича ҳам ўзаро жуда яқинлари учрайди. Бундай намуналар ичида соф сўз санъатига бағишланганлари ҳам оз эмас. Хусусан, юқоридаги уч байт бир мавзуда эканлигидан ташқари, ҳар бирида ҳам **жон** ва **кўнгул** персонаж сифатида қатнашаётир.

Навоий маҳорати шундаки, ана шу чеклашларга қарамасдан ҳар уч байтда ҳам бетакрор поэтик образлар яратилган.

Ах·д қилдим, | “иш·қ” лафзин | тилга мазку'р_эт·майин,
Тил неким, хо'мам тилидин | доғи масту'р_эт·майин.

Мазкур этмоқ – зикр этмоқ, тилга олмоқ; **хома** – қалам (ручка); **мастур этмоқ** – ёзмоқ, сатрга туширмоқ.

Байтдаги юмор – билдирилаётган тилакнинг бажарилиши амри маҳоллигида. Ахир, тилак соҳиби – шу байтларни ёзаётган шоирнинг ўзи-да.

Иложимдин | бўлуб ожиз | дедилар ҳик'ма·т_аҳликим,
Ғарибу хас'та йўқким, о'шику дево'на ҳамдур бу.

Илож – касалнинг давоси; **ҳикмат аҳли** – бу ерда: табиблар консилиуми. Бу байт Ибн Синонинг ошиқ йигитни даволагани тўғрисидаги хикояни эслатади.

Эй Навоий, ¹ ҳар дам ул ой ¹ заъфдин беҳол эрур,
Ҳеч билмон¹ким, на қилғай¹мен – ажаб ҳол¹ўлди бу.

Десам: “Зулфунг¹му кўнглум айлади банд?”
Дер: “Эй мискин, ¹ анинг бир то¹ридур бу!”

Эй ажал, жо¹ним фидонг ўл¹сунки, ботроқ¹эт халос.
Чун кўринмай¹дур тирилмак ¹ эҳтимолим ¹ бу кеча.

Ботрок – тезрок, дадилрок.

Навоий кўнгли, кўзи ва ҳоказо билангина эмас, ажал билан ҳам кадрдонлардай мутойиба қилган.

Яқодек қурб¹агар топмон ¹ сенинг сиймин ¹ сақоқингга,
Этақдек ҳам ¹ ёмон эрмас ¹ туша олсам ¹ аёқингга.

Ёқодек – кўйлагининг ёқасидай; **қурб топмон** – яқин бўла олмайман; **сиймин** – кумуш, кумушдай; **сақоқ** – ияк.

Чучуклуктин¹му ё куйдурганидинму ¹ қабармиштур
Лабим, то ет¹ти лаъли о¹ташин янглиғ ¹ дудоқингга.

Баногўшинг¹ни ўпмак ко¹му, ваҳким, халқ биймидин,
Де олмон о¹ш-коро, гар ¹ десанг айтай ¹ қулоқингга.

Баҳонани қаранг!

Баногўш – қулоқнинг остки юмшоқ, сирға такиладиган қисми; **ком** – мақсад, истак; **бийм** – хавф, **халқ биймидин** – бу ерда одамлар кўзидан; **де олмон** – дея олмайман; **десанг** – бу ерда “хўп десанг”.

Навоий кўнгли қонин тўқкали асраб¹се-н, ¹ эй қотил,
Умидим йўқ ¹ эди кўнглум¹ни мунча ас¹рамоқингга.

Тушда еткан!декдурурмен | сарви ҳури!зодима,
Кўр, ёмон то!леъ-ки, ул ҳам | яхши келмас | ёдима.

Муяссар ўл!мади жон бер!маку лабин | ўпмак,
Нединки қол!мади жоним | ани унат!қунча.

Ваъда қилдинг | ҳам вафо, ҳам | қат-л, парво | қилмадинг.
Қил вафо ваъдангга – ёхуд | бурноғи, ё | сўнгроғи.

“Ваъдангнинг ё авалгисига, ё кейингисига вафо қил-да”.

Хаста жоним | риштаси кўр!ганда ҳаж-р_о!зорини
Гар узулди, | қил анга пай!ван-д зулфунг | торини.

Қадимий тасаввурга кўра кишининг жони баданига махсус
ришта (ип) билан боғланган бўлади.

Дёма оғзин | ғунча, қаддин | сар-в-ким, эл | кўрмамиш
Са-р-внинг раф! торини ё | ғунчанинг гуф!торини.

Рафтор – юриш, одимлаш; **гуфтор** – сўзлаш, нутқ.

Гулда холу | меҳ-р-да хат | йўқ, не янглиғ | ўхшатай,
Меҳру гулга | хо-л_и-ла хат!лиғ ики рух!сорини?

Меҳр – куёш; **хат(т)** – тук; **рухсор** – юз, ёнок.

Ҳазрат маҳбубасининг хуснини таърифлашга берилиб кетди-
лар. Гулда хол бўлади, Куёшга ҳам махсус кузатиш асбоби (коро-
нограф) орқали қаралса, шакли тукка ўхшаш протобуренцлар билан
ўралгани кўринади. Лекин... шоир барибир ҳақ.

Эй Навоий, | телба кўнглум | итти, эмди | истамон,
Неча тоғу | даш-т-дин ис!таб кетургай | мен ани.

Итти – кетди, йўқолди; **истамон** – истамайман

Лаҳза-лаҳза¹ чиқтиму чек¹тим йўлида¹ интизор,
Келди жон оғ¹зимғаю ул¹ шўхи бадхў¹ келмади.

Қилдим кумуш¹ билаклари¹дин бўсае¹ савол –
Мендек жаҳон¹да хо¹м·та¹маъ сойи¹·л_ўл¹мағай.

Сойил (соъил) – сўровчи, тиланчи.

Иш·қ кўнглум¹ боғин асраб¹ тоза, охир¹ солди ўт,
Бо·ғ·боне¹ мас·т·декким,¹ бў·с·тонин¹ ўртади.

Тоза – янги, бу ерда: яшнаган; ўртади – ёндирди.

Ошиқ бўлур¹да билмадим,¹ мен нотаво¹не хастаким:
Ҳаж·р_ўл·са, ғам¹ куйдиргуси,¹ вас·л_ўл·са, ё·р_ўл·тургуси.

Сўнгги икки байтни қиёслаш Навоийнинг вазн маҳоратини яққол намоиш этади: аввалги байтда бир мисрада учта ўта чўзиқ ҳижо олтита ҳижо ҳосил этмоқда:

Богбоне **мас**тдекким **бў**стонни ўртади,

кейинги байтнинг иккинчи мисрасида ҳам учта ўта чўзиқ ҳижо иштирок этади: ҳажр, васл, ёр, аммо бу сафар уларнинг охирги ҳарфи кейинги ҳижога кўчиши туфайли фақат биттадан оддий чўзиқ ҳижо ташкил қилади. Аруз коидаларига амал қилиб ўқилсагина, Навоий шеърларининг ҳар томонлама мукаммаллиги, мусикийлиги, жозибаси тўлиқ намоён бўлади.

Келса¹ ёру бўлмаса ҳам¹раҳ рақибим¹ тийра рой¹,
Қилмаса гар¹д_имтизожи¹ оби ҳайво¹ нимни лой.

“Ёрим келсаю, юзи қора бўлгур рақибим (доим ёнида юрадиган пойлоқчиси) унга ҳамроҳ бўлмаса, чунки у бирга келса, оби ҳаётимни лойқалатади”.

¹ Айрим нашрларда: рақиб.

Санъатлар: **келса–бўлмаса** (*тазод*), **бўлмаса–қилмаса** (*сажъ*), **ёр=йор–рой** (*қалб*), **ёру** (*ёруғлик*)–**тийра** (яъни қоронғу, *тазод* ва *киноя*), **тийра рой** (юзи қора–*ташбих* ва *истиора*), **гард имтизожи** (чанг аралашиши)–бемаврид суҳбатга аралашиш (*истиора*), **оби хайвон** (оби ҳаёт)–бу ерда: висол (*истиора*).

“ФАВОЙИДУ Л-КИБАР” ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Номи “Кексалик фойдалари” деб таржима қилинадиган тўртинчи девондан тўлиқ юмор руҳидаги бир неча ғазал ўрин олган. Хусусан,

Чикмо-қ_усрук¹ дағи ул ко'фири бебо'к бало,
Мас-т-лиғдин¹ ёқа ҳам ай'ламаги чо'к бало¹.

Матласиданок мутойиба руҳи уфуриб турган бу ғазалнинг шу байти билан чекланамиз-да, мазмуни ҳам, қофия ва радифи ҳам юмор билан суғорилган навбатдаги ғазалга мурожаат этамиз:

Ваҳки, бўлдум¹ иш-қ_а-ро бир¹ бевафоға¹ мубтало,
Бўлмасун аҳ'ли вафо мун'доқ бало'ға мубтало.

Зоҳидо, рас'волиғим таъ'н_ай_ладинг, жаҳ'д_ай_лаким
Бўлмағайсен¹ ул кўзи, қо'ши қароға¹ мубтало.

Жаҳд айламак – бу ерда: тиришмоқ.

Эй Навоий,¹ ёна ул бад'ях-д-дин бўл'сам халос,
Аҳ-д қилдим'ким, ёна бўл'май ёноға¹ мубтало.

Тажниснинг нодир намунаси: бир хил ёзиладиган **ёна**, **ёно** сўзлари уч ўринда уч маънода келмоқда: 1) **ёна** – ёнмоқ феълидан равишдош (“ёниб, кул бўлиб у бевафодан халос бўлсам”), 2) **яна** (“бошқа мубтало бўлмай”), 3) **ёноға** – бошқасига.

“Хазойину-л-маъоний”да 2600 та ғазал бўлиб, улардаги байтлар сони 20 000 тага боради. Бу байтлар мавзуси ва мазмуни бўйи-

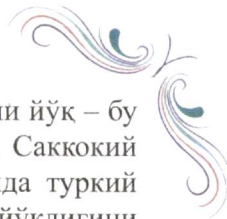
¹ Вазни – рамали мусаммани махбун ва махзуф/абтар: фозилотун фаъилотун аъилотун фаъилун/фаълун. Сўзлар “доғи” ва “яко” тарзида ёзилиши вазн равлонлигига мувофиқ эмас.

ча хилма-хил, албатта. Навоийнинг бевосита рухий кечинмаларини, ёки фалсафий қарашларини, ё бўлмасам тасаввуф ғояларини акс эттирган байтлар кўпчиликни ташкил этади. Шу билан бирга юқоридаги каби мумтоз адабиёт анъаналаридан келиб чиқиб битилган байтлар ҳам оз эмас. Ўқувчида шундай савол туғилиши мумкин: “шеър севги-муҳаббат мавзусида, аммо ундаги тасвир биз таржимаи ҳолидан биладиган шоирнинг сиймосига мутлақо тўғри келмайди-ку?” Саволга жавоб топишга уринайлик.

Араб шеърятини муҳотида ихтиро қилинган аруз вазни форс-тожик шеърятини томонидан ўзлаштирилгач, Санойӣ, Рудакий, Низомий, Анварий, Ҳоконий, Аттӯр, Румий, Жомий каби ижодкорлар томонидан юксак даражада ривожлантирилади. Айниқса, Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий ва Ҳофиз Шерозий ижоди туфайли ғазал адабиётининг энг кенг тарқалган жанрига айланади.

XII–XV асрлар мобайнида форс-тожик тилида ёзилган ғазаллардаги жами байтлар нечта экани номаълум, лекин ҳеч иккиланмай миллиондан кам эмас, дейиш мумкин. Анъанага кўра, бу рақамни байтларнинг мавзу ва мазмун доираси анча чеклангани билан бирга қарасак, айни бир мавзу ва мазмунда минг-минглаб байт битилгани келиб чиқади. Бунинг оқибатида, XV асрга келиб, бир томондан, бадиий ифода воситалари мураккаблашди, анча-мунча одам англаб ололмайдиган шеърӣ санъатлар ихтиро этилди, муҳими, шеър кўнгил изҳори бўлишдан кўра кўпроқ соф сўз санъатига айлана борди. Иккинчи томондан, “форс тилидан бошқа тиллар ғазал, қасида, дoston ёзиш учун қулай эмас, ҳатто дағаллик қилади” деган иддао кенг тарқалди. Ана шундай шароитда Алишер Навоӣ адабиёт майдонига от суриб кирди ва мазкур фикр асоссиз эканлигини ҳар томонлама ва қатъий исботлади. Бунда у исботнинг бирон-бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган йўли – форс тилида ҳар бир жанрда битилган асарлардан энг бақувватини танлаб олиб, уларга жавоб ёзиш, ёзганда ҳам юксак даражада ёзиш йўлини танлади. Шу тариқа “Ҳамса” мажмуаси, “Ҳазойину_л-маъоний” девонлари, “Лисону_т-тайр” достони, “Назму_л-жавоҳир” тўплами, форсий қасидалари вужудга келди.

Кўлами жиҳатидан олганда, албатта, “Ҳамса” ёзиш энг мураккаб юмуш эди. Аммо юқорида таъкидланганидек, миллионлаб байтдан бирортасини ҳам такрорламайдиган, шеърӣ санъатларга ҳам, оҳорли образларга ҳам бойроқ ғазаллар яратиш ундан-да осон эмас эди.

Гап ўнлаб, ҳатто юзлаб ғазал ёзиш устида бораётгани йўқ – бу ишни Навоийнинг салафлари бўлмиш Лутфий, Отойи, Саккокий каби туркийнавис шоирлар уддалаган. Гап ғазал ёзишда туркий тил форс тилидан устун бўлса устунки, сира кам жойи йўқлигини исботлаш устида борар эди. Мана шу мақсаддан келиб чиқиб, Навоий эски ўзбек тилида, унинг кўплаб шеваларида мавжуд жамики сўзлар, жумладан, “тиш қирчиллатмоқ” каби “арузга тушмайдиган” жумлалар, “сўкунч” каби “дағал” сўзлар ҳам бетакрор байт битиш учун яроқли бўла олишини амалда исботлади.

Юкоридаги каби оригинал *тажнис*ли байт бунинг яна бир далили бўлиб, у фақат Навоий ғазалиётига хос, дейилса, хато бўлмайди. Зотан, бу байтдан яна бир неча сўз санъати ўрин олган: **аҳд** сўзининг такрори (*такрир*), **халос** ва **мубтало** сўзларидаги **“ало”** харфларининг такрори (*издивож*), **бўлсам** – **бўлмай** (*тазод*), биринчи мисра “бадъаҳддан халос бўлсам” жумласи икки хил талқинга йўл қўяди: 1) “бадъаҳд ёрдан қутулсам” (сиртки талкин, Навоий бундай истак тилаши мумкин эмас эди); 2) “ёна-ёна бу дунё хою-хавасларининг рамзи бўлган ёрнинг ёноғи (ташки киёфаси)га ошиқликдан халос бўлсам, яъни дунёвий ишқдан поклансам, қолган умримни ҳақиқий ишққа бағишласам” (*ийҳомнинг* мураккаб варианты).

У_л_ой бу | телба била |ё_р_му | экин, оё?

Замири | ичра ғамим | бо_р_му | экин, оё?

Оё – гапга сўроқ, таажжуб, эҳтимол, умидворлик маъноларини берувчи кўмакчи сўз. Кўпинча *тажжохули орифона* – била туриб, ўзини билмасликка солиш санъатига аломат бўлади. Биринчи мисрадаги **ой** сўзи билан тажнис ҳосил қилган айнан шу сўз ғазалга юмор руҳини киритмоқда.

Боши_нг_ол, кет | ўз пайи вақ_тинг_га, эй шайдо кў_нгул

Ким, эмассен | хаста жоннинг | ҳе_ч дарди_га даво.

Ўз пайи вақти – кеч бўлмасидан, иззатингнинг борида.

Илоҳи, ул | шафе_ъ_ўл_ған_да, эл журмин_ки аф_в_эткунг,

Навоийни | дағи навми_д қилма но_ғаҳон анда.

“Хазойину_л-маъоний” девонлари таркибида, шарқ шеърияти анъанасига кўра, албатта, Аллоҳ таоло шаънига ҳамд-ғазаллар, унга

муурожаат этилган муножот-ғазаллар, Расулуллоҳ таърифига бағишланган наът-ғазаллар алоҳида ўрин эгаллайди. Шунингдек, бошқа тоифадаги ғазал таркибида ҳам ҳамд, муножот ёки наът мазмунли байт учрайди.

Мавзунинг моҳиятига кўра бундай ғазал ва байтлар юмордан холи бўлиши табиий. Факат... Навоий барибир Навоий-да.

Юкоридаги байт – “анда” радифли ҳамд-ғазалнинг сўнгги байти, мазмунига кўра эса муножотдир:

**Илоҳи,
ул шафъё ўлғанда,**

Эй Танграм!
Расулуллоҳ киёмат куни Сендан ўз умматига шафоат сўраган чоғда,

эл журминким авф эткунг,

бандаларингнинг гуноҳидан ўтар экансан,

**Навоийни доғи новмид
қилма ногаҳон анда**

ногаҳон Навоий эсингдан чиқиб колмасин – уни ноумид қилиб, шафоатдан бебаҳра қолдирма.

Муножотдан мутойиба нафаси якқол уфуриб турибди. Бу жиҳатдан у “Лисону-т-тайр” достонининг 131-бобидаги ҳикояни эслатади. Шу билан бирга байтда Яратган қаршисида ҳам, пиру устозларига нисбатан ҳам, замондошу ҳамма даврдаги ўқувчилари олдида ҳам Навоий ўзини нақадар хоксор ва мискин тутиши акс этган. Бу нуктаи назардан байт ўқиган ўқувчида мутойиба эмас, балки хиёлат ва тазарру туйғусини уйғотса ажаб эмас.

Оёгинг туфлағин ўпсам | басдур,
Бер оёгингни десам – тарки адаб.

Сендин ул | ко-м хаёл | этмишам, | кўнглумаким,
Қилсам изҳор ҳам ўлғай демаки | тарки адаб.

Ком – ният, мақсад; **ул ком** – бу ерда: бўса истаги.

Ё-р кўп қилса жафо, кам | қил, Навоий, | нолаким,
Гулга булбул | ўргата олмас вафо, афғон қилиб.

“Ул кўзи ко'фир сари бор'мâ”, де-б_эр-дим,¹ эй кўнгул,
Пан-д_э-шитмай,¹ нақди иймонингни олдур'дунг бориб.

Кофир – инкор этувчи, иймонсиз, кўчма маънода: бераҳм, бирор илтимосга кўниш учун ниҳоятда оғир, бажариш мумкин бўлмаган талаб қўювчи.

“Ки, эй зори¹ балокаш о'шиқим, менсиз¹ нечуктурсен?”
Ме-н_ўл-дум ло'лу айта ол'мадим майли¹ жаво-б_ай-лаб.

Жону кўнглум¹ни бир_ўпмоқ'қа тиларсен,¹ унамон,
Орту-қ_ай-ла¹ ададин, йўқ'са баҳосин¹ ўксут.

“Битта бўсага ҳам жонимни, ҳам кўнглимни сўрайсанми? Бундай савдога унамайман – ё сонини кўпайтир, ё баҳосини тушир”. Ҳазрат бозорга бориб ўзи савдо-сотик қилганини билмаймиз, аммо бу ишдан яхшигина хабардор бўлгани кўриниб турибди.

Хал-қ-дин ҳар¹ ярамас кел'са, ху-ш_ул-ким,¹ Ҳақға
Дёса бўлмас:¹ “Мёни-нг_ў-чун¹ яна бир хал'қ ярат”.

“Одамлардан турли ярамас ишлар содир бўлса, начора – ахир Худодан “бу халққа чидаб бўлмайди, бошқа халқ яратиб бер” деб сўраш ножоиз-ку”. Бошқа бир ғазалда сўраганлар!

“Бир ҳадисинг¹ни эшиткум'дур”, дединг, ич'канда май
Сарху-ш_ўл-дунг¹ мас-т ҳам, эй¹ аҳди ёлғо'ним, эшит.

Ҳадис – сўз, нимадир дейиш.

Деди-м:_ “Эй гул'рух, Навоий¹ға наво ет'кур”. Деди:
“Ким кўрубтур¹ кўрганин бул'бул навоға¹ эҳтиёж?”

Байт ийҳом ва тажнис санъатларининг синтезидан иборат: **наво** – 1) садо, овоз, сўзлаш қобилияти, 2) қуй, мусиқа, 3) “Наво” (мақом), 4) баҳра (наво етказмоқ – меҳр-эътибордан баҳраманд этмоқ).

Мутойиба – мутойиба билан, лекин... Махбуба шоир илтимосини рад этмокда, аммо қай йўсинда? “Булбул ҳам навога эхтиёжманд бўладими?” – дея!

Навоий кимлиги биз учун ҳамон номаълум қолаётган махбуба тилидан ўз ижодий кудратига баҳо бермокда (фахрия санъати).

Дёма: “Бир ўп'мак не эркин | лаълидин жо'нонға нарх?”
– Нё сўрарсен? Англа, бир мис'қоли юз минг | жонға нарх.

Ко-м пинхон оғзидин топмоққа кўп сўрманг баҳо:
Кимса таъ-йин айламайдур жавҳари пинхонга нарх.

Жавҳари пинхон – яширин жавоҳир, топилмаган хазина.

Эй Навоий, | ул қуёш қур'си баҳосин | сўрмагил,
Сен гадоға | авло ул бўл'ғайки, сўрсанг | нонға нарх.

Қуёш – бу ерда: гўзал маъшуқа (истиора); **курс** – канд, ширинлик, канд-курс.

Бир табассум'ға лабидин | жонни бердим | су-д_у-чун,
Жони-м_олиб, лаъли онинг | бўлмади хан'дон, не суд?

Суд – 1) савдо-сотикдан олинадиган нафъ, фойда, дивиденд; 2) баҳра олиш.

Кўйида эр'ди Навои'ю кўрунмас | эмди,
Иш-қ_и-ла дар'д_о-ни, билмон'ки, қаён ай'ладилар?

“Навоий ёрнинг кўчасида (ишқида) юрар эди, кўринмай қолди? Ишқ билан дард нима қилишди, қаёққа олиб кетишди – билмайман”.

Белию | оғзи кўрар'–кўрмасда чун | пинхон эрур,
Бас муни | қучмоқ, ани | ўпмак қачон | имкон эрур?

Кеча бадмас'т_ўл-ғанимдин | инфиолим | бо_р-дур,
Майни эмди | оғзима ол'мас хаёлим | бо_р-дур.

Инфиол – уят. Юмор: май ичмаслик – ҳозирча фақат хаёлда, амалда бу қарорга амал қилишига лирик қаҳрамоннинг ишончи сус.

Бу матла билан бошланган ғазал тўлик мутойиба руҳида. Ундан яна бир байт:

“Зухду истиғ'ному яхши, 'йўқса исё'ну ниёз?” –
Шаҳ·р шайхи'дин бу янглиғ 'бир саволим 'бордур.

Ой санга ўх'шар ва лекин 'ул совуғдур, 'сен малих,
Фар·қ кўптур 'нечаким бўл'са мушобиҳ 'тузу муз.

Малих – малоҳатли, ёқимли; **бўлса мушобиҳ** – ўхшатилса. Навоий Ойнинг совуқ эканлигини ҳам билган.

Эй Навоий, 'не ажаб сол'са чучук жо'нимға сўз,
Чунки бо·р_ул 'нў·ш·лабнинг 'шаккаристо'нида туз.

Сўз – ўт, қуйдириш; **нўшлаб=нўшинлаб** – лаби ширин, кўчма маънода – сўзи, тили ширин.

Навоий даврида (яқингача ҳам) барча кристалсимон моддалар **туз** дейилган. Олдинги байтда туз сўзи ижобий маънода бўлса (ош тузи), кейинги байтда уни аччиқтош (сульфат тузи) деб тушуниш тўғрироқ бўлади.

Тенгри бермиш 'ул парий пай'карга андоғ 'то·р_о·ғиз
Ким, киши бил'маски, анда 'йўқмудур ё 'бо·р_о·ғиз.

Суртарим туф'роққа юз ҳиж'ронда зойиъ 'бўлмағай,
Сурта·р_ўл·сак 'вас·л_а·ро бир' – бирга жонон 'бирла юз.

Ўзбек тили тузилишига кўра гапда сўзларнинг ўрнини бемалол алмаштириш мумкин – бундан маънога путур етмайди. Инверсия деб аталадиган бу омил аруздай қатъий вазнда шеър битишда қулайлик туғдирган. Келтирилган байтда бу яққол кўринади:

Ҳижронда юзимни тупрокка суртишим зойе кетмайди.

ва шеърда:

Суртарим тупрокка юз ҳижронда зойиъ бўлмағай.

Айрим ҳолларда инверсия нафақат бир мисра ичида, балки мисралараро ҳам рўй бериб, шеър мазмунини англашни мураккаб-лаштиради. Ғазалларни ўқиганда бунга диққат қилиш керак, албатта.

Жонси·з_имко'ни нафас йўқ ' кишига, ваҳ'ки, манга
Нё учун тинма·с_э·кин бир ' нафа·с_аф·ғон ' сенсиз?

Чар·х ҳажринг'да яқиндур ' бошимâ ем'рулгай,
Кўр, нелар кел'турадур бошима даврон ' сенсиз.'

Якин – аниқ, муқаррар. Сўз санъатлари: **чарх** – даврон; **боши-ма** – 1) бошим устига, 2) пешонамга.

“Эйки, – дерсен'ким, – менинг хус'нумму ортуқ ' ё куёш?”
Соғинурсен'ким, Навоий ' буйла беид'ро·к_э·миш?

“Нахотки бу саволга қандай жавоб беришга Навоийнинг идрок-и етмайди, деб ўйлайсан?”

Саволга савол билан жавоб бериш намунаси.

Де·р_эр·дилар'ки, аж·з_аҳ·ли ' ниёзи но'занинларнинг
Қилур нози'ни кам, ул му'жиби туғё'ни но·з_эр·миш.

Ажз аҳли – ожизлар, кўчма маънода: ошиқлар; **ниёз** – ёлбо-риш, илтимос; **мужиби туғёни ноз** – нози туғён қилишига сабаб.

¹ Бу байтда **бошима** сўзининг учинчи бўғини бир ўринда чўзиқ, иккинчи ўринда қисқа ҳижо ҳосил қилмоқда. Маълумки, туркий тилларда унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги билан боғлиқ лингвистик ҳодиса мавжуд эмас – сўзда унли қисқа ёки чўзиқ талаффуз этилиши, араб ва форс тилларидан фарқли, сўз маъно-сига таъсир этмайди. Бу эса ўзбек тилида арузий шеър битишни қулайлаштиради. Навоий бунини “Мезону_л-авзон” асарида қайд этган ва ундан ўз ижодида унумли фойдаланган.

Ёзуқсиз, жур'м·сиз бедо'д_э·тар фош
Манга ул сур'масиз кўз, вўсмасиз қош.

Ёзук, журм – айб, гуноҳ; бедод – зулм.

Ҳамоно қол'мас ўз ҳоли'да ран-ги
Сизарда су'ратингни кўр'са наққош.

“Агар рассом сенинг суратингга кўзи тушиб қолса, рангида ранг қолмас эди”. Бу ерда **сурат** сўзи жамол маъносида ҳам келади.

Навоий зуҳ'д харфан тав'ба қилса, эй ' риё аҳли,
Анга келмас ' ўлум, бир ҳар'зани гар ай'т·миш-тонмиш.

Харфан – эсини еб, болалик қилиб; **риё аҳли** – тили бошқа, дили бошқалар; **ҳарза** – тасодифан янглиш айтилган, оғиздан чиқиб кетган сўз.

Дёма: “Рухсо'рим нечук вас'ф_ай·лагунг?”
Қўйки, бир дам ' яхши айлай ' эҳтиёт.

Бир дам – бир сафар. Аввал шоирнинг оғзи куйган, чамаси.

Ху·р ҳусни'ни қизикроқ ' деди ул юз'дин шайх,
Сурмагай буй'ла совуғлуқ ' била инсон ' алфоз.

Қизик – бу ерда: чиройли, жозибали; **ул юз** – бу ерда: ёр юзи; **алфоз** – лафзлар, сўзлар, нутқ.

Бир-ики лаф'з дедим иш'қидин, ўлтур'ди мени,
Мага·р_эмди ' дегамен ҳаш'р·да қолгон ' алфоз.

Ҳашр – қиёмат куни; **қолган алфоз** – сўзларнинг қолганини.

Уйла фоний ' бўлки, доман'тири-нг им·кон ' бўлмагай,
Ким, этак мав'жу·д_а·гар йўқтур, нени тут'кай илик?!

Домангир – этагидан тутувчи, кўчма маънода: таъма қилиш, кимдандир умидворлик.

Байт юморли бўлса-да, унда тасаввуф принципларидан бири ифода этилгани билан эътиборли: агар этак сўзи объектга – бошқа одамларга нисбатан қўлланса, байтдан “бирорта одамдан ҳам умидвор бўлмайдиган ҳаёт тарзига ўт”, деган маъно англашилади, агар бу сўз субъект (шоирнинг ўзи) этагини билдирса, “ҳар қандай кибору ҳаво, манманликдан, умуман ўзлигингдан кеч, яъни этак силки” деган маъно келиб чиқади.

Яна бир тўлик мутойиба ғазалдан бир неча байт:

Майда бўлса ' ма·нга ул лаъ'ли шакархан'д газак,
Заҳ·р бўлсун,' тила·р_ўл·сам ' шакару қан'д газак.

Майда – май учун.

Ёпишур лаъ'ли·нга чун ет'са газак, ваҳ,' не ажаб,
Сўрсам_о·ни'ки·м,' эрур жо'нима пайван'д газак.

Эй Навоий,' ма·й_агар заҳ'р олуд, ич'са бўлур,
Кимсағ'а гар ' бўлу·р_ул лаъ'ли шакархан'д газак.

Ўлди меҳринг'дин Навоий,' бевафо деб'сен ани,
Эртаги но'зук мизожи ' бадгумоним ' сен менинг.

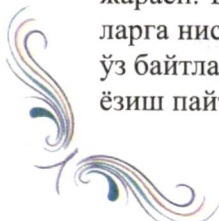
Эртаги – эски, аввалдан, аввал бошдан.

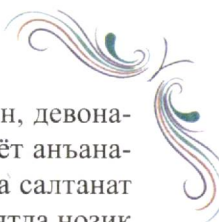

Дарди ҳажринг'дин Навоий ' телбарабдур,' эй парий,
Гар эшитмак ' истасанг де'вонаво·р_аб'ё·т, кел.

Телбарамок – телбаланмок, телба бўлмок; **абёт** – байтлар, бу ерда: ғазал, шеър.

Ҳақиқий ижод, том маънодаги назм – ғоят тилсимли, интим бир жараён. Шеър ёзиш асносида шоирнинг руҳияти бошқа пайтдагиларга нисбатан бутунлай ўзга ҳолатга киради. Мазкур байтда шоир ўз байтларини “девонавор” дея атамоқда экан, бу Навоийнинг шеър ёзиш пайтидаги руҳий ҳолатига бир ишорадир.

Шоир шеърларини “девоनावор” (девоналарча ёзилган, девоналарга хос) деб тавсифлаётганини шунчаки мумтоз адабиёт анъанаси, деб чеклаш тўғри бўлмайди. Буюк зотнинг ўз даврида салтанат ва жамиятда жуда юксак мавқеъ тутгани, таъби ҳам ниҳоятда нозик бўлгани яхши маълум. Бу тарихий фактни унинг ғазалиёти билан қиёсласак, айрим ҳоллар истисно қилинса, кўз олдимизда бутунлай бошқа сиймо – дарвиш қиёфаси гавдаланади.

Арбоб Навоий ва дарвиш Навоий.

Хўш, улардан қайси бир ҳақиқатга яқинроқ? Ҳеч шубҳасиз, кўнгил аҳли, ниёзу дард аҳлига мойил “девоनावор шоир” сиймоси.

Боғ_а_ро эр'дингмуким, бу ¹ кеча гулбе'з_эс_ти ел,
Бода ичтинг'муки, беҳад ¹ ишратан_ге'з_эс_ти ел?

Гулбоз – гул ҳиди анқийдиган; **ишратангез** – шодлик кўзғатувчи.

Дёма: “Жон бер'мак фанин ўрган, дағи вас'лимни топ”.
Сен висолинг ¹ фикри_н_эт_гил'ким, эрур ул ¹ худ фаним.

“Сен висолингдан бахраманд этиш чорасини қил, менинг ҳаётдан ўрганганим эса шу – жон фидо этиш”.

Халойиқ кул'магин ўз ҳо'лима кўрган'да йиғлармен,
Жунун кўргил'ки, чун дардим'га йиғларлар ¹– келур кулгум.

Кулмагин – кулишини.

Фироқ тий'ғи ҳалоки'ди_н_онча эм'гандим
Ки, етса доғи ажал, ўл'мамакка ўр'гандим.

Эмганмак – қийналмоқ; **доғи** – бу ерда: агар; **ўлмамак** – ўлмаслик (“ўлмоқ” феълининг бўлишсизлик шакли).

Ё_р келгач,¹ менга душман ¹ бўлури бил'мас эдим,
Йўқса тун-кун ¹ тилабон вас'л, дуо қил'мас эдим.

Айрилиб кет'гунча ўлтур'макини бил'сам эди,
Ўлса_м_ан_дин ¹ борури вақ'тида айрил'мас эдим.

Суб·х·дам дай'р_ич·ра маст_ўл'сам мене¹ муф'лис не тонг –
Шай·х дасто'рин кеча мас'жидқа киргач ¹ сирмадим.

Дайр – бу ерда: майхона; **муфлис** – қамбағал, синган (банкрот бўлган); **дастор** – салла; **не тонг** – ажабланманг; **сирмамоқ** – 1) юлиб олмоқ, 2) ўрамоқ, 3) ўмармоқ (қайси маънода ўқилишига қараб, байт турлича талкинга эга бўлади).

“Сен банкрот ичишга қайдан пул топдингки, каллаи саҳардан мастсан? – Хуфтон намозига борганда шайхнинг салласини ўмарган эдим, пулладим”. Биринчи мисра мазмуни шу қадар чуқурки, тавсифлашга сўз ожиз. Шу сабабдан мутойибадан завқланиш билан чекланамиз.

Ваҳки, эмди ¹ тушга ҳам кир'мас висолинг,¹ негаким
Кўзди·н_ан·доқ'ким, учар вас'линг, ўчубтур ¹ уйку ҳам.

Эй Навоий,¹ мен киму ул ¹ ой висоли ¹ базми, лек
Басду·р_ул дав'латки, ўлтур'сам йироқтин ¹ ўтру ҳам.

Ёғлигинг ¹ илгимда – аш'кимни равона ¹ айларам,
Кўзга суртуб,¹ аш·к_a·ритмоғ'ни баҳона ¹ айларам.

Ёғлик – рўмолча, дастрўмол.

Ул кўзумга ¹ чун етиб, тас'кин топиб гир'ёнлиғи,
Кўзди·н_ол·ғач,¹ ёна ашким'ни равона ¹ айларам.

¹**Мене** – “мен” сўзига “-э” юкламасининг қўшилгани. Бу форсий юклама “Хазойину_л-маъоний”да кенг қўлланган. Масалан,

Ваҳки, диним кишварин торож қилди кофире,
Куфр элига ҳомий-э дин аҳлига яғмогаре.

(Яна китобга қўшимчада берилган мусаддасга қаранг).

Навоий, Бобур ғазалларининг нашрларида баъзан бош келишикдаги “мене” сўзи тушум келишигидаги “мени” сўзи билан чалкаштирилган ҳолатлар оз эмас. Аксар ўринларда бу икки шаклни тегишли феъл тури билан аниқлаш мумкин: кўпинча бу сўз ўтимсиз феъл билан боғланиб келса, **мен-э = мене**, ўтимли феъл билан келганда эса **мени**. Масалан,

Оҳки, ишқ айлади шайдо мени,
Солди жунун кўйига савдо мени.

Ёна еткач, | кўзга ашким | турса олур | мен ани,
Ёна борса, | чорасин бу | навъ ёна | айларам.

Ҳажр бийми | ичра бўлдум | пас-т, баским, | йигладим,
Вас-л_у-миди | доғи топсам, | сустанюрмен | кулгудин.

Бийм – ваҳима, кўркув; **сустаймак** – сусаймоқ, бўшашмоқ, ҳолсизланмоқ.

Нетиб ўпкай | ме-н_ул чобук | аёгин?
Ўпа олмон | чу рахшининг | тувогин.

Чобук – шўх; **рахш** – ўйноқи от; **тувок** – туёқ.

Буларни бўл | маса ўпмак, | не имкон
Тахайюл бир | ла ўпмак ҳам | дудогин?

Тахайюл бирла – хаёлда, хаёлан.

Икки гул бир | кеча кулбам | ни гулистон | айлабон,
Олдилар жо | нимни бедо | д_ул-ча имкон | айлабон, –

бу Навоийнинг яна бир машҳур ҳазил ғазали матласи. Ғазалнинг чиндан ҳам ҳазил эканлиги унинг мактасида ошкор бўлади:

Эй Навоий, | бу фасонанг | ё ту-ш_эр-кин, | ё хаёл,
Неча ло-ф_ур | моқ ўзунга | мунча бўҳтон | айлабон?!

Эй Навоий, | ёқмаса ул | ойға, бас қил | дим наво,
Ле-к ман-ъ_ай | ларга ожиз | мен кўнгул аф | ғонидин.

Ё-р дер: “Кўз | ни юзумдин | нега бо-т_ол | массен?”
Дўс-т_лар, Тенг | ри учун денг, | бу и-ш_о-сон | му экин?

Уйга келмиш, | деб хабарлар | айтибон жо | нонадин,
Мас-т элтур | лар бу нав-ъ_ал | даб мени май | хонадин.

«Майхонадан ҳали-вери кетмоқчи эмас эдим, “Ёринг сендан хабар олгани келаётган эмиш” деб алдаб, мени уйга элтдилар».

Кўнгул, қайғурмаким, дашти фаноға борғудектурмен,
Ҳам ўз-ни, ҳам сени ҳажр-илгидин қутқорғудектурмен.

Байтда мутойиба – шоирнинг ўз кўнглини юпатиши. Лекин бу ерда чуқурроқ мулоҳаза талаб қиладиган ҳолат мавжуд: дашти фаноға кетиш, яъни, фонийлик мақомига интилиш ҳажрдан – айрилиқдан қуткаради, чин ошиқни ҳақиқий висолга етказди.

Чун ўлармен, чин дейин: "Ишқи – бузуғ кўнглумдадур",
Мен ўлуб, ул ган-ж бу вайронда пинҳон қолмасун.

Куйидаги ғазалда шоир ўз кўнгли хусусида шабадага вазифа буюрадики, бу лирик мутойибанинг юксак намунасидир. Ундаги феълнинг махсус майли – ҳам буйруқ, ҳам илтимосни ифодаловчи шакли юмори кучайтиришга хизмат қилган. Ҳозир феълнинг бу шакли истеъмолдан чиққан: бору – борсанг-чи, бормайсанми, бориб кўр каби.

Эй сабо, оввора кўнглум истаю ҳар ён бору,
Водию тоғу биёбонларни бир-бир ахтору.

Топакўр оғни, чу топсанг, ҳар қаён оғзим эса,
Бошиға эврул қуюндек, доғи алдаб қайтору.

Озим – азм этучи, бу ерда: қайққа боришга азм қилганидан қатъи назар.

Сайъ-этиб келтур менинг соғри, вагар худ келмаса,
Оллида беҳдиллигимнинг до-стонин ўтқару.

Айт-ғилким: "Сен худ-ит-тинг, жон дағи чиқмоқтадур",
Бошима етқур, вагар худ келмас ўл-са, ёлбору.

Худ – биринчи мисрада: ўзбошимчалик билан, иккинчи мисрада: ўзича.

Олакел вар бўлса Мажнуншеваю беҳихтиёр,
Қўймайин ўз ихтиёрига, бу сори бошқору.

Вар – ва агар.

Келтуруб, чо'к_ай_лабон кўк'сум, ани ўр'ниға сол,
Мени бедил'лик балою ' меҳнатидин ' кутқору.

Ушбу янглиғ ' истагил до'им Навоий ' кўнглини
Ким, га_р_ан_дин ' етмаса, Ҳақ'дин санга ет'кай қору.

Қору – мукофот, тақдир.

Сабога Ҳакдан мукофот етиши...

Боғларнинг ифорини таратиш, гўзалларнинг сочини сийпалаб
ўйнаш, иссиқдан бўғриккан дехконга дармон бўлиш, авлиёларнинг
кабрини зиёрат қилиш – сабо учун мукофот!

Чун Навоий вас_л_дин кеч'ти, ани ҳаж'р ў_тида
Ўртамай деб ' айла_б_эр_динг ' аҳду паймон,' ўртама.

Бир кичик ёш'лиғ нигоре ' топмишам но'зуккина,
Секретурда ' тавсанин май'дон аро чо'буккина.

Буни Навоийнинг ҳазил ғазалларидан энг машҳури, деса бўла-
ди. У тўлалигича проф. А.Абдуғафуров рисоласида таҳлил этилган.
Сўнгги байти:

Ҳар не дединг ' бор эди ёл'ғонгина бош'тин аёқ,
Эй Навоий,' мунча ёл'ғон ' дегуча бўл ' шуккина.

Ул қуёш ҳар ' ёнки борса,' соя ҳамро'ҳи анинг,
Соядек бе'ҳо_л_ў_лурмен раш_к_дин ҳам'роҳиға.

Демангиз: “Ул'ким, севарсен,' неға қонинг'ни тўкар?”
Лут_ф ортуқ ' кўргузур ор'туқсироқ сев'дурғали.

Жонға чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”
Дерки, боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати, –

бу яна бир машҳур мутойибали ғазал матласи. Аввал луғат келти-
райлик: **мараз** – касаллик, дард, иллат; **хирқат** – куйиш, ёниш; **барқ**

– чакмок, яшин; **тардоман** – хўл этакли, кўчма маънода: уятсиз, шарманда; **вахшат** – йиртқичлик, даҳшат, кўркинч; **махваш** – Ойдай, ой юзли; **талъат** – сайёранинг тикка келиши, кўчма маънода: гўзалликда тўлишган юз.

Мутойиба алоҳида байтларда сезилмаслиги мумкин, у бутун ғазалга яхлит сингдирилган:

Жонга чун дер¹мен: “Не эрди
ўлмаким кай¹фияти?”

Дерки, боис¹ бўлди жис¹м¹ич-
ра маразнинг¹ шиддати,

Жис¹м¹дин сўр¹самки, бу заъ-
финга не эр¹ди сабаб?

Дер: “а¹нга бўл¹ди сабаб ўт-
лук бағирнинг¹ хиркати”.

Чун бағирдин¹ сўрду¹м¹, айтур:

“Анди¹н¹ ўт туш¹ти манга

Ким, кўнгулга¹ шуъла солди
иш¹к барки¹ офати”.

Кўнглума кил¹сам ғазаб, ай-
турки, кўздин¹дур гунаҳ,
Кўрмайин ул¹ тушмади бизга
бу ишнинг¹ тухмати.

Кўзга чун дер¹менки, эй тар-
домани юзи каро,

Сенди¹н¹ ўл¹миш¹ телба кўнглум
нинг¹ балою¹ вахшати?

Йигла¹ б¹ай¹ тур¹ кўзки, йўк эр-
ди манга хам¹ ихтиёр

Ким, кўрунди¹ ногаҳон ул шўхи
махваш¹ талъати.

Эй Навоий,¹ барча ўз уз-
рин деди, ўл¹гунча куй

Ким, са¹нга иш¹к¹ ў¹ти-ўк эр-
миш азалнинг¹ қисмати.

Жонга таъна қилдим: нечун ме-
нинг ўлимимни тилаяпсан?

Жон деди: жисминг касал,
дардинг зўрайиб борапти.

Жисмни сўрокка тутдим: Касалли-
гинг сабаби нима?

Жавоб бердики, сабаб – бағирдаги
ўтнинг олови.

Бағирдан сўрасам, ишк чак-
моғи кўнгулга ўт туширди, деб
айбни унга ағдарди.

Айбдор сен экансан деб кўн-
гулга ғазаб қилсам, кўз назар сол-
маганда, мен бундай тухматга қол-
мас эдим, дея ўзини оқлади.

Кўзимни жавобгар қилдим:
“Кўнгул-ку телба, эй этаги хўл,
юзи кора, аслида ҳамма балолар
сендан экан-ку?”

Кўз бечора йиглаб ўзини оқла-
ди: кутилмаганда бир шўх гўзал ол-
димдан куёшдай балқиб чикди, то
ўзимни олиб қочгунча унинг юзига
назар тушган бўлса, нима қилай?

Эй Навоий, ҳамма ўз узрини
айтди, то ҳаёт экансан, қуявера-
сан, чунки бағрингдаги ўтнинг асл
сабаби – ишк сенинг пешонангга
ёзилганидан.

Мухтарам ўқувчи! “Хазойину-л-маъоний” деб аталган тўрт уммоннинг мутойиба соҳилларига сафаримиз ҳам охирига яқинлашмоқда. Бир қанча байтларга имкондан келиб чиқиб шарҳу изоҳлар берилди. Навоий байтларини “ғўштқиймалағич”дан чиқармай ҳам мутолаа қилиш мумкин, деган хулосага келган бўлсангиз муддаога етган бўламиз. Байтнинг нукталарини аниқлаш, уни сўз санъати нуктаи назаридан мустақил таҳлил этиш шеърдан олинадиган завқни бир неча баробар кучайтириши тайин. Шуни назарда тутиб, навбатдаги бир неча байтни шарҳсиз келтирамиз.

Гар парийдур¹ дилбарим, мен¹ ҳам жунундин – ваҳш^аро,
Уйла мен ваҳшатдаким, бўлмас демак инсон мени.

Ёшурун май¹ тарки этмон,¹ гарчи шайхи¹ хонақах,
Эй Навоий,¹ сўфию зоҳид ҳаёл этмиш мени.

Десам: “Не учун соғари майдин топар эл жон?”
Дер: “Базмда бир қатла дудоғимга етишти”.¹

Қулни боштин¹ эзуруб озо^д э-тарлар,¹ ваҳ мени
Бошти-н^эвур,¹ ле-к озо^д э-т-ма, жонинг¹ садқаси.

Яхшилиқ ёки ёмонлиқ¹ била жоним¹ олдинг –
Айладинг яхши, булар бирла ямон, дейму сени?!

Хус-н миръоти сену но^{зу} латофат¹ шамъи,
Соддадил дейму сени, чарб^забон дейму сени?!

Миръот – кўзгу; **чарбзабон** – 1) тили ширин, ширинсўз; 2) сўзга уста, ширин сўз билан алдовчи.

Бўлди гум¹ оғзи сари¹ мойил бўлуб¹ кўнглум қуши,
Ваҳ, қаён¹ бордики-м,^{ул} чоҳи зақанга кирмади?

¹ Мураккаб вазнли ғазалдан байт. Рукнларга бир неча усулда бўлиниши мумкин. Масалан,

Десам: “Не¹ учун соғари майдин топар^э эл жон?”

Дер: “Базмда бир¹ қатла¹ дудоғимга¹ етишти”.

Чоҳи зақан – иякдаги чуқурча.

Жон ола кел'ганда саъю ' изтиробинг'ға ўлай,
Олмасанг ҳам, ' қай·т·қан чоғ'да шитобинг'ға ўлай.

Изтироб – бу ерда: бетокатлик; **шитоб** – тезлик, суръат билан

Гул уза шаб'нам сочибсен, ' кўргузуб сун'булда печ,
Хус·н_а·ро бу ' лут·ф бирла ' обу тобинг'ға ўлай.

Печ – тўлғаниш, эшилиш; **обу тоб** – етилиш, яшнаш.

Келганингда ' қаҳ·р и·ла қат'лимға, жон ай'лай фидо,
Раҳ·м_э·тиб, қат'лим қилурдин ' ижтинобинг'ға ўлай.

Ижтиноб – ўзини тортиш, чекиниш.

Лаъли май ет'кач дудоғинг'ға, бўлур о'би ҳаёт,
Олло·х_Олло·х, ' ул ики лаъ'ли музобинг'ға ўлай.

Лаъли музоб – кўчма маънода: ёқутранг май, бу ерда: намланган лаб.

Деб эмишсен: ' "Боғлағум бо'шин кесиб фит'рокима",
То тирикмен ' жон фидо ай'лаб рикобинг'ға ўлай.

Фитрок – овни боғлаш учун эгардан осилиб турадиган тасма, илгак (карабин); **рикоб** – узанги.

Чун тирик сен'дин қутулмоқ ' бўлма·с_эи ум'рум хуши,
Го·х лутфунг'ға берай жон, ' гаҳ итобинг'ға ўлай.

Итоб – ғазаб (лутфнинг зидди).

Чун дединг: "Ўл'са Навоий, ' жон берур лаъ'лим анга".
Эй Масиҳим, ' ру·х·парвар ' лаъли нобинг'ға ўлай.

“Эй Масиҳим” – бу ерда: Ийсо нафас (истиора билан таш-биҳнинг синтезидан иборат сўз санъати, севгилига Лайлим, Зухром, Дилоромим, дея адабий асарлар қахрамонлари исмини айтиб мурожаат қилиш каби); **ноб** – тоза, яп-янги, соф, тиник (русча: свежий).

Ғазал радифи бўлган “ўлай” сўзи “қурбонинг бўлай”, яъни “ўзим ўргулай” маъносида келмокда.

Қўшимча. НОДИР ТУРЛАРДАГИ ШЕЪРЛАРДА ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА

“Ҳазойину_л-маъоний”га шарқ мумтоз адабиётида кенг тарқалган ғазал, китъа ва рубоий каби турдаги шеърлардан ташқари, назмий амалиётда нисбатан кам қўлланган турдаги ижод намуналари ҳам киритилган. Китобнинг бу нашрига улардан айримларида кузатилган ҳазил-мутуйибали бандларни қўшиш лозим топилди. Бу ўринда шуни қайд этиш лозим: Навоийнинг китъаларининг катта қисми, рубоийларидан ҳам бир талайи сатира ва юмор билан йўғрилган бўлиб, улар проф. Абдурашид Абдуғафуровнинг (Аллоҳ раҳмат қилсин) мазкур бўлган рисоласида махсус таҳлил этилган. Шунинг учун бу ерда бу турдаги шеърлар устида муқаддимада тўхталмаймиз.

“Ғаройибу_с-сиғар” девонидан ўрин олган мана бу мусаддас деярли бошдан-оёқ ҳазил-мутуйибали бўлиб туюлади:

Субҳидам мах'му·р·лиқтин ' тортибон дар'ди саре,
Азми дай·р_эт'тимки, ичгай'мен сабуҳий ' соғаре.
Чиқти соғар ' тўлдуруб ко'фирваши мах'пайкаре,
Нақди дй·н_о'либ ичимга ' солди майдин ' озаре –
Ваҳки, дйним ' кишварин то'ро·ж қилди ' кофаре,
Куф·р_элига ' ҳомию ди'н_аҳлиға яғ'моғаре.

Демаким, нев'чун ҳаётинг'дин се·нга йўқ ' ҳосиле,
Иш·қ·дин ол'лингда ҳар дам ' мушки·л_узра ' мушкиле,
Чун билурсен, ' невчу·н_айлаб'сен ўзингни ' қотиле,
Чобуке, раъ'ноқаде, нў'шинлабе, хо'родиле,
Маҳваше, нас'ринъузоре, ' гулрухе, сий'минбаре.

Дўс·т·лар, гар' хал·қ_аро йўқ' мен киби де'вонае,
Айламанг кўп ' ай·б·ким, ё'нимдадур май'хонае.
Анда шўхе'ким тутар ҳар ' дам тўла пай'монае,

Қайси шўхе, ' боданўше, ' кўзлари мас'тонае,
Жон берурда ' лаълидин Ий'сосифат жо'нонае,
Кўн·гу·л_олур'да юзидин ' Юсуфойин ' дилбаре.

Ул қуёш иш'қидаким кўн'глумга йўқтур ' тоқате,
Шоми зулфи'дин агар жо'нимга етса ' меҳнате,
Оразин меҳ'риға қилсам ' май·л, эрмас ' ҳайрате,
Ким эрур ҳар' кимсаким, наз'зора қилса ' соате,
Зулфи кўзлар'ни қаро қил'моққа шоми ' фурқате,
Шоми фурқат ' даф'ъиға рух'сори меҳри ' анваре¹.

Май·л қилмон ' бо·ғ_аро, гар ' бўлса гул ё ' сунбуле,
Ёки гулдек ' юзда сунбул'дек сочилғон ' кокуле,
Улки, андин ' ҳар да·м_айлар'мен фиғону ' гулгуле,
Гульузоре'дур, вале сав'ти нечукким ' булбуле,
Ҳам гулистон ' базми ичра ' сар·в қомат'лиғ гуле,
Ҳам шабистон ' базми ихё'сида шамъи ' анваре¹.

...
Кўҳи дардинг ' заъ·ф·лиқ тан ' бирла чектим ' муддате,
Ким висо·л_ум'мидидин кўн'глумда эрди ' қуввате.
Эмди раҳ·м_эт'килки, юзлан'миш ажойиб ' ҳолате:
Не кўнгулда ' қуввате қол'миш, не танда — сихҳате,
Не қарору, ' сабру не то'бу тавон, не ' тоқате,
Не кўнгул, не ' жону не ру'ху равон, не ' пайкаре.

...
О·ш·нолиғ ' тар·к_этиб, чун ' ё·р_этар бе'гоналиғ,
Мен қила ол'мон саломат ' кўйида фар'зоналиғ,
Айлайин дай'ри фано аҳ'ли била ҳам'хоналиғ,
Ким маломат ' жомидин ҳо'сил этай мас'тоналиғ,
То бўлуб бе'худ Навоий'дек қилай де'воналиғ,
Ким тарахҳум ' қилмаса, қил'ғай тамошо ' ул пари.

“Наводиру_ш-шабоб” девонидаги мана бу мутойибали байт-ларга эътиборимизни Навоий меросининг жонкуяр тарғиботчиси шоир Эркин Воҳидов қаратдилар:

¹ Мумтоз шеърятда қофия бу тарзда такрорланиши ножоиз. Асл матнда бошқа қофиядош турган, албатта.

Кўда ҳар ой ' бир ҳило-л, _ул ' маш-қ-дурким, ' килки сунъ
Айламиш сиз'ғонда ул ик'ки муқаввас ' қо-ш-ни

Келди Чин нақ'қоши ул юз ' нақшини қил'моққа тарҳ,
Чехра очиб, 'нақши дево'р_айладинг нақ'қо-ш-ни.

Бу девонда берилган мустаъзоднинг сўнги байти ҳам мutoйи-
бали:

Ул шў-х: “Наво'ийни, – деди'ким, – қилайин қатл
бир кў-з_учи бирла!”
Эй во-й-ки, бир ' ҳам а-нга кўз ' солмади, э вой,
қат-л_ушбудур, ушбу.

“Бадойиъу_л-васат” девонидан Навоийнинг она тилида ёзил-
ган ягона қасидаси ўрин олган. У Султон Ҳусайн Хуросон тахти-
га ўтириб, дўстини ўз хузурига чорлаган вақтда битилган ва унга
бағишланган. Қасида бу вақтдаёқ Навоийнинг шоир сифатидаги са-
лоҳияти нақадар юксак бўлганини, хусусан, сўз бойлиги, аруз тех-
никаси, араб тили каби илмларни мукамал эгаллаганини намоён
қилади. Қасиданинг бадий хусусиятлари Н.Маллаев, А.Ҳайитме-
тов, О.Носиров ва бошқа тадқиқотчилар томонидан ўрганилган.

Султон Абусаид даврида анча заҳмат чеккан Навоийнинг дўсти
тахтга чиққанидан қувончи қасидада ёрқин акс этган. Бундай олиб
қараганда, қасидада ҳазил-мutoйибага ўрин йўқдек. Лекин шоир
барибир шоир – илҳом “шоирдан сўраб ўтирмайдики”, фалсафий
юмор билан йўғрилган байтлар туғилиши мумкин. Қасидадаги

Токи байрам ' шoми сав-м_аҳ'ли талаб қил'гай ҳилол –
Рўза нийят ' айламай қил'моқ ма-й_ичмак ' нийятин.

байтини бунинг намунаси деса бўлади: рамазон кунлари шом тушгач,
эртанги рўзани тутиш нияти билан банд бўлиш ўрнига, майхўрлик
нияти билан, “янги ой чиқмадимикин?” осмонга термулганлари каби.

Бу девондан мумтоз шеърятда жуда ҳам кам учрайдиган тас-
дис (ғазалга боғланган мусаддас) намунаси ўрин олган – бири Лут-
фий ғазалига, яна бири – Ҳусайний ғазалига. Темурийзода шоҳ ва
шоир ғазалининг мактаси:

Эй Ҳусайний, ¹ салтанатдин ¹ онча фаҳрим ¹ йўқтурур
Ким, дегайлар ¹ кўйининг хайли гадосидин мени, –

Хуросон мулкининг султони лутф қиладики, «салтанат соҳиби эканлигимдан фахр қиламан, лекин “ёр эшиги тагида бирор эҳсон умидвор бўлиб ётган гадолардан бири” дейишса, бундан ифтихорим анча юксак бўлар эди».

Байтда Султон Ҳусайн ўзига-ўзи мурожаат этмокда. Алишер Навоий байтни тўрт мисрага орттитар экан, мурожаат тарзини ўзгартириб юборган:

Чун Навоий ¹ жонини май ¹ о-р-зуси ¹ куйдурур,
Йўқ гадоликқа ажаб майхоналарда ¹ гар юрур.
Журъае дайр_аҳли бергунча замоне ¹ телмурур.
Шо-х_агар мундоқ гадони ¹ салтанатга ¹ еткурур,
Эй Ҳусайний, ¹ салтанатдин ¹ онча фаҳрим ¹ йўқтурур
Ким, дегайлар: ¹ “кўйининг хайли гадосидин” мени.

Ҳусайний газали ҳижрон ва ишқ-муҳаббат мавзусида. Навоий мусаддаснинг олдинги байтларида бу мавзуга амал қилган. Аммо сўнгги бандда мавзунини тасаввуф томон буриб юборган – маъшукани эмас, ваҳдат майини соғинувчи гадони лирик қаҳрамонга айлантирган – у ўзини майхонада (ўқинг: сўфийлар даврасида) “майхўрлик (яъни суҳбат) қилаётганлар бир қултум тутармикан? (даврасининг пойига тақлид қилармикан?)” деган умид билан остонада телмуруб турган гадога қиёслаган.

Тўртинчи мисра эса икки йўсинда талқин этилиши жоиз: биринчи талқин: агар шоҳ мундоқ (нафақат ҳеч вақоси йўқ, яна бутун хаёли – бир қултум шаробда бўлган) гадони салтанатга етказгудай бўлса (бирор мансаб, бойлик билан сийласа), буюк файласуф-шоир шоҳга мурожаат қилиб дейдики,

Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фаҳрим йўқтурур
Ким, дегайлар: “кўйининг хайли гадосидин” мени.

Иккинчи талқин сўфий-шоир ниятига мувофиқ: “Агар лозим топиб, шоҳ мендек гадони мундоқ салтанатга етказса, яъни, бир қултум ичирса, бунинг учун шоҳдан салтанатга соҳиб қилганидан ҳам кўпроқ ифтихор қилар эдим” (валлоҳу аълам).

Хуллас, Султон Ҳусайннинг шарқ шеъриятида одатий бўлган ўзига ўзининг мурожаатини – “Эй Ҳусайний” нидосини Навоий ўзининг дўстига мурожаатига айлантириб юборган. Шу йўл билан – шоҳнинг ғазалига мусаддас боғлаш баҳонасида балки Навоий ўз қалбининг тубидаги армонини ифода этгандир: “Эй дўстим Ҳусайн, ҳикмат аҳли суҳбатидан озгина бўлса ҳам баҳраамандликни салтанатдаги юксак лавозимлардан афзал кўраман”.

Мусаддасни ўқиб, Султон Ҳусайн ҳам нашъа билан кулган бўлса ажаб эмас.

“Фавойиду л-кибар” девонига кирган мустазод юмрдан узоқ байт билан бошланган:

Бордим бу саҳар ' дайри фано ' сори уриб гом,
маҳмури шабона,
Тортар эди ҳар ' лаҳза сабу'х_аҳли ичиб жом,
нокуси муғона...

Сўнгги байтдан аввалгисигача шу руҳ устувор:

Мен телбани бир ' жо_м била ' айладилар маст,
не мас_т_ки, беҳуш,
Андин бери бўл'дум бу куҳан ' дайрида бадном,
иш_қ_ичра фасона.

Аммо шеър очиқ-ойдин мутойибали мактаъ билан тугаган:

Иш етти чу бу ' ерга, Наво'ий, яна зинҳор
дам урма вараъдин,
Ошиқ десалар, ' ун бер-у май ' тутсала_р_ол ком,
кўп қилма баҳона.

(Аҳволинг шу даражага – бадномликка етган экан, сени ошиқ дея иззат қилиб, май тутсалар, “май ичиш – гуноҳ” деб ўтирма, “ҳа, ошиқман” дегин-у, мурудинга ет).

Бу девондаги иккинчи мухаммасда бошқа бир ҳолатга дуч келамиз. Бандлардан бирининг дастлабки тўрт мисраси Шарқ шеърияти анъанасига мувофиқ:

Юз тазаллум ' айладим – ул ' шўхи мавзун ' қилди зулм,
Меҳнату дар'дим киби ҳар ' дам дигаргун ' қилди зулм.
Арзи ҳолим ' кўнглума қил'дим баён, чун ' "Қилди зулм".
Эй кўнгул, ҳо'лимни қилдинг ' арз-у афзун ' қилди зулм.

Яъни,

зулмидан юз марта шикоят қилдим, у шўхнинг қомати мавзун
(хушбичим) бўлса ҳам, феъли мавзун (адолатли) эмаски, жавобан
яна зулм қилди,

қилганда ҳам, чекаётган машаққат ва тортаётган дардларим
каби ҳар лаҳза зулмнинг янғисини қилди.

Унинг устидан кўнглимга шикоят қилдим: “Зулм қияпти!”

Кўнглум ҳолимни ёрга арз қилган эди, у зулмини бадтаррок
орттирди.

Банд навоиёна мутуйибали мисра билан якунланган:

Билмадингму ё билиб яхши адому қилмадинг?

Яъни, “Эй кўнглим, арз қилишни билмадингми ё билиб, яхши
адо кила олмадингми?”

Мумтоз адабиётда тажохули орифона (билиб, ўзини билмас-
ликка олиш) деб аталадиган санъат бор. У одатда мутуйибали бўла-
ди. Юқоридаги байтда бу санъатнинг нозик ва нафис намунаси
мужассам. Шоирнинг кўнгли қандай қилиб унинг аҳволини ёрга
етказиши мумкин?

Эй сабо, ҳо'лим бориб сар'ви дилоро'мимга айт,

байтида ана шундай юмуш тонг шабадасига буюрилганки, бу ан-
глашимли, аммо кўнгил сабодай ҳаракат кила олмайди-ку? Аслида,
шоир кўнгли унинг шеърида акс этади. Шеър эса ёрга етказилиши
ёки унинг қулоғига етиб бориши мумкин. Шеър адресатга ёкса,
шоир ҳолини арз қилишни уддалаган бўлади, акс холда... Демак,
Навой ўз кўнглига таъна қилмоқдаки, “ёрга ёқадиган шеър ёзишни
билмадингми ёки билсанг ҳам бу сафар эплай олмадингми?”

Ҳазил-мутуйибали байт бундан ортиқ бўлиши мумкинми:

Эй кўнгул ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм.
Билмадингму ё билиб яхши адому қилмадинг?

Ўқувчи диққатини яна бир нуктага (нуктага деса ҳам бўлади) тортаминиз – бу вергул қандай қўйилиши билан боғлиқ:

Эй кўнгул, ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм, –

кўнгулга унинг нўноқлигидан таъна,

Эй! Кўнгул! Ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм. –

кўнгулнинг нўноқлигидан ҳафсала пир бўлиши.

Шеър банди бошқа руҳда бошланиб, мутойиба билан тугаши-ни бу девон таркибига кирган мусаддас ва мусамманда ҳам кўра-миз. Мусаддаснинг учинчи бандининг дастлабки тўрт мисрасида маъшуканинг ҳусну жамоли таърифланар экан, қомати куйидагича мадҳ этилади:

Сарв_анингдек ! қоматинг ҳай’ронидурким, ! бошига
Қилди кушлар ! ошиён, ан’доқки Мажнун ! устина. –

сарв қоматингнинг чиройлигидан шу қадар хайратга тушдики, Мажнуннинг бошига ин қургани каби, сарвнинг учини кушлар ошиён қилди – тухум қўйиб, бола очди. (Сарвнинг учи ингичка бўлиб, салгина шамолда ҳам тебраниб туради. Ёр қоматини кўрган сарв эса, “Шунақа ҳам гўзал қомат бўладими?” дея хайратдан қотиб қолган.)

Мусамман бошдан-оёқ шоирнинг ўз кўнглига мурожаатидан иборат. Олтинчи бандда у кўнглига сафарга чиққан ёрга эргашиб, пайт топиб “унинг ҳузурига киришни тайинлайди”.

Бундай – саккиз мисрали банднинг орасида нуктасиз, бир жумла тарзида ёзилиши сўз маҳоратининг юксак намунасидир:

Ул мусофир ! хайлини ит’дек эришсанг ! хору зор,
Ран-ж-дин жо’нинг наҳифу ! то-ш-дин жис’минг фиғор,
Қайси мавзеъ’ники манзил ! айласа ул ! шаҳсувор,
Кеча тонг от’қунча қилсанг ! по-с-бонлиқ ! ихтиёр,

Солса-нұ_ўзни | ичкари, гар | ғойи-б_ўлса | пардадор,
Қовса, чиқсанг, | қовмаса, дар!ғаҳ аро тут!санг қарор,
Ноғаҳоне | гар бўлуб то!лиъ мусоъид, | баҳ-т – ёр:
Топса-нұ_ул ой | бирла сўзлаш!гунча миқдо | р,_эй кў-нгул.

“Эй кўнгул (шеърда бу хитоб банднинг охирида келмокда), ул мусофир (сафарга чиққан ёр) гуруҳига хору зор, йўл укубатидан чўпдай озиб, жисминг афгор бўлиб эса-да, етсанг ва у шахсувор (шоҳона от минган чавандоз) бирор манзилга кўнса, чодирининг ёнида тонг откунча пойлаб ёт-у, посбонлари чалғиши билан ўзинг-ни ичкарига ур: агар қувиб чиқарса, майли, ноилож қайт, мабодо толеинг кулиб, бахтга ёр бўлиш насиб этса – қувиб чиқармаса, шояд ул ой билан сўзлашишга мадор топсанг”.

Бундай бандларни ёзганда Навоий ҳазратларининг ўзи ҳам мийиғида кулиб кўйган бўлсалар керак.

Девондан ўрин олган, мумтоз шеърятнинг энг қийин шеър турларидан бири бўлмиш таржибанднинг мазмуни яна ҳам салобатли. У шундай байтлар билан бошланади:

(фoъилотун фaъилотун фaълун/фaъилун)

То харобо!т_ора мен дур!дошом,
Мас-т-лиғ бир!ла ишим ай!ш мудом.

Ким агар со!қийи маҳваш | тутса
Май қуёши!ни, тўла ай!лаб жом.

Мени бу куф!р тарийқи!да билиб,
Келдилар бо!шима аҳли | ислом...

Мана шундай руҳда бошланган шеърнинг биринчи ғазали қуйидаги мактаъ билан якунланган:

Хонақоҳда | ёшурун бо!да ичиб,
Айладим дай!р сари мас!т хиром.

Дайр – майхонада май ичиб, кайф бўлгач, мастликда масжидга гандираклаб кириб борувчилар бўлган. Бу ерда эса шоир тоат-ибодат билан шуғулланишга мўлжалланган “хонақоҳда яширинча май ичиб, майхонага йўл олдим” демокда. Умуман бу шеър, хусу-

сан, ундаги бода, дайр, маст, хонақаҳ каби сўзлар мажозий маънода эканлигини эслатишга ҳожат йўқ. Шунга қарамай байтда навоийона мутойиба ҳам очик-ойдин.

“Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами”нинг тўртинчи жилдига Шоирнинг “Хазойину л-маъоний” девонларига кирмаган (улар тартиб бериб бўлганидан кейин ёзилган) ғазаллари дан бир қисми илова қилинган. (Бундай ғазаллар аслида нечта экани номаълум. Навоийнинг “кун бор эдиким бир ғазалу икки ғазал, / уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал” деганига кўра улар яна бир девонга етиб ортадиган миқдорда бўлиши истисно эмас). Ана шу ғазаллардан мутойибали байт намуналари:

Ўз ичган соғарингнинг журъасин оғзимга қуйдунг,
Газак ҳам яхши бўлғай берсанг, эй жону жаҳон, тишлаб.

Ғамингдин то кўнгул тўлди, фиғон чекмас жафо бирла
Ки, тўлган жом аро ҳар нечаким қоқсанг, садо чиқмас.

Етишса гар малаки қатл ҳур шакли била,
Назарға келмагай ул шўхи тундхў янглиғ.

Эй Навоий, бир кўруб бўлдинг ани расвойи халқ,
Тебрагил бот, йўқса юз мунча бўлур расволиғ.

Дема: – “Пинҳон тут оғзим сиррини”, невчунки, ўргатмак
Ғадоға ҳожат эрмас хурдасин элдин ёшурмоғни.

ХОТИМА ЎРНИДА

Навоий ўл'са, ёдин қил'мағилким,
Ўлар эл ҳам, ' десанг андин ' фасона.

Яна ўлим хусусида мутойиба: “Навоий ўлса, ёдингга ола кўрма, чунки агар унинг ҳаётидан ҳикоя қиладиган бўлсанг, чидай олмаганидан эшитганларнинг жони чиқиши мумкин”.

Тарих шоҳидлик беришича, умрини пок ниятлар билан яшаб ўтган, фақат хайрли ишларга сарфлаган, шохга бўлсин, гадога бўлсин – фақат эзгуликни тилаган жаннати зотлар ўлимдан кўркмаган, аксинча, ўлимни фоний дунёни тарк этиб, бокий дунёга етиш йўлидаги бир эшик деб билишган. Шунинг учун Шарқнинг буюк мутафаккирлари ўлимни хурсандлик билан қаршилашга тайёр турганлар. Бундай кишилар тўғрисида “тириклигадаёқ Худога етишиб қолган” ҳам дейилади.

Низомиддин Алишер Навоий ҳам, ҳеч шубҳасиз, ана шу сафнинг пешқадамлардан бири бўлганки, ўлим устидан кадрдонлардай мутойиба қила олган.

Илова. АРУЗ ВАЗНИДАГИ ШЕЪРЛАРНИ ЎҚИШ ТЎҒРИСИДА

Навоий шеърлари аруз вазнида битилган. Шунинг учун улар ўз вазнига мувофиқ ўкилиши керак. Аруз вазни бармоқ вазнидан бир катор хусусиятлар билан фаркланади. **Бириичидан**, аруз вазнида мисра узунлиги бўғинлар эмас, ҳижола сони билан ўлчанади. Масалан, бир ғазалдан олинган

Тузма ойини муҳаббат эл била гар истасанг
Ким, ўзунгни солмағайсен ранж ила озорға,

Эй Навоий, ёрдин ағёр майли қилди ёр,
Ёр ким кўрди бу янглиғ зулм қилғай ёрға,

байтларда мисралар 15, 14, 13, 12 бўғинли:

Туз-ма о-йи-ни му-ҳаб-бат эл би-ла гар ис-та-санг
Ким, ў-зунг-ни сол-ма-ғай-сен ранж и-ла о-зор-ға,

Эй На-во-ий, ёр-дин ағ-ёр май-ли қил-ди ёр,
Ёр ким кўр-ди бу янг-лиғ зулм қил-ғай ёр-ға.

Кўриниб турибдики, бармоқ вазни нуқтаи назаридан байтлар мутлақо вазнсиз. Аруз нуқтаи назаридан эса шеърнинг ҳамма жиҳати идеал даражада: узоқ мушоҳада талаб этадиган мазмун, санаб адоғига етиш мушкул шеърӣ санъатлар, равон оҳангдорлик ва албатта, мукамал вазн – ҳар бир мисра бекаму кўст 15 ҳижоли – бу қуйироқда ойдинлаштирилади.

Иккинчидан, бармоқ вазнида узун мисралар турокланиши лозим, бунда мисра туроқ паузаси билан икки, уч қисмга бўлиб ўқилади; аруз вазнида эса туроқ бўлмайди.

Арузда мисра рукнларга бўлинади. Мисранинг узунлигига қараб, у тўрт ё уч, камдан-кам ҳолда икки рукнли бўлади. Бундан

ташқари, тuroкдан фаркли рукнлар чегараси сўз ўртасига ҳам тушаверади. Ҳатто икки ҳарфли бўғиннинг биринчи ҳарфи бир рукнга, иккинчиси эса эса кейинги рукнга тўғри келиши мумкин. Шунинг учун аруз вазнидаги шеърларни мисра ўртасида пауза билан ўкиб бўлмайди, шеърга ўхшамай қолади. Ҳазални рукнлараро ун билан қуйлагандай, ўзига хос кироат билан ўқиш керак (Бундай кироат аруз замзамаси ҳам дейилиб, **мустафйилун-мафъил-мустафйилун-мафъил** каби парадигмаларга солиб ўқилади).

Учинчидан, бармоқ вазнида бир шеърнинг бир банди бир вазнда, бошқа вазни бошқа вазнда бўлиши мумкин, ҳатто бир банднинг мисралари ҳам турли вазнда келишига йўл қўйилади. Аруз вазнида рубоий мисраларида бироз эркинлик бор, аммо ҳазал, қасида, маснавий, ҳатто минглаб байтли дoston бошдан охир бир вазнда ёзилади.

Нихоят, арузга ўзига хос колорит, нафосат берадиган **тўртинчи** хусусият – ҳижоларнинг узун-қискалиги. Бармоқ вазнида умуман олганда, бўғинлар вазн ҳисобида бир-биридан фарқ қилмайди, арузда эса ҳижоларнинг узун-қискалиги ва мисрадаги тартиби вазн ҳосил қилувчи асосий омиллардир (Одатда, чўзиқ ҳижо тахминан бир сония, қиска ҳижо ярим сония давомида талаффуз қилинади).

Масалан, юқоридаги байтларда узун (белгиси –), қиска (белгиси v) ҳижолар тартиби ва рукнлар қуйидагича:

Туз-ма о-йи'ни му-ҳаб-бат | эл би-ла гар | ис-та-санг

—v — —|—v — —|—v — —|—v —

Бу мисрада ҳижолар бўғинлар билан устма-уст тушмоқда. Уч ўриндан икkitасида рукн чегараси сўзлар орасига тўғри келган, лекин мисра барибир бармоқ вазнидан фаркли оҳангда ўқилиши лозим. Кейинли мисраларда эса фарқ яна ҳам яққолроқ намоён бўлади. Чунки уларда ўта чўзиқ ҳижолар эвазига ҳижолар бўғинлардан кўпроқ.

Ўта чўзиқ ҳижо – арузни бармоқ вазнидан фарқовчи ғоят муҳим унсур. Бунда бир бўғин иккита – битта чўзиқ ва битта қиска ҳижо ташкил қилади. Талаффузда ўта чўзиқ ҳижонинг биринчи чўзиқ ҳижосини яна ҳам чўзиброқ ўқиш керак (кўп ҳолларда қанча чўзиб ўқилса, ҳазал оҳангдорлиги шунча ортади), қиска иккинчи ҳижоси эса доим атиги битта ундош товушдан иборат бўлади¹ ва

¹ Хусусан, “ъ” ҳарфи (арабча “айн” ёки “ҳамза”) дан иборат бўлиши мумкин, яъни бу ҳарф бекаму кўст ундош сифатида қаралиши лозим.

шунинг учун киска ҳижодан ҳам кискарок, енгил тўхтаб ўтиш йўли билан талаффуз қилиниши лозим.

Юкоридаги шартли келишувга мувофиқ, ўта чузик ҳижо давомийлиги $1 + 1/2 =$ бир ярим сония бўлиши керак. Шунинг учун ўта чўзик ҳижонинг чўзик ҳижосини шартли равишда $1 \frac{1}{4}$ сония, киска ҳижосини эса $1/4$ сония деб баҳолаш мақсадга мувофиқ. Бу қондани кискача “**ўта чўзик ҳижо – биру чорак ва чорак**” деб атаймиз¹.

Тажрибали ғазалхон учун арузий шеърнинг вазнига риоя қилиб ўқиш автоматизм даражасига етади. Бу китобда тажрибаси етарли бўлмаган ўқувчиларни назарда тутиб, ана шу юмушни енгиллаштирувчи белгилардан фойдаланамиз:

- 1 – рукн чегараси;
- – ҳижоларни ажратиш;
- ҳижо охиридаги ундошнинг талаффузда кейинги ҳижога ўтиши;

â, ê, ô, û, ÿ, ÿ, – унлининг чўзқлиги.

Байтларга қайтайлик:

Тузма ойини муҳаббат эл била гар истасанг
Ким, ўзунгни солмағайсен ранж ила озорға.

Эй Навоий, ёрдин ағёр майли қилди ёр,
Ёр ким кўрди бу янглиғ зулм қилғай ёрға, –

ўта чўзик ҳижолар остига чизиб ажратилди. Уларнинг ҳар бири икки ҳижоли: **ран·ж** = ранж, **озор** = о·зо·р, **ёр** = ё·р, **ағёр** = ағ·ё·р, **зулм** = зул·м. Чўзик ва киска ҳижолар ажратилар экан, куйидаги икки ҳолат ҳисобга олиниши лозим:

ранж ҳижосининг сўнгги ҳарфи “ж” унли билан бошланаётган кейинги **ила** сўзининг биринчи ҳижосига ўтиб, оддий чўзик ҳижога айланади: **ран·ж и·ла**;

ўта чўзик ҳижо мисра охирида келганда битта ҳижога юради:
...майли қилди **ёр**.

¹ Батафсилроқ маълумот учун: А.Аъзамов. Аруз, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006; Бобур. Девон. Назм маҳорати. Тошкент, “Тафаккур”, 2014.

Энди вазни кўрсата оламиз (бу жараён шеър тактиси деб ата-лади):

Тузма о'йи'ни му·ҳаб·бат ' эл би·ла гар ' ис·та·санг
 Ким, ў·зун·ғни ' сол·ма·ғай·сен ' ран·ж_и·ла о'зо·р·ға,
 Эй На·во·ий, ' ё·р·дин ағё·р майлў ' қил·ди ёр,
 Ё·р ким кўр'дў бу янг·лиғ ' зул·м қил·ғай ' ё·р·ға.

(Чўзиқ ҳижолардаги “и” ва “а” унлилари таъкидланди, киска ҳижолар эса *курсив билан ажратилди*.)

Аруз вазни нақадар мукаммал эканлиги, айниқса, мана бундай жадвалда яққол кўринади:

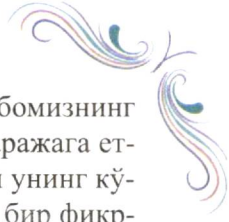
1-руқн				2-руқн				3-руқн				4-руқн			
фо·ъи·ло·тун				фо·ъи·ло·тун				фо·ъи·ло·тун				фо·ъи·ло·тун			
Туз	ма	о	йи	ни	му	ҳаб	бат	эл	би	ла	гар	ис	та	санг	
Ким	ў	зунг	ни	сол	ма	ғай	сен	ран	и_ж	ла	о	зо	р	ға,	
Эй	На	во	ий	ё	р	дин	ағ	ё	р	май	ли	қил	ди	ёр,	
Ё	р	ким	кўр	ди	бу	янг	лиғ	зул	м	қил	ғай	ё	р	ға	

Жадвал яққол бўлгани билан, у фақат назарий аҳамиятга мо-лик, холос. Юқоридаги каби барча талаффуз белгилари қўйиб чиқи-лиши ҳам дуруст эмас. Шу боис китобда вазн белгиларини зарур ўринлардагина қўллаш принципига амал қилинди. Бунга мувофик юқоридаги байтлар мана бундай кўринишда бўлади:

Тузма ойи'ни муҳаббат ' эл била гар ' истасанг
 Ким, ўзунгни ' солмағайсен ' ран·ж_и·ла о'зо·р·ға,

Эй Навоий, ' ё·р·дин ағёр майли ' қилди ёр,
 Ё·р ким кўр'ки бу янглиғ ' зул·м қилғай ' ё·р·ға,

Шундай қилиб, Навоий шеърларида вазн идеал даражада му-каммалдир. Фақат бугина эмас. Мумтоз адабиётимиз вакиллари аруз талабларига қатъий амал қилиб ижод қилган, Алишер Навоий эса аруз вазнининг виртуози бўлган – ушбу китобда бунинг дали-

ли етарли. Образли килиб айтганда, аруз вазни буюк бобомизнинг кон-қонига сингиб кетган. Ижодида аруз маҳорати шу даражага етганки, шоирнинг қалами учун асло “юк” бўлмаган, балки унинг қўзини қувонтирган ҳар бир тимсолни, дилидан кечган ҳар бир фикрни, қалбини тўлқинлантирган ҳар қандай туйғу ва кечинмани, инжа қўнғилнинг энг нозик наволарини юксак назм тарзида ифодалаш имконини берган.

Навоийнинг ижодий мероси нақадар буюклиги яхши маълум, маънавий мероси эса яна ҳам улугворроқ бўлиб, оламшумул аҳамиятга моликдир. Ана шу меросдан баҳраманд бўлиш – улуг неъмат. Ундан баҳраманд бўлиш учун фақат ғазалларга битилган қўшиқларни тинглашнинг ўзи кифоя эмас, навоийхонлик анъаналари тикланиши лозим. Ушбу китоб мавзуси – “Ҳазойину-л-маъоний” девонларидаги мутойиба – ана шу мақсад йўлида бир баҳона, дея баҳоланса тўғри бўлади. Асл мақсад эса ўқувчини навоийхонликка ундаш эди. Аллоҳ мададкор бўлсин.

Китобни нашрга тайёрлашда кўрсатган мадад ва ёрдамлари учун муаллиф А.Рустамов (Аллоҳ раҳмат қилсин), В. Раҳмонов, Л.Тангриев, Ш.Сариков, О.Мамадалиев, Р.Худайберганов, Д.Муҳидинов, И.Зойиров, Ў.Йўлдошев, И.Йўлдошев, Ю.Исломовларга миннатдорлик билдиради.

Тошкент ш., 2001–2008, 2015 й.

МУНДАРИЖА

Мукаддима.....	3
“Ғаройибу_с-сиғар” девонидан мутойиба байтлар.....	12
“Наводиру_ш-шабоб” девонидан мутойиба байтлар.....	81
“Бадойиъу_л-васат” девонидан мутойиба байтлар.....	113
“Фавойиду_л-кибар” девонидан мутойиба байтлар.....	133
Қўшимча. Нодир турлардаги шеърларда ҳазил-мутойиба.....	143
Хотима ўрнида.....	152
Илова. Аруз вазнидаги шеърларни ўқиш тўғрисида.....	153

Адабий-бадий нашр

**АЛИШЕР НАВОЙ ҒАЗАЛЛАРИДА
ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА**

(Тўлдирилган иккинчи наشري)

Мухаррир: Ўткир Йўлдошев

Мусаввир: Иззатжон Йўлдошев

Бадий муҳаррир: Шухрат Мирфайёзов

Техник муҳаррир: Екатерина Корягина

Компьютерда саҳифаловчилар: Юсуф Исламов,

Зилола Алиева

Нашиёт лицензияси. AI № 154.14.08.09
2015 йил 8-сентябрда босишга рухсат этилди.
Бичими 60x90 $\frac{1}{16}$ Таймс гарнитураси. Офсет босма.
10,0 шартли босма тобок. 7,8 нашр тобоғи.
Адади 3000 нусха. 452 ракамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашиёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128. Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.
Bizning internet manzilimiz: www.gglit.uz
E-mail: info@gglit.uz

ISBN 978-9943-03-655-0

9 789943 036550